

**ПВНЗ «МІЖНАРОДНИЙ КЛАСИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПИЛИПА ОРЛИКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАНОВ ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 327 (5-11) «1945/1976»

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ
МАО ЦЗЕДУНА:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (1945–1976 РР.)**

Спеціальність: 07.00.02 – Всесвітня історія
Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Пронь Сергій Вікторович, доктор історичних наук,
професор

Миколаїв – 2017

АНОТАЦІЯ

Іванов О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: історичний аспект (1945–1976рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – ПВНЗ «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика» Міністерства освіти і науки України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Миколаїв, 2017.

З величезної кількості напрямів всесвітньої історії зовнішня політика, дипломатія будь – якої країни завжди викликає небезпідставний інтерес широкого кола науковців і громадськості, а якщо це стосується однієї з найпотужніших держав світу – Китаю та ще за часів Мао Цзедуна, ця зацікавленість стає потрійною. Дисертація присвячена аналізу доволі складної, протирічної, заплутаної, а інколи і непередбаченої зовнішньополітичної діяльності та дипломатії Мао Цзедуна періоду 1945–1976 років.

Наукова новизна одержаних здобувачем результатів полягає, насамперед, у тому, що було проаналізовано загальну картину зовнішньополітичної сфери КНР за правління Мао Цзедуна у контексті «холодної війни» між США та СРСР, зокрема, геополітичної біполярності світу та побудови Берлінської стіни; введення до наукового обігу великої кількості англомовних джерел дозволяє ознайомитися з науковою думкою «Західного світу» впродовж 1949–1976 рр. стосовно політичного культу Мао Цзедуна: детально розглянуто одну з найбільш відомих форм світового комуністичного руху, заснованого на ідеології маоїзму, у порівнянні з головними аспектами радянського соціалізму; визначено головні напрямки зовнішньополітичного курсу КНР у зазначений період та їх місце у геополітичному просторі (особливо в Азіатсько –

Тихоокеанському регіоні), зокрема, їх взаємопов'язаність із внутрішніми соціально – економічними та культурними реформами.

Дисертантом доведено, що доцільність вивчення зовнішньополітичної лінії КНР у другій половині XX століття неймовірно зростає також завдяки динаміці подій навколо постаті самого Мао Цзедуну – одного з найяскравіших і найвпливовіших світових лідерів минулого віку, а також участі Китаю в сучасних процесах, пов'язаних із підтриманням міжнародної безпеки, розвитком далекосхідних подій, політичним майбутнім Азії щодо її подальших відносин із США, Росією, Західною Європою. Цей спектр питань розглядається з точки зору реалізації зростаючих амбіцій КНР відігравати, принаймні, посередницьку роль у процесах, які дестабілізують міжнародний статус – кво.

Наступним аспектом було те, що, використовуючи широке коло джерельної бази та матеріали спеціальної наукової літератури, автор дисертації сконцентрував увагу на тому, що історіографія як політичної, так і державної діяльності Мао у часи існування Радянського Союзу пройшла доволі тривалий шлях. При цьому оцінки авторів – істориків, політологів, міжнародників (особливо до 1991 р) здебільшого залежали від існуючого рівня та специфіки міждержавних зносин СРСР та Китаю відповідного періоду, визначалися, як правило, політичною кон'юктурою, а не виключно об'єктивним, фактологічним матеріалом, який підбирався штучним чином. При цьому дослідження особистості Мао та його діяльності здійснювалося у тісному взаємозв'язку з дослідженням процесів боротьби У КПК, враховуючи ідеологічне підґрунтя та позицію КПРС.

Достатньо уваги приділено ключовим питанням проблеми – зовнішньополітичній діяльності та дипломатії Мао з провідними західноєвропейськими країнами – Великобританією, Францією, Німеччиною; американсько – китайським зносином; взаєминам КНР з Радянським Союзом тощо.

Автором зроблено і обґрунтовано загальний висновок: за епохи Мао Китай досяг значних зрушень у міжнародній політиці. Приголомшуючий

підйом Китаю принципово змінив світову політичну ситуацію. Потенційно – в силу територіальних і демографічних особливостей – могутня країна почала стрімко реалізовувати свої можливості, дані їй самій географією, різко змінюючи баланс сил у глобальному масштабі.

На жаль, навіть сьогодні, враховуючи величезну документальну, друковану базу і мережу Інтернет, не можна досконало, всебічно, однозначно дати повну оцінку зовнішньої політики і дипломатії Мао Цзедун. Зрозуміло, що керівництву КНР необхідно було вдало балансувати між багатьма впливовими центрами світу того періоду, в першу чергу, Радянським Союзом, США, деякими країнами Західної Європи, не забуваючи при цьому, що він сам представляв велику і потужну державу.

Практичне значення результатів дослідження обумовлюється достатньо стрімким посиленням ролі і значення Китаю у сучасному світі впродовж останніх десятиліть, має велике значення з огляду на активні дипломатичні китайсько – українські відносини. Для узгодження та прийняття політичних рішень щодо КНР владним структурам і, насамперед, дипломатичному відомству України варто розібратися у перевагах та особливостях зовнішньополітичної поведінки Пекіна у період «чотирьох модернізацій». Не менш вагомо врахувати сьогоденний орієнтир китайського керівництва на здійснення «зовнішньої концепції розвитку», яка поєднує як темпи внутрішньої еволюції, так і зміни у міжнародній системі, а також висуває нові завдання перед сучасною китайською дипломатією. Матеріали дисертаційної роботи дозволяють ґрунтовно вивчити історію китайської дипломатії зазначеного періоду, разом з тим сформулювати конкретні стратегії для подальшого співробітництва з Китаєм.

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, зовнішня політика, дипломатія, Мао Цзедун, Радянський Союз, США, маневрування.

SUMMARY

Ivanov O. V. Foreign Policy and Diplomacy of Mao Zedong: the historical aspect (1945–1976). – Qualification thesis manuscript.

Ph.D. thesis in Historical Sciences, speciality 07.00.02 – World History. – Pylyp Orlyk International Classical University; Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. – Mykolaiv, 2017.

From a huge number of trends in world history, foreign policy, the diplomacy of any country is always the cause of the undisputed interest of a wide range of scientists and the public, and if it concerns one of the most powerful powers in the world - China and even during Mao Zedong, this interest becomes triple. The dissertation is devoted to the analysis of a rather complex, contradictory, confusing, and sometimes unforeseen foreign policy activity and diplomacy of Mao Zedong from 1945–1976 years.

The scientific novelty of the results obtained by the applicant is, first of all, that the general picture of the foreign policy sphere of the People's Republic of China under Mao Zedong's reign in the context of the Cold War between the US and the USSR, in particular the geopolitical bipolarity of the world and the construction of the Berlin Wall, was analyzed; Introduction to the scientific circulation of a large number of English-language sources allows you to get acquainted with the scientific thought of the «Western world» throughout during 1949–1976 in relation to Mao Zedong's political cult: one of the most well-known forms of the world communist movement based on the ideology of Maoism, in comparison with the main aspects of Soviet socialism, was considered in detail; the main directions are determined the foreign policy of the People's Republic of China in the given period and their place in the geopolitical space (especially in the Asia-Pacific region), in particular, their interrelation with internal socio-economic and cultural reforms. The dissertation proved that the expediency of studying the foreign policy of the PRC in the second half of the twentieth century is incredibly rising also due to the dynamics of events

surrounding the figure of Mao Zedong, one of the brightest and most influential world leaders of the past, as well as China's participation in modern processes related to the maintenance of international security, the development of Far Eastern events, the political future of Asia for its further relations with the United States, Russia, and Western Europe. This range of issues is viewed in terms of China's growing ambitions to play, at least, a mediating role in processes that destabilize international status - the quo. The next aspect was that, using a wide range of sources and materials of special scientific literature, the author of the dissertation concentrated on the fact that the historiography of Mao's political and state activities during the Soviet Union's existence was quite a long way. At the same time, the authors' assessments – historians, political scientists, internationalists (especially before 1991) for the most part, depended on the existing level and specifics of the inter-state relations of the USSR and China of the corresponding period, were determined, as a rule, by political conjuncture, and not exclusively objective, factual material, which was selected artificially. In this study, the personality of Mao and his activities were carried out in close connection with the study of the struggle in the CCP, taking into account the ideological background and position of the CPSU. Sufficient attention is paid to the key issue of the issue – foreign policy and diplomacy of Mao with leading Western European countries – Britain, France, Germany; American-Chinese relations; relations between the People's Republic of China and the Soviet Union, etc. The author makes and substantiates the general conclusion: during the Mao era, China has made significant progress in international politics. The shocking rise of China has fundamentally changed the world political situation. Potentially – due to territorial and demographic peculiarities - a mighty country began to rapidly use its capabilities, given to it by its own geography, sharply changing the balance of power on a global scale. Unfortunately, even today, given the enormous documentary, print and Internet resources, it is impossible to fully comprehensively, fully, unambiguously give a complete assessment of Mao Zedong's foreign policy and diplomacy. It is clear that the ruler of the People's Republic of China needed to balance well among many influential centers of the world of that period, first of all, the Soviet Union, the United

States, some Western European countries, not forgetting that he himself represented a large and powerful state. The practical significance of the results of the study is conditioned by the rather rapid increase in the role and importance of China in the modern world over the past decades, is of great significance in view of the active diplomatic Sino-Ukrainian relations. In order to coordinate and make political decisions on the PRC, the authorities and, above all, the diplomatic mission of Ukraine should understand the advantages and peculiarities of Beijing's foreign policy behavior during the period of «four modernizations».

It is equally important to take into account the Chinese leadership's current benchmark for implementing the «external concept of development», which combines both the pace of internal evolution and changes in the international system, as well as sets new challenges for modern Chinese diplomacy. The materials of the dissertation allow to thoroughly study the history of Chinese diplomacy of the mentioned period, at the same time to formulate concrete strategies for further cooperation with China.

Key words: People's Republic of China, foreign policy, diplomacy, Mao Zedong, the Soviet Union, the USA, and flexibility.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Іванов О. В. США–Китай. Відносини 1945–1990 рр. Сучасна російська та українська історіографія. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія*. Миколаїв, 2014. Вип. 229. С. 126–131.
2. Іванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія*. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54–56.
3. Іванов О. В. Мао Цзедун: Політичні проблеми культурного розвитку Китаю (до «революції» 1966–1976 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*, Миколаїв, 2016. №1. С. 78–82.
4. Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (зарубіжна і українська історіографія). *Чорноморський літопис*. – Миколаїв, 2016. Вип. 11. С. 143–147.
5. Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (з позиції сьогодення). *Науковий вісник Дипломатичної Академії України*. Київ, 2016. Вип. 23. Ч.1. С. 104–108.
6. Иванов О. В. «Дипломатия Мао Цзедуна: эволюция политики балансирования между США и СРСР в 1949–1950-х гг. *Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (1918 г. – начало XXI в.)*. Витебск, 2015. С. 162–165.

Праці апробаційного характеру

7. Іванов О. В. Візит Річарда Ніксона до Китаю: прорив в американсько-китайських відносинах. *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2014»*. Миколаїв, 2014. С. 79–81.

8. Іванов О. В. Боротьба Китаю за лідерство серед країн, які розвиваються (Азія, Африка, Латинська Америка), 1965 – на початку 1970-х років. *Всесвітня історія та схід*. Миколаїв, 2015. С. 106–116.

9. Іванов. О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: Українська історіографія. *II Всеукраїнська науково-методична конференція молодих вчених та студентів*. Миколаїв, 2017. С. 24–27.

10. Іванов О. В. Дипломатія Мао: невідомі сторінки китайсько-радянських переговорів вересня – жовтня 1954 року. *Борисфенійський симпозіум – 2017. Міжнародна науково-практична конференція*. Миколаїв, 2017. С. 23–25.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	12
ВСТУП	13
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Стан наукового опрацювання теми.....	19
1.2. Аналіз джерельної бази	34
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	37
РОЗДІЛ II. США І ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ КРАЇНИ У	
ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАО	44
2.1. Американсько-китайські відносини 1945–1972 рр. Нормалізація багатовекторних зв'язків	44
2.2. Китай та провідні держави Західної Європи (Велика Британія, Франція, Німеччина) через призму дипломатичних відносин з країнами Південно-Східної Азії в 1940-і –1976 рр.	65
РОЗДІЛ III. РАДЯНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ	
ЗА ЧАСІВ МАО ЦЗЕДУНА	71
3.1. Розвиток взаємин між СРСР і КНР (1945–1956 рр.)	71
3.2. Особливості відносин Радянського Союзу з КНР у 1960–1976 рр. Зміна зовнішньополітичних парадигм	92
РОЗДІЛ IV. ДИПЛОМАТІЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА	
МАО ЦЗЕДУНА ЩОДО КРАЇН «ТРЕТЬОГО СВІТУ»	
(1954 –1974 РР.).....	114
4.1. Концепція «проміжкової зони» та її обґрунтування, вдосконалення у діяльності Мао (1946–1964 рр.).....	114
4.2. Боротьба КНР за лідерство серед держав, які розвиваються (Південно-	

Східна Азія та Латинська Америка) у 1965 – на початку 1970-х років.....	139
4.3. Перезавантаження політики Китаю відносно країн «Третього світу» після «Культурної революції»: чинники впливу.....	155
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	204

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР	Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ВВП	Валовий внутрішній продукт
ВКП(Б)	Виконавчий комітет партії більшовиків
ДАВТ	Державний академічний великий театр
КНР	Китайська Народна Республіка
КЧЗД	Китайська Чунгунська залізнична дорога
КПК	Комуністична партія Китаю
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
МЗС КНР	Міністерство зовнішніх справ Китайської Народної Республіки
МЗС СРСР	Міністерство зовнішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ОКРД	Організація Китайсько-радянської дружби
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РФ	Російська Федерація
САВО	Середньоазіатський військовий округ
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
ЦК КПК	Центральний Комітет Комуністичної партії Китаю

ВСТУП

Актуальність теми дослідження пояснюється переосмисленням впливу й ролі КНР у сучасній світовій політиці та витоків поведінки однієї з найпотужніших держав на міжнародній арені. Передусім, з наукової точки зору азіатська країна становить особливий інтерес як вузол дипломатичних зіткнень у 1947–1949 рр., що в подальшому визначило основні зовнішньополітичні пріоритети Китаю.

До того ж, поряд з інтересом, що виявляється до китайської зовнішньої політики і дипломатії та їх еволюції, феномену високих і стійких темпів економічного зростання, їх внутрішніх причин і наслідків, соціальних програм, загальну увагу викликає саме зовнішньополітична діяльність КНР, особливо в період правління Мао Цзедуна. При цьому, об'єктом особливого та уважного вивчення наукового загалу стають не лише детермінуючі причини й форми вияву цієї політики, але також їх реальні результати, які спричиняли безпосередній вплив на національні інтереси переважної більшості інших країн.

З середини 1940-х років свою зовнішню політику Китай будував виключно з оглядом на Москву, яка регулювала головні важелі економічної і військової допомоги Пекіну. Керівники обох держав були одностайними відносно основної мети своєї зовнішньополітичної діяльності – розповсюдження комуністичних ідей у світі, що у практичній площині означало фактичне насаджування відповідних режимів, в першу чергу, на Сході. Як СРСР, так і КНР в цей період, для прикладу, приймали спільні рішення щодо агресії проти Корейських держав, підтримки прокомуністичних сил країн Індокитаю, інших зовнішньополітичних акцій.

Незгоди у радянсько-китайських зносинах виникли у зв'язку з відмовою Радянського Союзу передати КНР атомну зброю. На межі 1950–1960-х років тодішнє керівництво Китаю завуальовано проігнорувала поради СРСР щодо мирного врегулювання конфлікту з Індією у Гімалаях. Саме в період становлення та зміцнення радянсько-індійського співробітництва, КНР у 1962

році розпочала військові дії проти Індії, що значно (хоча й штучно) похитнуло престиж СРСР як провідної, лідируючої країни соціалістичного табору.

Існуючі суперечки, переважно ідеологічного спрямування (середини 1950-х – початку 1960-х рр.) між КПРС та Компартією Китаю за першочерговість у міжнародному комуністичному русі підштовхнули уряди обох держав до відкритого протистояння. З періодом початком культурної революції 1955–1956 рр. китайське керівництво проголосило «ворогами № 1 саме Радянський Союз і США. В цей період відбулися напади хунвейбінів на представницькі посольства країн як західного, так і східного блоків. Фактично стали «нормою» конфлікти на радянсько-китайському кордоні, завершуючи збройним зіткненням у березні 1969 році на річці Уссурі (о. Даманський).

Поряд із цим відбувається початок зближення між КНР та США, в період перебування при владі в США адміністрації Р. Ніксона (1969–1972 роки). Після свого обрання президентом Р. Ніксон зробив ряд кроків для американо-китайського зближення. У 1970 році під час слухань у Конгресі США з питання відносин між США і Китаєм передбачалося «будувати відносини з КНР ... і використовувати радянсько-китайські розбіжності ...»

Політичне домінування КНР за правління Мао простежується й у її жорсткій позиції не тільки відносно союзників Москви, але й урядів прорадянського спрямування значної частини держав Азії. Наприклад Пекін відмовився надати військову допомогу Північному В'єтнаму під час американсько-в'єтнамської війни 1965 – 1973 рр.; виступив за термінове виведення радянських військ з території Монголії. Китайська Народна Республіка, офіційно за часи Мао Цзедуна проголосивши себе лідером країн «третього світу», посилила активну боротьбу за вплив на політику держав Азії, Африки, Латинської Америки, які звільнилися від колоніального пригноблення. Не випадково Пакистан, Цейлон, Судан, Сомалі та інші країни Сходу в цей час отримали значну китайську матеріальну і військову допомогу, що є безпосереднім свідченням прогресивно-розвиваючої зовнішньої політики Китаю у 1949–1976 рр.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідних тем кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили і є складовою теми «Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону в XX–XXI століттях: історія, зовнішня політика, дипломатія» (державний реєстраційний номер 0110U000739).

Об'єктом дисертації є Китай в системі міжнародних відносин і світовій політиці.

Предмет дослідження – зовнішня політика та дипломатія Мао Цзедуна через призму історії другої половини XX століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від громадянської війни 1945–1946 рр., створення Китайської Народної Республіки 1 жовтня 1949 року та приходу до влади Комуністичної партії Китаю на чолі з Мао Цзедунем до завершення Великої культурної революції та смерті китайського лідера в 1976 році.

Географічні межі дослідження включають зону Азіатсько-Тихоокеанського регіону (США, СРСР, країни Південно-Східної Азії, та країни «третього світу» – Латинську Америку).

Мета дослідження полягає у проведенні об'єктивного аналізу зовнішньополітичних стратегій Китайської Народної Республіки за часів правління Мао Цзедуна (1949–1976 рр.). Для реалізації визначеної мети були поставлені наступні **задачі**:

- проаналізувати джерельно-історіографічну базу та визначити методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати специфіку політичного курсу Мао Цзедуна;
- дати характеристику дипломатичним відносинам КНР та країнами Західної Європи (за допомогою дипломатії у Південно-Східній Азії);
- встановити особливості міжнародних зв'язків між КНР та СРСР протягом 1949–1976 рр.;
- дослідити роль економічної політики Мао у Південно-Східній Азії;

- проаналізувати сутність дипломатії КНР стосовно США;
- визначити пріоритети співробітництва Мао з країнами Латинської Америки.

Наукова новизна досліджень полягає у наступному:

- проаналізовано загальну картину зовнішньополітичної сфери КНР за правління Мао Цзедуна у контексті «холодної війни» між США та СРСР, зокрема, геополітичної біполярності світу та побудови Берлінської стіни;
- введення до наукового обігу англomовних джерел дозволяє ознайомитися з науковою думкою «Західного світу» впродовж 1949–1976 рр. стосовно політичного культу Мао Цзедуна;
- детально розглянуто одну з найбільш відомих форм світового комуністичного руху заснованого на ідеології маоїзму, в порівнянні з головними аспектами радянського соціалізму;
- визначено головні напрямки зовнішньополітичного курсу КНР у зазначений період та їх місце у геополітичному просторі (особливо в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні), зокрема, їх взаємопов'язаність із внутрішніми соціально-економічними та культурними реформами.

Дістало подальшого розвитку:

- доцільність прогнозування подальших кроків української дипломатії у відносинах з КНР у рамках зовнішньої політики та в процесі розширення з урахуванням домінанти економічних, фінансових, військових та інших чинників та пов'язаних з ними інтересів третіх країн;
- рекомендації у вигляді висновків для відповідних відомств України щодо якісної політико-дипломатичної імплементації китайського вектора зовнішньої політики України як на двосторонньому рівні, так і в глобальному контексті;

уточнено:

- реальний стан українсько-китайського міждержавного діалогу, наявність проблемних питань, які перешкоджають розвитку двостороннього співробітництва та відіграють деструктивну роль при підтримці Китайською Народною Республікою зовнішньополітичних прагнень України.

Практичне значення. Стрімке посилення ролі й значення Китаю в сучасному світі впродовж останніх десятиліть має велике значення, з огляду на активні дипломатичні китайсько-українські відносини. Для узгодження та прийняття політичних рішень щодо КНР радянським владним структурам і, насамперед, дипломатичному відомству України варто розібратися у перевагах та особливостях зовнішньополітичної поведінки Пекіна в період «чотирьох модернізацій». Не менш вагомо враховувати сьогоденний орієнтир китайського керівництва на здійснення «зовнішньої концепції розвитку», яка поєднує як темпи внутрішньої еволюції, так й зміни в міжнародній системі, а також висуває нові завдання перед сучасною китайською дипломатією. Матеріали дисертаційної роботи дозволяють ґрунтовно вивчити історію китайської дипломатії зазначеного періоду, разом з тим сформулювати конкретні стратегії для подальшого співробітництва з Китаєм.

Особистий внесок автора. Дисертаційна робота є результатом самостійних багаторічних наукових досліджень, в ході яких було вивчено, систематизовано та проаналізовано значну кількість джерел і літератури. Наукові положення, узагальнення та висновки наукової праці, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. В них викладено авторське бачення щодо прогностичних сценаріїв та гіпотетичності появи нових тенденцій у зовнішній політиці КНР за часів Мао Цзедуна.

Апробація результатів дослідження. Положення, висновки і практичні рекомендації дисертації обговорювалися на науково-теоретичних семінарах кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (2014–2015 рр.) та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика (2016–2017 рр.).

Результати дослідження були апробовані, зокрема на таких наукових конференціях як: Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі», 6–10 червня 2012 р. Севастополь; Щорічна науково-методична конференція «Могилянські читання – 2013» «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти», 11–17 листопада 2013 року; Всеукраїнська науково – методична конференція «Могилянські читання – 2014» «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний», 17–21 листопада 2014 року; II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин і дипломатії» (1918 г. – початок XXI ст.), Вітебськ, 23–24 квітня 2015 р.; II Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та студентів «Актуальні проблеми науки та освіти в Україні: головні аспекти, формування, шляхи вдосконалення», 6 квітня 2017 р., м. Миколаїв.

Публікації. За темою дослідження опубліковано 10 наукових праць, 5 з яких – у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні, 4 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою, хронологічними і географічними межами, логікою викладу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, двох Додатків. Загальний обсяг досліджень становить 203 сторінки, з яких основний текст – 179 сторінок. Список використаних джерел (24 сторінки) налічує 325 найменувань англійською, російською, українською та китайською мовами.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання теми

У світовій політиці ХХІ ст. Китай став істотним фактором впливу, що зайняв стійкі позиції у сучасних геополітичних тенденціях. Рекордні у світі показники зростання китайського ВВП з кожним роком все більше виправдовують авторитетний статус великої держави в економічній сфері. Для китайського народу даний факт має не тільки утилітарне значення: економічні успіхи стали символом національного престижу, що в свою чергу стимулювало ріст національної самосвідомості.

Аналіз сучасної китайської зовнішньополітичної доктрини неможливий без розгляду політичної концепції Мао Цзедуну, червоною стрічною якої є стратегія «трьох світів». Майже тридцятирічна діяльність Мао на посту керівника комуністичного Китаю докорінно змінила країну, визначивши її внутрішньо- та зовнішньополітичні орієнтири на тривалий проміжок часу. Позитивний та всебічний аналіз теоретичної та практичної спадщини Мао Цзедуну дозволяє уникнути ряду помилок у побудові міждержавних відносин з Китаєм, виявити амбіційні цілі його лідерів, прогнозувати подальшу поведінку у світовому співтоваристві. Поряд з цим, доктрина маоїзму до сьогодення продовжує залишатися головною ідейною засадою китайського суспільства і визначає шляхи утвердження країни на світовій арені.

Історіографія як політичної, так й державної діяльності Мао в часи існування Радянського Союзу має доволі тривалий шлях. При цьому оцінки авторів-істориків, політологів, міжнародників (особливо до 1991 року) здебільшого залежали від існуючого рівня та специфіки міждержавних зносин СРСР та Китаю відповідного періоду, визначалися політичною кон'юктурою, а не виключно об'єктивним, фактологічним матеріалом, який підбирався штучним чином. При цьому дослідження особистості Мао та його діяльності здійснювалося у взаємозв'язку з дослідженням процесів боротьби в КПК,

враховуючи ідеологічне підґрунтя та позицію КППС.

Велика кількість робіт з теорії маоїзму, написаних в 1960–1970-х рр., характеризуються елементами викривального пафосу: в дусі часу вони виконують певне суспільне замовлення, що заважає їм бути повною мірою не ангажованими і неупередженими. До даної групи відносяться праці О. Владимірова, М. Капіци, А. Румянцева, М. Сладковського, Ж. Відаля та ін., які становлять великий інтерес з боку фактології¹. Зважаючи на полемічний характер праць, їх також можна використовувати при ретельному аналізі та вивченні окремих положень маоїстської теорії. Поряд з цим, вони виступають як унікальні свідчення епохи непримиренної боротьби світоглядів.

Важливою історіографічною групою даного дослідження є роботи, присвячені комуністичній ідеології в Китаї, історії КПК і витоків маоїзма. Вказана тема була досить ретельно опрацьована в радянській і російській літературі, однак, варто відзначити, що оцінки дослідників залежали від кон'юктур взаємин між СРСР (Росією) і КНР. Так, у 30-ті роки ХХ ст. В. Кучумов і П. Міф характеризували КПК як відповідний, базовий передовий загін комуністичного руху, що вів запеклу боротьбу проти «ухильництва», як елемента зневаги та рекомендацій Комуністичного Інтернаціоналу².

У 1950-ті роки запропонована «схема» була доповнена вказівкою на особливе значення в партійному будівництві КПК особи Мао (роботи Г. Єфімова, Г. Еренбурга, М. Капіци)³. Під час китайської культурної революції, яка почалася в 1966 році, що стала причиною антирадянського руху, у авторів СРСР, зокрема О. Владимірова і В. Рязанцева⁴ прослідковуються

¹ Владиміров Л. Развитие промышленности экономические связи Китайской Народной Республики. Внешняя торговля. 1953. № 10. С. 3–12; Владиміров О. Советско-китайские отношения в 1940–80-х гг. М. : Международ. отн., 1984. 165 с.; Владиміров О. Е., Рязанцев В. И. Страницы политической биографии Мао Цзедунa. М. : Полииздат, 1980. 127 с.; Владиміров П. П. Особый район Китая 1942–1945. М. : Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 656 с.; Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.; Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Изд-во политической литературы, 1979. 321 с.; Румянцев А. М. Истоки и эволюция «идей Мао Цзедунa». М. : Наука, 1972. 211 с.; Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М. : Астра, 1982. 165 с.; Сладковский М. И. Китайская Народная Республика в 1975 г. Политика, экономика, идеология. М. : Наука, 1978. 375 с.

² Ми́ф П. А. Китайская революция. М. : Партиздат, 1932. С.54.

³ Ефимов Г. В. Очерки по новой и новейшей истории Китая. М. : Политиздат, 1951. 574 с.

⁴ Владиміров О. Е., Рязанцев В. И. Страницы политической биографии Мао Цзедунa. М. : Полииздат, 1980. 128 с.

мотиви про необхідність розглядати та висвітлювати історію демократичного, в тому числі комуністичного руху в Китаї як історію боротьби декількох ворожих напрямків – інтернаціоналістського, ленінського, дрібнобуржуазного, націоналістичного, керманічем останнього проголошувався саме Мао Цзедун. Науковці 1970-х – першої половини 1980-х рр. Ф. Бурлацький, А. Титов, М. Славінський та ін. робили наголос виключно на особистих якостях Мао Цзедуну і сформульованих ним цілей національного відродження Китаю перед завданнями соціалістичних перетворень держави, що і послужило, на їх думку, головною причиною перемоги Мао у внутрішньополітичній боротьбі⁵.

У зв'язку зі зникненням на початку 1980-х рр. потреби в критиці маоїзму як ворожої ідеології, роботи про історію і частково про демократичну боротьбу в Китаї стали носити об'єктивніший, науковий та конструктивний характер. До даної групи робіт належать студії Е. Ковальова, В. Шевельова, Д. Поспеловського та інших⁶. Проте, необхідно відзначити відносне зниження зацікавленості вітчизняних дослідників до цієї проблематики, що позначилося на достатньому скороченні кількості присвячених китайському напрямку робіт.

Для розуміння як соціального, так й історичного контексту розвитку політичної доктрини Мао Цзедуну і його послідовників достатньо важливим є аналіз досліджень Ю. Галенович, А. Давидова, О. Зотова, Б. Кулик, О. Остроухова, А. Болятко, Л. Делюсіна, Б. Занегіна та інших⁷. Представлені

⁵ Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун и его наследники. М. : Международные отношения, 1979. 400 с.; Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. 254 с.; Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун: Наш коронный номер – это война, диктатура. М. : Междунар. отношения, 1979. 392 с.; Титов А. С. Из истории борьбы и раскола в руководстве КПК 1935–1936 гг. М. : Наука, 1979. 152 с.

⁶ Ковалев И. В. Диалог Сталина с Мао Цзедун. *Проблемы Дальнего Востока*. 1991. № 6. С. 83–93; Ковалев И. В. Россия и Китай. Дуэль. 1997. 25 февраля. С. 8. (с миссией в Китае);

⁷ Галенович Ю. М. Мао Цзедун вблизи. М. : «Русская панорама», 2006. 325 с.; Галенович Ю. М. Россия–Китай: шесть договоров. М. : Наука, 2003. 362 с.; Галенович Ю. М. Нации и государства: сб. статей о китайско-американских отношениях. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2001. 184 с.; Галенович Ю. М. Пэн Дэнхуей и Мао Цзедун. Политические лидеры Китая XX века. М. : Огни, 2005. 411 с.; Галенович Ю. М. Россия и Китай в XX веке: граница. М. : Изобраз, 2001. 336 с.; Галенович, Ю. Мао Цзедун, Дэн Сяопин и «холодная война». Свободная мысль. 2012. № 11. С.129–138; Зотов В. Мао Цзедун как идеолог: марксизм и маоизм. Социально-гуманитарные знания. 2007. № 4. С. 213–228; Кулик Б. Китайская Народная Республика в период становления (По материалам Архива внешней политики РФ). *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 5. С. 11 –125; Кулик Б. Т. Советско-китайский раскол: причины и последствия. М. : Инст ДВ, 2000. 412 с.; Кулик Б. Т. Китай в мировой и региональной политике (история и современность). М. : Ин-т Дальнего Востока РАН, 2003. 171 с.; Остроухов О. Л. Внешняя политика КНР: обеспечение суверенитета и целей развития. Китай в мировой политике. М. : РОССПЭН, 2001. С. 41–46; Делюсин Л.П. Борьба вокруг идейного наследия Сунь Ятсена. *Общественно-политическая мысль в Китае (конец XIX–начало XX в.)*. М.: «Наука», 1988. С. 394–477;

результати у працях вищезгаданих науковців зіставлялися з ідеями, висловленими західними і китайськими науковцями.

Велику групу становлять праці людей, які професійно займалися революційним рухом в Китаї. Насамперед варто згадати П. А. Міфа, який тривалий час був ректором Комуністичного університету трудящих Китаю (кутками) і мав вагомий вплив на значну групу китайських комуністів, відому надалі як «28 з половиною більшовиків». Більшість комуністів, що входили в цю групу, надалі займали найвищі та відповідальні посади в керівництві КПК. Роботи дослідника характеризували діяльність КПК та особистість Мао Цзедуна відповідно доктрині Сталіна, який, у свою чергу, приділяв досить значну увагу китайським проблемам⁸.

Новий етап у вивченні історії КПК та діяльності Мао розпочався у 1949 р. і фактично став продовженням першого. Існуюча схема радянсько-китайських відносин пояснювала перемогу революції та прихід до влади в Китаї комуністів на чолі з Мао Цзедунем. Вона потребувала лише невеликих доповнень і уточнень, з урахуванням нових умов. Фактично першу сходинку серед китайських комуністів зайняв Мао Цзедун, засновник партії, хоробрий борець з опортунізмом як «праворуч», так і «ліворуч». Серед цих опортуністів хрестоматійними «ворогами» вважалися Чень Дусю і Лі Лисань, Цюй Цюбо.

Необхідно зазначити думку відомого радянського дослідника історії Китаю Г. Єфімова, який звернув увагу на некритичне сприйняття ряду положень маоїстського трактування історії Китаю в історіографії періоду 50-х років ХХ ст.⁹. Дійсно, роботи зазначеного періоду відзначаються істотним впливом китайських істориків, проте фактично дослідницька схема та оцінки були вироблені саме радянськими істориками ще в 1930-ті рр. і надалі лише частково доповнювалися і уточнювалися документами КПК і роботами китайських учених. Існуюча, наприклад, ця схема розвитку будь-якої компартії

Занегии Б. Н. Китай и Соединенные Штаты. Мотивы и характер сближения. *Проблемы Дальнего Востока*. 1974. № 4. С. 43–48.

³ Миф П. А. Китайская революция. М. : Партиздат, 1932. 322 с.

⁹ Ефимов Г. В. Очерки по новой и новейшей истории Китая. М. : Политиздат, 1951. 576 с.

пояснювала ситуацію в КПК, але дійсні причини перемоги Мао у внутрішньопартійній боротьбі фактично, – ретельно не аналізувалися.

З кінця 1950-х – початку 1960-х рр. починається новий етап у вивченні питання. До середини 60-х років ХХ ст. (а точніше до початку «культурної революції» 1966 р.) спостерігається призупинення роботи радянських дослідників на поприщі дослідження радянсько-китайських відносин. В обмеженій кількості робіт даного періоду практично зникло ім'я Мао Цзедуна.

Помітні зрушення у сфері історіописання китайської держави започаткувала так звана Велика Пролетарська Культурна Революція 1966 р., що супроводжувалася активним антирадянським та націоналістичним рухом. Тоді в історичній науці з'явилася теза про необхідність розгляду літопису КПК як історії боротьби двох ворожих ліній – дрібнобуржуазної та інтернаціоналістської. Зважаючи на політичні обставини, Мао Цзедун ставав вождем дрібнобуржуазного, націоналістичного крила, а його противників віднесено до табору інтернаціоналістів-ленінців. Важливу роль в утвердженні цієї тези зіграли праці О. Владимірова і В. Рязанцева. У них вперше були оприлюднені деякі факти, що висвітлювали особистість Мао Цзедуна з іншого боку. Брошура витримала більше десятка перевидань, демонструючи тим самим важливість і збережену актуальність поглядів і оцінок, що містяться в ній¹⁰. Водночас автори зробили спробу охарактеризувати важелі впливу та причини перемоги в КПК відверто націоналістичного крила на чолі з Мао Цзедуном. Утім, основні віхи внутрішньопартійної боротьби залишилися константними, однак, оцінки помінялися на протилежні: раніше ленінець Мао Цзедун боровся з опортуністами і ухильниками, здобувши перемогу, згодом вже опортуніст і ухильник Мао боровся з усією партією і все з тим же переможним для себе результатом. Написана в умовах боротьби з пекінським ревізіонізмом (маоїзмом), під час справжніх боїв на кордонах книга і не могла виглядати

¹⁰ Владиміров О. Е., Рязанцев В. И. Страницы политической биографии Мао Цзедуна. М.: Полииздат, 1980. 82 с.

інакше¹¹.

На початку 70-х рр. XX ст. на зміну роботам публіцистичного стилю з'являються наукові праці оглядового характеру, які характеризуються повнотою та виваженістю викладу думки. Спільною ознакою історіографічних доробок з попереднім періодом стало висвітлення боротьби між націоналістами та інтернаціоналістами в керівництві КПК. Проте, спостерігається зміна співвідношення сил: самостійницька антипартійна діяльність Мао Цзедуна трансформується у багатовекторну площину. Насамперед увага звертається на правий опортунізм Чень Дусю, лівий авантюризм Лі Лисаня, до яких почергово примикається політика Мао. Головні особливості радянської історіографії 70-х рр. XX ст. зводяться до аналізу інтернаціоналістського крила КПК та зростання ролі ВКП (б) і Комінтерну. Виникнення і розвиток ухилів пояснюється певною зневагою та ігноруванням рекомендаціями Комінтерну та послаблення його контролю за діяльністю КПК, як це було, наприклад, на початку 1940-х рр. Діяльність Мао Цзедуна розглядалася як ворожа Комінтерну і СРСР, при цьому, особистість самого Мао Цзедуна, якості його характеру не підлягали серйозному, тобто науковому дослідженню¹².

З середини 70-х рр. XX ст. відбуваються певні зміни у вивченні історії КПК. Вони були безпосередньо пов'язані із зовнішньополітичними обставинами: зміни, що почалися в Китаї після смерті Мао Цзедуна (вересень 1976 р.), програма «4-х модернізацій», контакти Китаю із Заходом, що після смерті китайського лідера значно зміцнилися і переросли у співпрацю, викликало тривогу у радянського керівництва. Перед наукою постало питання пошуку причини «переродження» вже не Мао Цзедуна, а всієї партії. Показовою в цьому сенсі робота Ф. Бурлацького «Мао Цзедун: Наш коронный номер – это война, диктатура». У даний період вивчення проблеми ця робота

¹¹ Владимиров О. Е., Рязанцев В. И. Страницы политической биографии Мао Цзедуна. М. : Полииздат, 1980. 95 с.

¹² Астафьев Е. В. Внешняя политика и международные отношения КНР: в 2-х томах. М. : Мысль, 1974. 124 с.; Владимиров П. П. Особый район Китая 1942–1945. М. : Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 656 с.; Внешняя политика и международные отношения Китайской народной республики, 1963–1973: в 5 томах. / под общ. ред. Г. В. Астафьева, А. М. Дубинского; Акад. Наук СССР. Ин-т Дальнего Востока. М. : Мысль, 1974. Т. 2. 307 с.

зіграла приблизно таку ж роль, як і згадувана робота О. Владимірова і В. Рязанцева. Невипадково книга була написана мовою ще більш доступною і зрозумілою простому народу, ніж робота згаданих раніше авторів. Ф. Бурлацький викладав не тільки свою точку зору. Займаючи досить високий пост у науково-партійній номенклатурі, дослідник відображав й думку вищого партійного і державного керівництва, що склалася в той період часу¹³. Автор спробував висвітлити весь життєвий шлях Мао Цзедуну і його активну участь у внутрішньопартійній боротьбі. Мао Цзедун у його інтерпретації постає як спритний інтриган і хитрий політик: людина, яка виявила неабиякі здібності у боротьбі за владу¹⁴.

Наукові роботи кінця 1970-х – 1980-х рр. здебільшого були присвячені конкретним епізодам з історії КНР. Наприклад, А. Григор'єв акцентує увагу на здобутках Мао Цзедуну у військовому та організаційному будівництві армії і партії. Мао Цзедун постає як типовий член КПК, який приймає і виконує всі установки ЦК. Боротьба Мао проти своїх суперників не була чимось не характерним для КПК. Подібне відбувалося і в Хубей-Хенань-Аньхойському радянському районі. Методи ж і причини цієї боротьби були багато в чому пов'язані із загальним рівнем основної маси керівників і членів партійних організацій, бійців і командного складу основних військових частин. У монографії А. С. Титова «Из истории борьбы и раскола в руководстве КПК 1935–1936 гг.» увагу звернуто на боротьбу існуючих з середини 1930-х років угруповань Мао і Чжан Готао. Боротьба між двома лідерами, на думку автора, була безпринципна і велася лише за владу. Мао Цзедун здобув у ній перемогу завдяки особистій, миттєвій спритності у порівнянні зі своїм безпосереднім суперником¹⁵.

Характерною рисою досліджень радянсько-китайських відносин 70-х – першої половини 80-х рр. XX ст. була спроба пояснити причини перемоги Мао

¹³ Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун: Наш коронный номер – это война, диктатура. М. : Междунар. отношения, 1979. С. 24.

¹⁴ Там само. С. 58

¹⁵ Титов А. С. Из истории борьбы и раскола в руководстве КПК 1935–1936 гг. М. : Наука, 1979. 152 с.

в боротьбі, розкрити сутність самої КПК. Відзначалися й суто особисті якості Мао Цзедуна (прагматизм, майстерність вміння використовувати інтриги, схильність до компромісу), і верховенство цілей національного відродження перед цілями соціалістичних перетворень¹⁶.

Черговий етап у вивченні та дослідженій діяльності та особи Мао Цзедуна починається з кінця 1980 – початку 1990-х рр. Поштовхом до перегляду колишніх оцінок стали процеси, що відбувалися в СРСР: новим радянським керівництвом було визнано соціалістичний шлях розвитку Китаю та схожість з ним радянської перебудови за своїми цілями та змістом.

Потреба в жорсткій критиці маоїзму як ідеології ворожої держави зникла, на перше місце у вивченні історії Китаю вийшли інші проблеми (наприклад, господарська реформа в КНР: її витоки та результати), що призвело до доволі значного скорочення числа робіт.

Значну зацікавленість представляють оцінки поглядів та діяльності Мао Цзедуна, дані в шеститомній «Історії Сходу» Інституту сходознавства РАН. У даному виданні ідеї Мао названі «ідеологією націоналістичного народництва, адаптованою до марксизму», а політичний режим в період перебування його при владі – тоталітарним. Особливу увагу автори приділяли невдалим економічним перетворенням у Китаї в 1950–1960-ті рр. Причинами такого ходу подій автори вбачали у відкиненні Мао об'єктивних умов втілення реформ та його власної квавливості. В результаті, задумані перетворення виявилися нерационально спланованими, здійсненими занадто швидко і непослідовно. Політичну, як внутрішню, так і зовнішню державну діяльність Мао Цзедуна в «Історії Сходу» оцінено виключно негативно, зазначаючи на теоретичних основах режиму, його практичній внутрішній та зовнішній політиці як фіаско, що завело країну в глухий кут.

Таким чином, історіографічні пріоритети з даної теми у 60–80-х рр.

¹⁶ Владимиров О. Советско-китайские отношения в 1940–80-х гг. М. : Международ. Отн., 1984. 165 с.; Воронцов В. Б. Китай и США в 60–70-е гг. М.: Наука, 1979. 172 с.; Желуховцев А. «Культурная революция» с близкого расстояния. М.: Политиздат, 1973. 265 с.; Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.

XX ст. базувалися на ідеологічній основі конкретного періоду й безпосередньо відповідали соціалістичній концепції історії КНР.

Вивчення історії та культури Китаю має велике наукове й практичне значення. Після здобуття незалежності Україна виступає рівноправним учасником міжнародних відносин і будує свої взаємини з Китайською Народною Республікою на рівноправній основі, опираючись на досягнення минулого. Дружба українського та китайського народів має певні традиції. Починаючи з нових часів, представники України в складі російських дипломатичних, релігійних, торгових місій неодноразово відвідували Китай, дали світові цінні знання про історію, політику, економіку, культуру великої азійської держави. Саме тому в першій половині 1990-х років накопичився значний фактичний матеріал з даної проблематики, який потребував систематизації та узагальнення. Починають з'являтися наукові праці, присвячені українсько-китайським відносинам, у тому числі політичній діяльності Мао Цзедуна.

В праці І. Сергійчук «Китай у нові та новітні часи» на основі великої групи опублікованих документів розглядається соціально-економічний і політичний розвиток Китаю у XVII – на поч. XXI ст.¹⁷. Особливу увагу приділено українсько-китайським зв'язкам упродовж кількох століть. Основою вивчення історії є документи. Як відомо, в 50–80-ті роки XX ст. нагромаджено значний джерелознавчий матеріал з історії Китаю нового й новітнього часу. Багато таких документів увійшло в хрестоматії з нової та новітньої історії. Водночас публікувалися спеціальні документальні збірники, присвячені російсько-китайським і радянсько-китайським відносинам. Власне у праці І. Сергійчук зібрано ґрунтовну документальну базу, на основі якої можна прослідкувати зовнішньополітичну та дипломатичну діяльність Мао Цзедуна.

В. Седнев у працях «СССР–КНР: взаимное притяжение» та «Размышляя о китайском феномене» ствердив, що за період з 1949 року по 1978 рік Китай

¹⁷ Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 329 с.

пройшов декілька етапів розвитку¹⁸. Одразу після створення КНР Мао Цзедун взяв курс на союз із СРСР. Певний час китайське суспільство розвивалося по радянському зразку: «Тисячі наших спеціалістів, в тому числі й з України, відправились в Китай створювати промисловість, якої там на той час практично не існувало, а китайські студенти навчались в наших вузах»¹⁹.

У роботах «Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині ХХ століття» та «США і Японія в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (50–90 роки ХХ століття)» С. Пронь, відзначаючи непересічну роль КНР на міжнародній арені²⁰, звертає увагу на розвиток відносин між Китаєм та Україною за часів Мао: «Україна, як і інші держави, що входили до складу СРСР, достатньо зробила для становлення основ китайської металургійної, машинобудівної промисловості, сільського господарства: десятки українських інженерів, конструкторів, учених працювали консультантами на будівництві, на заводах і фабриках; сотні китайських студентів здобували вищу освіту в університетах та інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська. З 1950-х до 1997-го років вищі навчальні заклади України підготували для Китаю понад 1 000 спеціалістів різних галузей виробництва»²¹.

Л. Лещенко у статті «Воссоединение родины – приоритетная задача внешней политики КНР» розглядає територіальні проблеми Китаю, головним чином Тайванське питання починаючи з політики Мао Цзедуна в цьому напрямку²². У праці «Еволюція американсько-японської військово-політичної співпраці (1946–1979 рр.)» С. Якушик пропонує розгляд ролі КНР в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в контексті відносин між США та Японією²³. Досліджуючи діяльність Мао Цзедуна, В. Урусов у статті «Українсько-

¹⁸Седнев В. В. Размышляя о китайском феномене. *Украина-Китай: информационно-аналитическое обозрение*. 1999. № 1. С. 49–52.

¹⁹Седнев В.В. СССР– КНР: взаимное притяжение.. К. : Знание, 1990. С. 52.

²⁰Пронь С. В. Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині ХХ століття : монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. С. 62.

²¹Пронь С. В. США і Японія в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (50–90 роки ХХ століття): монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. С. 119–120.

²²Лещенко Л. А. Воссоединение родины – приоритетная задача внешней политики КНР. *Украина-Китай: информационно-аналитическое обозрение*. 2000. № . С. 12.

²³Якушик С. Еволюція американсько-японської військово-політичної співпраці (1946–1979 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. 2010. Вип. 24. С.163–167.

китайські зв'язки в галузі промисловості та сільського господарства (1949–1959 рр.)», звертає увагу на внесок України в розвиток Китайської Народної республіки²⁴.

2007 р. вийшла книга А. Панцова «Мао Цзедун», до якої окрім історії життя Мао ввійшов детальний історичний контекст²⁵. В науці дана робота вважається однією з не багатьох успішних прикладів «інтелектуальної біографії» у російській історіографії. А. Панцов показує еволюційний шлях Мао до марксизму. Характерним є те, що досить довго думки майбутнього вождя займали ліберальні ідеї в їх китайському розумінні. Причому особливо цікаво наступне: це саме по собі специфічне розуміння лібералізму у Мао мало деякі особливості, найважливішою з яких була думка майбутнього «кормача» про виняткові права, необхідність сильної особистості. Такий оригінальний розворот, між іншим, змушує звернутися до аж ніяк не дозвільної проблеми долі лібералізму в незахідних країнах²⁶. При цьому автор особливу увагу звернув на китайське суспільство та його об'єктивну готовність до значних історичних змін, що було заслугою фантастичної харизми і волі до Мао Цзедуна.

Сам підхід А. Панцова до створення цієї біографії вельми оригінальний: науковець прагне простежити не тільки фактичну сторону життя Мао Цзедуна, але й намагається дослідити історію формування його світогляду. Дана особливість дозволяє віднести книгу А. Панцова до жанру «інтелектуальної біографії». Звертаючись до спогадів Мао, до розповідей його доньки та інших прямих джерел, А. Панцов працює із різного роду непрямими відомостями, відновлюючи коло читання «великого кормача», вивчаючи нотатки на полях, біографії і світогляд людей, що вплинули на вождя китайського комунізму. Однак, поряд із позитивними характеристиками варто зазначити й певні дискусійні моменти: інформація, отримана таким чином має вади. Роблячи

²⁴ Урусов В. Українсько-китайські зв'язки у галузі промисловості та сільського господарства (1949–1959 рр.). *Україна–Китай: інформаційно-аналитическое обозрение*. 2002. № 1. С. 38–42.

²⁵ Панцов А. В. Мао Цзедун. М.: Молодая гвардия, 2007. С. 264.

²⁶ Там само. С. 297.

припущення про вплив на Мао будь-якої книги, дослідник повинен враховувати його суб'єктивність – ніхто не може точно простежити хід думки людини²⁷. Разом з тим книга А. Панцова допомагає з найменшими труднощами прочитати складну біографію та зрозуміти політичну діяльність Мао Цзедуна, але одночасно заважає розглянути суперечливість його як особистості. «Інтелектуальна біографія» саме і відрізняється, як правило, тим, що часто ставить більше запитань, ніж дає відповідей.

Таким чином, в українській історіографії є праці, що розкривають певні аспекти зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності Мао Цзедуна, проте вони насамперед присвячені місцю КНР на міжнародній арені та аналізу окремих сюжетів українсько-китайських зв'язків.

Незважаючи на значний масив літератури, що з кожним роком збільшується, присвяченої маоїзму, зовнішня політика, дипломатія та зовнішньополітична концепція Мао Цзедуна залишається недостатньо розробленим полем як в українській, так і західній синології, політології та маоїстиці. Ця ситуація, насамперед, пояснюється тим, що дослідники політичної спадщини Мао Цзедуна висвітлюють останнього як впливового політичного діяча, стурбованого головно домінуючими проблемами партійного і державного будівництва. Дійсно, більшість праць, дій, розпоряджень «Великого Кормчего» присвячено саме питанням внутрішньої політики КПК. Дії ж Китаю на міжнародній арені не завжди були впливовими та розглядалися як такі, що не домінували в загальній політичній сфері країни; вони визначалися не заздалегідь розробленими стратегічними концепціями, а «порядком денним», сформованою тогочасною розстановкою внутрішніх політичних сил. Однак не можна не підкреслити, що сам Мао неодноразово повертався до вчення про так звані «три світи», спеціально присвятивши цій концепції значну кількість статей, виступів, доповідей. Проте праці, що репрезентують погляди Мао Цзедуна, є ґрунтовною методологічною підставою для досліджень з маоїстської проблематики, загалом історії КНР. Серед них

²⁷ Панцов А. В. Мао Цзедун. М. : Молодая гвардия, 2007. 948 с.

можна виділити роботи Дж. В. Гарвер, Ф. Майкла, Б. Шварца, Ф. Шорта, С. Шрама та ін.²⁸.

Серед робіт класиків західної політології, що надавали особливу увагу «китайському питанню», виділимо такі, що не втратили наукової вартості, насамперед дослідження Х. Макиндера, А. Мехен, Г. Кіссінджера, З. Бжезинського, С. Хантінгтона²⁹.

Складна історія комуністичного руху в Китаї і хронологія КПК відтворена в роботах Ван Ши, Лі Жуї та ін.³⁰. Сутність міжнародного курсу маоїстської і постмаоїстської КНР аналізували Доу Хуей, Лі Даньхуей, Лі Цзінцзи, Лю Цзайці, Сун Цян, Сяо Гунцінь, що вийшли під час і після денсяопінівської модернізації³¹.

Також варто згадати праці Лі Цзюньжу та Чжоу Мінвей, в яких науковці не оминають зовнішньополітичну та дипломатичну діяльність Мао. Зокрема Лі Цзюньжу пояснює неоціненний вклад «національного героя» – Мао Цзедуну – у розвиток КНР. При цьому наводяться рукописи Мао з віршами та ін. Лі Цзюньжу порівнює політику Мао і його наступників (Ден Сяопін), звертаючи увагу на те, що Мао припускав деякі помилки, які стосуються розвитку взагалі; зокрема підлаштовував ідеї комунізму до нових реалій часу, задля попередження у державі кризи³². Уже згаданий Чжоу Мінвей намагався охопити всі галузі розвитку КНР від проголошення там комунізму. Чжоу трактує Мао у міжнародній політиці як «поміркованого», «миротворчого» політичного діяча.

²⁸ Гарвер Дж. В. Мао Цзедун и разлад китайско-советских отношений. Китай в диалоге цивилизаций (к 70-летию академика М. Л. Титаренко). М. : Памятники исторической мысли, 2004. С. 47–483; Шорт Ф. Мао Цзедун / пер. Ю. Г. Кирьяка. М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. 608 с.; Шрам С. Мао Цзедун . М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 326 с. та ін.

²⁹ Макиндер Х. Дж. Географическая ось истории. Классика геополитики. XX век. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 7–32.; Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М. : Международные отношения, 1999. 256 с.; Brzezinski Zb. The Fragile Blossom: Crisis and Change in Japan. N.Y., 1972. 153 p.; Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. Л. Иванцова. М. : НИЦ «Ладомир», 1997. 848 с.; Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / пер.с англ. под. ред. В. Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. 352 с.; Kissinger H. White House Years. Boston, 1979. P.192. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

³⁰ Ли Жуї. Мао Цзедун в последние годы жизни. Проблемы Дальнего Востока. 1990. № 1. С. 129–132.

³¹ Ли Даньхуэй. Некоторые вопросы китайско-советских отношений в 1960-е годы. *Проблемы Дальнего Востока*. 2005. № 1. С. 104–119.

³² Ли Цзюньжу. Что вы знаете о Компартии Китая? Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 2011. С. 6–7.

Серед робіт зарубіжних авторів особливе місце займають дослідження американського синолога і політолога С. Шрама, біографічна робота якого про Мао Дзедун, написана незадовго до культурної революції (автор закінчив основну роботу в 1963 р.) містить оригінальну оцінку його діяльності. На відміну від більшості своїх співвітчизників, які в основному вважали Мао диктатором, автор характеризує Мао як проникливого і талановитого політика, якого поважали широкі маси, вождя китайської революції, що зумів пристосувати марксизм до існування з однією із давніх світових культур. Щоправда, С. Шрам занадто захоплюється особистою мужністю і мудрістю китайського вождя, з яким він зустрічався; його робота містить суб'єктивні особисті оцінки; зокрема він зауважив, що «Голова Мао заінтригував мене». Проте в роботі С. Шрама є суперечливі факти: автор відділяє політику Мао в роки культурної революції від самого образу Мао, який склався у нього в період роботи над цим біографічним літописом³³.

Німецький політолог Дітер Хайнціг в роботі «Радянський Союз і комуністичний Китай, 1945–1950: важкий шлях до Альянсу», яка присвячена домінуючим проблемам відносин у період громадянської війни в Китаї 1940-х років, констатує, що саме в той період склалася можливість для демократичного розвитку Китаю в подальшому; її автор вбачав у продуманій позиції американської адміністрації Г. Трумена щодо китайських комуністів. У зв'язку з цим він резюмує: підтримка, яка була надана США уряду Чан Кайши, була достатньо великою помилкою, однак необхідно «зосередити увагу на Мао і його прихильниках», які були «більше націоналістами, ніж комуністами», внаслідок чого запобігли створенню комуністичного Китаю³⁴. На думку Д. Хайнціга, наприкінці 1940-х рр. Мао міг стати другим «Тіто на Сході», в той час як його політичні уподобання (як і програма КПК) багато в чому вкладалися в межі національно-демократичних ідей³⁵.

Крім того, відзначимо роботу Ю. Чжана, та Дж. Холлідея. Автори

³³ Шрам С. Мао Цзедун. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 326 с.

³⁴ Хайнціг Дітер. Советский Союз и коммунистический Китай (1945–1950).. М.: Наука, 2004. С. 231.

³⁵ Там само. С. 324.

дослідження – громадянка Сполученого Королівства та китаянка за походженням Юн Чжан, відома своїм бестселером «Дикі лебеді» (що був надрукований більш, ніж у 40 країнах світу 10-ти мільйонним тиражем), і її чоловік англієць Джон Холлідей, в минулому – старший науковий співробітник лондонського Королівського коледжу. Створенню цієї ґрунтовної праці вони присвятили більше десяти років життя. Робота Чжана і Холлідея була своєрідним відхиленням від трактування постаті Мао як тирана. Він, на їхню думку, вже не просто тиран, але «монстр, чия політична діяльність загрожувала самому кордону між твариною і людиною» взагалі³⁶. Мао постає «кровожерливим чудовиськом, істинним революціонером, вихованцем Кремля; і при тому, що він був непересічною людиною; для нього ніколи не існувало загальноприйнятих правил»³⁷. Водночас дослідницької уваги заслуговують численні апологетичні/критичні китайськомовні публікації доби Мао Цзедуна та його наступників³⁸.

Сучасна російська історіографія продовжує традиції, які були закладені в останні десятиліття існування СРСР. Так, у порожнечі сформованого ще з середини 80-х ліберального консенсусу щодо фігури Голови («східний деспот», «кривавий комуністичний диктатор», «китайський Сталін» та інші варіації на ту ж тему), в 2000-і роки в Росії виходять у світ дослідження про Мао Цзедуна біографічного характеру, а також радянсько-китайські відносини новітньої доби³⁹.

³⁶ Чжан Ю., Холлідей Дж. Неизвестный Мао. М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. С. 126.

³⁷ Там само. С. 274.

³⁸ 毛泽东.毛泽东选集.北京:人民出版社,1991;金冲及主编,中共中央文献研究室编.毛泽东传(1893-1949).北京:中央文献出版社, 2004; 逢先知、金冲及主编,中共中央文献研究室编.毛泽东传(1949-1976).北京:中央文献出版社, 2003; 罗斯·特里尔著,胡为雄、郑玉臣.毛泽东传.北京:中国人民大学出版社,2006;索华.毛泽东与中共党史重大事件.北京:中央文献出版社, 2001; 毛泽东生平”,中华人民共和国国史百科全书(1949-1999).中国大百科全书出版社, 1999; 吴冷西.忆毛主席:我亲身经历的若干重大历史事件片断.新华出版社, 1995; 高华.红太阳是怎样升起的:延安整风运动的来龙去脉.香港:香港中文大学出版社, 2000; 何方.党史笔记:从遵义会议到延安整风.香港:香港利文出版社,2005; 许全兴.毛泽东晚年的理论与实践: 1956-1976. 北京:中国大百科全书出版社, 1993; 陈永發.中國共產革命七十年.聯經出版公司, 1998; 哈里森·索爾茨伯里.長征:聞所未聞的故事.山西人民出版社,1992; 汪東興口述,裘之偉整理.汪東興公開毛澤東私生活.名流出版社,1997.

³⁹ Галенович Ю. М. Пэн Дэньхуэй и Мао Цзэдун. Политические лидеры Китая XX века. М. : Огни, 2005. 411 с.; Галенович Ю. М. Россия и Китай в XX веке: граница. М. : Изограф, 2001. 336 с.; Галенович, Ю. Мао Цзэдун, Дэнь Сяопин и «холодная война». *Свободная мысль*. 2012. № 11. С.129-138.; Зовнішня політика КНР від Мао

Отже, на наш погляд, не варто дотримуватись суб'єктивних оцінок діяльності Мао Цзедуна, потрібно врахувати специфіку традиційної свідомості і світогляду представника східного суспільства, для якого особиста необмежена влада керівника в державі, а також переважно насильницькі методи в управлінні є цілком адекватними і зрозумілими. При цьому не викликає сумніву унікальність Мао, як особистості і вправного, вдалого політика.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельну основу дослідження становить різноманітна сукупність матеріалів, які за своєю специфікою можуть бути поділені на такі різновидові групи:

1) безпосередньо виступи (статті, нариси і т.д.), промови Мао Цзедуна різних років, які представлені у виданих в СРСР чотиритомному зібранні його творів шеститомному збірнику його промов⁴⁰.

Серед найвідоміших його творів насамперед відзначимо роботу «Про нову демократію» (1940 р.), в якій Мао викладає свій погляд на державний лад, званий демократичним централізмом; «За впорядкування стилю в партії» (1942 р.), що дала початок кампанії т. зв. проробок «Чженфен» у КПК; «Про демократичну диктатуру народу» (1949 р.) і «До питання про правильне вирішення протиріч всередині народу» (1957 р.), які присвячені питанням партійної дисципліни, «боротьбі» з опозицією при соціалізмі і партійному будівництву; «Про кооперування сільського господарства» (1955 р.) – саме тут присутня точка зору Мао з аграрного перетворення в Китаї; «Критика тез групи п'яти по справах культурної революції про ведення наукової дискусії» (1966 р.),

Цзедуна до Ден Сяопіна. Розробка концептуальних основ зовнішньої політики КНР (кінець 70-х – початок 80-х рр.). *Сходознавство*. 2000. № 9. С. 45–61.; Кулик Б. Т. Советско-китайский раскол: причины и последствия. М. : Инст ДВ, 2000. 412 с.; Кулик Б. Т. Китай в мировой и региональной политике (история и современность). М. : Ин-т Дальнего Востока РАН, 2003. 171 с.; Кулініч М.А., Руденко Г.М. Стилий український дипломатичний довідник: навчальний посібник. К.: Дипломатична академія при МЗС України, 2006. 376 с.; Ледовский А. М. СССР, США и китайская революция глазами очевидца 1946–1949. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2005. 192 с.

⁴⁰ Мао Цзедун. Избранные произведения: в 4-х т. М. : Государственное издательство иностранной литературы, 1952. 2084 с.; Выступления Мао Цзедуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати: в 6 вып. / под. ред. О. Борисова; пер. с китай. Л. Началова. М. : Прогресс, 1976. Т. 2. 352 с.

що фактично відображала головну лінію Голови КНР на проведення культурної революції в країні та інші. Праці Мао дозволяють прослідкувати особливості його політичних поглядів в той чи інший період, ідеології маоїзму в цілому, дають можливість оцінити особистісні якості і світогляд вождя.

2) законодавчі або нормативні акти КНР: Загальна програма Народної політичної консультативної ради Китаю (1949 р.), «Закон про земельну реформу в КНР» 1950 р., законодавство про сім'ю і шлюб в КНР (1950 р.), Конституція КНР 1954 р. та ін., в яких відображені основні напрями державного будівництва та політики Китайської Народної Республіки в даний період.

3) офіційні політико-дипломатичні документи СРСР і КНР про встановлення відносин та двосторонню співпрацю: «Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР» (14 лютого 1950 р.), низка економічних угод: про Чанчуньську залізну дорогу, Порт-Артур, про заснування двох радянсько-китайських акціонерних товариств, про надання кредиту КНР, торговельну угоду та інші, які дозволяють простежити характер і основні напрямки двосторонніх взаємин держав.

4) офіційні документи та робочі матеріали Комуністичної партії Китаю, зокрема: матеріали VIII Всекитайського з'їзду КПК, матеріали другої сесії Всекитайських зборів народних представників (5–30 липня 1955 р.), тези для вивчення, пропаганди та агітації генеральної лінії партії в перехідний період, документи IX Всекитайських з'їзду КПК, найважливіші документи КПК про «культурної революції» та ін.; їх вивчення дозволяє простежити політичну лінію КПК, її ідеологічні установки і їх еволюцію (наприклад, на основі змін, внесених до статуту КПК на різних форумах партії), виявити співвідношення сил у керівництві КПК і т.п.

5) мемуари і спогади китайських та радянських державних діячів, наприклад, маршала Пен Денхуея, Ван Міна, Г. Димитрова, М. Хрущова, дипломатів І. Ковальова, К. Ковалю, К. Крутікова, А. Ледовського, Н. Федоренка, Д. Шепілова, військових радників П. Владимірова, Г. Семенова,

В.Данілова⁴¹. Слід зазначити, що мемуарна література, як історичне джерело, досить своєрідна, оскільки з одного боку, є суб'єктивною і від того не цілком неупередженою на події, процеси, особистості, але, з іншого боку, вона може фокусувати в собі факти, які не знайшли відображення в офіційних документах, матеріали особистих (інколи навіть таємних) бесід, підкреслювати настрої учасників зустрічей. Наприклад, у мемуарах Пен Денхуея можна знайти оцінку їм діяльності Мао Цзедуна в різні періоди, позитивну – під час війни з Гоміньданом (1946–1949 рр.), критичну – у період великого стрибка і культурної революції. Спогади Ван Міна (займав доволі високі посади як в КПК, так і в КНР) – одного із головних опонентів Мао Цзедуна цінні тим, що містять трактування подій, багато в чому протилежні офіційній позиції КПК. Нотатки, спогади радянських дипломатів дають уявлення про особисті взаємини Мао Цзедуна і радянських керівників (особливо Й. Сталіна і М. Хрущова), дозволяють деталізувати хід радянсько-китайських переговорів у 1950-х рр.

Таким чином, використана здобувачем джерельна база охоплює достатньо значний масив документів і матеріалів (праць, виступів Мао Цзедуна, нормативних актів КНР і партійної документації КПК, мемуарної літератури, статистичних даних) з питань політичного, економічного, соціокультурного, зовнішньополітичного розвитку Китаю в 1940–1970-ті рр. Щоправда, є потреба в упорядкуванні україномовних збірників документів і матеріалів про КНР.

⁴¹ Ван Мин. Полвека КПК и предательство Мао Цзедуна. М. : Политиздат, 1975. 365 с.; Пэн Дэнхуей. Мемуары маршала / пер. с кит. О. Липницкая. М. : Воениздат, 1988. 386 с.; Димитров Г. Дневник (9 марта 1933 – 6 февраля 1949). София: Университетское издательство «Св. Климент Охридски», 1997. 608 с.; Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева. *Вопросы истории*. 1992. № 11. С. 25–26.; Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: в 4-х кн. М. : ИИК «Московские Новости», 1999. Кн. 3. 846 с.; Пэн Дэнхуей. Мемуары маршала / пер. с кит. О. Липницкая. М. : Воениздат, 1988. 386 с.; Ковалев И. В. Диалог Сталина с Мао Цзедуном. *Проблемы Дальнего Востока*. 1991. № 6. С. 83–93. Ковалев И. В. Россия и Китай. *Дуэль*. 1997. 25 февраля. С. 8. (с миссией в Китае); Коваль К. И. Московские переговоры И. В. Сталина с Чжоу Эньлаем в 1953 году и Н. С. Хрущева с Мао Цзедуном в 1954 г. *Новая и новейшая история*. 1989. № 5. С. 104–119; Крутиков К. А. На китайском направлении. Из воспоминаний дипломата. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2003. 346 с.; Ледовкий А. М. Китайская политика США и советская дипломатия 1942–1954. М. : Наука, 1985. 189 с.; Федоренко Н. Т. Сталин и Мао: Беседы в Москве. *Проблемы Дальнего Востока*. 1989. № 1. С. 149–164; Шепилов Д. Т. Воспоминания. *Вопросы истории*. 1998. № 9. С. 18–33; № 10. С. 3–31; Шепилов Д. Т. Воспоминания. *Вопросы истории*. 1998. № 10. С. 28; Владимиров О. Советско-китайские отношения в 1940–80-х гг. М. : Международ. отн., 1984. 165 с.; Семенов Г. Г. Три года в Пекине. (Записки военного советника). М. : Воениздат, 1978. 286 с.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Особливість дослідження даної роботи зумовлена, головним чином, специфічними рисами предмета і об'єкта дослідження. Ретельний аналіз як зовнішньої політики, так і дипломатії Мао Цзедуна передбачає насамперед розкриття, систематизацію, вивчення і співставлення її суб'єктивних, культурних, історичних, соціальних, філософських та інших передумов. Загалом дисертація побудовано на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, проблемно-хронологічного підходу. Її основу складають загальнонаукові (порівняння, узагальнення, індукція, абстракція та ін.) і спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльний, типологічний, системний, історичної періодизації та ін.) методи. Водночас у вирішенні окреслених завдань автор активно використовував методи структурно-функціонального аналізу; для виявлення співвідношення особливостей радянської та китайської «моделей» марксизму, компаративний метод – зокрема; при порівняльній характеристиці політичних теорій західних вчених і Мао Цзедуна – метод екстраполяції, діахронний і синхронний методи.

Також були залучені філософські та загальнонаукові принципи пізнання – соціокультурний, цивілізаційний, феноменологічний, персоніфікований і герменевтичний підходи. Наприклад, соціокультурний підхід був використаний при аналізі особливостей китайського мислення, переважно керівним складом держави, ситуативного, націленого на отримання ефекту за рахунок адаптації до мінливої внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації. Цивілізаційний підхід дозволив здобувачу розглядати Китай як своєрідну, єдину в часі й просторі цивілізацію, яка володіла відповідними характеристиками, пристосованими та максимально наближеними щодо змін (трансформації) суспільно-політичного устрою.

Використання, скажімо, персоніфікованого підходу було обумовлено необхідністю враховувати вплив та значну роль особистості Мао Цзедуна в політичній сфері новітньої історії Китаю. Феноменологічний підхід надав можливість проаналізувати і розглядати цілу низку положень політичної

доктрини Мао в їх зв'язку з конкретними обставинами; зрозуміти дійсні наміри Мао, в чому полягала думка «з ситуації», а не спираючись на готові та добре відомі теоретичні схеми; можна в цьому плані лише припустити можливий вплив тих чи інших концепцій, в тому числі зовнішньополітичних й дипломатичних.

Герменевтичний підхід знадобився автору для тлумачення дійсного сенсу цитатних матеріалів, більшість з яких були призначені для глибокого, професійного, аналітичного висвітлення теми.

В аналізі першоджерел доволі широко застосовувався метод контент-аналізу. Враховуючи специфіку досліджуваного предмета, досить активно застосовувався проблемно-хронологічний підхід. Це пояснюється тим, що багато положень зовнішньої політики, дипломатії Мао Цзедуна базувалися на висновках його політичних творів. У той же час їх можна відновити лише в ході конкретного історико-політичного аналізу реальної, дійсної політики, яка проводилася Мао Цзедуном, виходячи з його рішень, розпоряджень, стратегічних ініціатив.

Хронологічний метод (опис явищ, подій у часовій послідовності) та історико-генетичний (встановлення, а можливо, і відновлення генетичних зв'язків між подіями та явищами, що відбувалися) дали можливість простежити загальну динаміку зовнішньополітичної діяльності Китаю та його головних суперників (США та СРСР) у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації від періоду «холодної війни» й розпаду біполярної структури світу до «плюралістичної однополярності» та формування сучасної поліцентричної системи міжнародних відносин.

Для з'ясування чинників, які фактично обумовлюють природу суб'єктності КНР як учасника міжнародних зносин, було використано дослідником специфічні конструктивістські методи і прийоми міжнародно-політичної, історичної, соціальної та інших наук.

Доволі детальний аналіз окремих складових китайської політичної ідентичності спирався на дискурсивний метод задля виявлення форм, у яких

вона проявлялась, і взаємозв'язків між ними, а також на метод соціальної реконструкції для з'ясування суттєвості таких дискурсивних форм, що розкривають їх власний зміст та значення для зовнішньополітичного позиціонування будь-якої країни, в тому числі КНР після Другої світової війни.

Трансформацію китайсько-американських взаємин в контексті провідних зовнішньополітичних стратегій, а також їхнє місце в регіональних підсистемах і світовій структурі в цілому, через порівняння потужності, впливовості, рівня та інтенсивності взаємодій із країнами «третього світу» (Південної, Південно-Східної та Центральної Азії, тощо) було реконструйовано, застосовуючи компаративний метод. Вивчення окремих напрямів зовнішньої політики КНР у Центральній, Східній та Південній Азії базувалося на органічному поєднанні методів, засобів діалектичного взаємозв'язку внутрішньої й зовнішньої політики; при цьому проаналізовано домінуючі процеси формування та здійснення зовнішньої політики держави.

Серед прикладних методів дослідження використано екстраполяцію та аналіз головних тенденцій зовнішньої політики окремих держав. Зокрема, метод екстраполяції дозволив авторові перенести окремі характеристики відносин Китаю з південно-східними азійськими країнами на китайсько-індійські взаємини за умови відповідності системних параметрів зносин між країнами як в першому, та і другому випадках.

В дисертації також використано окремі елементи геополітичного аналізу (вивчення взаємодії природних, суспільно-політичних чинників, які визначали політику провідних світових держав та їх союзників держав; дослідження тенденцій змін геополітичної структури, тобто балансу сил, впливових геостратегічних регіонів, геополітики провідних держав світу та інших) для визначення різних, своєрідних підходів китайського, американського, радянського керівництва щодо Азійсько-Тихоокеанського регіону, а, отже, відповідної проекції сили цими державами в їх найближчому оточенні та на майбутню перспективу. Відповідно, такий геополітичний підхід здобувача забезпечив аналіз розмежування політичних сфер впливу КНР, СРСР та США

як на регіональному рівні, так і на глобальному, що може виступати й своєрідним вагомим конфліктогенним чинником у двосторонніх відносинах між державами.

Проаналізовано також функціонування маоїзму як ідейно-політичної течії, що лягла в основу зовнішньополітичних концепцій та дій КНР доби Мао Цзедуна. В 1950–1960 роках радянська література толерувала заходи офіційного Пекіна щодо захисту революційних ідеалів, близьких партійному керівництву СРСР. Позитивно сприйнятими в Кремлі були ухвали VII (1945 р.) і VIII (1956 р.) з'їздів КПК, які підтримали курс СРСР щодо творення соціалістичного табору, розвитку соціалізму⁴². Особливий наголос робився на боротьбі китайського народу у 1946–1949 роках «проти гомінданівської реакції та її американських покровителів»⁴³.

Полярно змінилися оцінки Мао Цзедуна в 1970–1980 роки, коли маоїзм почали називати «ворожою марксизму-ленінізму дрібнобуржуазною націоналістичною течією», яка утвердилася як офіційна ідеологія КНР на початку 1960-х років. Услід за московськими ідеологами, українські радянські автори закидали маоїзму «крайній еклектизм, суб'єктивізм в теорії, волонтаризм в політиці»⁴⁴.

Наприклад, у «Політичному словнику», виданому 1976 року великим накладом Головною редакцією УРЕ, стверджено, що маоїзм – «різновид сучасного ревізіонізму, антинаукова ворожа марксизму-ленінізму, ідейно-політична дрібнобуржуазно-націоналістична течія, яка лежить в основі ідеології і політики нинішнього керівництва Китаю і пов'язана з діяльністю голови ЦК Компартії Китаю КНР Мао Цзедуна. Маоїзм являє собою еклектичну суміш суб'єктивно-волонтаристських ідей і положень, які протистоять марксистській філософії, політичній економії, науковому комунізму, пролетарській стратегії і тактиці світового комуністичного руху. Маоїзм прямо змикається з іншими сучасними опортуністичними

⁴² Мао Цзе-Дун. *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 1966. Т. 2 С. 63

⁴³ Мао Цзе-Дун. *Українська радянська енциклопедія*. Київ: Головна редакція УРЕ, 1962. С. 468.

⁴⁴ Чудодеев Ю. В. Маоизм. *Украинская советская энциклопедия*. К.: Главная редакция УРЭ, 1981. С. 284.

антикомуністичними течіями, з найбільш крайньою реакцією у всьому світі – від мілітаристів і ворогів розрядки в західних країнах до расистів Південної Африки і правителів Чилі. Маоїзм відверто спрямований проти більшості соціалістичних держав, на розкол соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного руху, антиімперіалістичного фронту»⁴⁵.

Особливий наголос робився на антирадянській спрямованості течії, запереченні її творцями об'єктивної закономірності будівництва соціалізму і комунізму, вчення про керівну роль марксистсько-ленінської партії як авангарду робітничого класу, підміні соціалістичного демократизму диктатурою військово-бюрократичного угруповання, насадженні культу особи Мао Цзедуна, запереченні корінних принципів соціалістичного гуманізму. Радянських ідеологів лякало й те, що практика маоїзму нібито суперечила «прогресивним тенденціям сучасної епохи, об'єктивним потребам розвитку Китаю по соціалістичному шляху, ставлять під загрозу соціалістичні завоювання китайських трудящих. Своєю внутрішньою і зовнішньою політикою маоїстське керівництво КНР дискредитує ідеали наукового соціалізму, показує свою цілковиту неспроможність у справі конструктивного розв'язання насущних проблем. Маоїсти виступають непримиренними противниками міжнародної розрядки, ворогами миру, апологетами нової світової війни. Маоїзм, як антинаукова течія, що суперечить закономірностям суспільного розвитку, безперспективний»⁴⁶.

У третьому виданні цього ж словника маоїзм вже трактується як ворожа марксизму-ленінізму дрібнобуржуазно-націоналістична течія в Комуністичній партії Китаю (КПК). Водночас зазначалося, що на IX (1969 р.) і X (1973 р.) з'їздах КПК маоїзм проголосили «теоретичною основою, що визначає ідеї КПК»; XI з'їзд (1977 р.) закріпив маоїзм як ідейно-політичну платформу КПК.

Крам антирадянщини, маоїзму закидали волюнтаризм у політиці, що проповідував принципи «казарменого комунізму» і великоханського шовінізму

⁴⁵ Політичний словник. К.: Головна редакція УРЕ, 1976. 2-е вид. С. 297.

⁴⁶ Там само. С. 297–298.

всередині країни, великодержавного гегемонізму на міжнародній арені, використовував псевдореволюційні гасла в демагогічних цілях. Великий вплив на маоїзм справили анархізм і троцькізм. Маоїзм – різновид сучасного ревізійонізму. Основними суперечностями сучасності маоїзм вважає суперечності між великими державами, а також між слабо- і високорозвинутими країнами, незалежно від їхнього соціального ладу»⁴⁷. Особлива критика була спрямована на спроби керівництва КНР налагодити зовнішньополітичний діалог з офіційним Вашингтоном і Токіо. На думку авторів словника, хибна теза про неминучість нової світової війни, на сприяла розрядці міжнародної напруженості і, фактично, блокувала Пекін найреакційнішими силами імперіалізму: «Курс маоїзму на розкол міжнародного робітничого і комуністичного руху свідчить про повний розрив маоїзму з принципами пролетарського інтернаціоналізму. Прагматичне коректування маоїзму, здійснюване керівництвом КНР після смерті Мао Цзедуна не змінило його антимарксистської, антисоціалістичної сутності. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 р. характеризувала маоїзм як небезпечну антимарксистську течію, пособника імперіалізму й антикомунізму. XXVI з'їзд КПК відзначив, що політика керівництва КПК і досі націлена на загострення міжнародної обстановки й змикається з політикою імперіалізму»⁴⁸.

Натомість північноамериканська та західноєвропейська наукова думка, як правило, називала маоїзм практикою, що непохитно слідувала марксистській доктрині. Наприклад, тогочасна «Лондон Таймс», про послідовників Мао Цзедуна говорила так: «Вони прагнуть зробити маоїзм сильною вірою, яка об'єднає, поведе, і надихне майбутні покоління»⁴⁹. Слід додати, що маоїзм, як «результат штучного поєднання традиційної китайської думки із західним

⁴⁷ Політичний словник. К.: Головна редакція УРЕ, 1982. 3-е вид. С. 327–328.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Maoism. *The World Book Dictionary* / edited by Robert K. Barnhart. Chicago-London-Sydney-Toronto: World Book, Inc., 1988. Vol. 2. P. 1269.

марксизмом та ленінізмом»⁵⁰, у 1970-х роках став надзвичайно популярною на Заході утопією з культом особи Мао Цзедуна серед студентів та інтелектуалів. Вчені ж до основних причин розколу у відносинах КНР і СРСР зараховували ідеологічні розбіжності (Мао Цзедун вважав себе справжнім послідовником Маркса, Леніна, Сталіна та звинувачував СРСР у непослідовності зовнішньої політики) та змагання за лідерство у світовому комуністичному русі. Ще одним приводом до радянської критики Мао Цзедуна було рішення Мао розпочати програму ядерних досліджень Китаю, що увінчалася першими випробуваннями⁵¹.

Сучасна українська наукова думка трактує КНР доби Мао як приклад «нового взірця побудови тоталітарного режиму»⁵². Результатом обрання Пекіном відмінного від СРСР курсу стало те, що КНР в ході т. зв. культурної революції вийшла з понад двадцятилітньої політичної ізоляції, прийнявши в себе лідерів світових держав – американського президента Річарда Ніксона та японського прем'єр-міністра Какуея Танаки⁵³.

Таким чином, джерельна та історіографічна бази дисертації є сповна репрезентативною, а тому вони дають змогу розкрити проблемні питання і можуть бути використані для подальших досліджень.

⁵⁰ Malek R. Maoizm. *Encyklopedia Katolicka*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006. S. 1207.

⁵¹ Mao Zedong. *The World Book Encyclopedia*. London-Sydney-Tunbridge Wells-Chicago: World Book, Inc., 1992. Vol. 13. P. 173.

⁵² Підкова І., Джеджора О. Світова історія. XIX – XX століття. Словник. Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2000. С. 178.

⁵³ Там само.

РОЗДІЛ II

США І ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ КРАЇНИ У ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАО

2.1. Американсько-китайські відносини 1945–1972-го років.

Нормалізація багатовекторних зв'язків

У грудні 1945 року президент США Г. Трумен заявив: «Хочемо ми того чи ні, але зобов'язані визнати, що наша перемога переклала на американський народ тягар відповідальності за подальше керування світом». Радник голови управління «Дженерал моторс корпорейшин» виступив в тому ж руслі «Нинішня війна не що інше як боротьба за світове панування. Можливо, що вона є лише однією із низки воєн, із яких першою була війна 1914–1918 років. Допоки не виникла впливова коаліція – англосаксонська вісь чи щось подібне – миру на землі не буде... Англосакси вийшли на сцену, щоби правити світом або бути залежними»⁵⁴.

У своїх намаганнях розгромити СРСР та інші країни соціалістичного табору Сполучені Штати зробили ставку не на економічні засоби протистояння, а головню на військові. З цією метою Америка намагалася залякати соціалістичний світ, створюючи на своєму континенті потужний військовий потенціал⁵⁵. Військовий бюджет США в 1950 році у 30 разів перевищував бюджет 1938 року. Американці витратили 100 мільярдів доларів на «холодну війну». Пентагон мав свої бази в багатьох країнах світу. Як наслідок, американські літаки мали можливість скинути атомні бомби в будь-яку частину світу за годину, після отримання наказу. Важливою складовою військової програми Уолл-стріту стала доктрина Г. Трумена, метою якої було завоювання світового лідерства. Вона включала систему громадянських війн в усіх тих країнах, які намагалися будувати соціалізм: «Якщо сьогодні ви тицьнете булавкою в будь-яке місце на карті світу, то конче потрапите в якогось із

⁵⁴ Уильям З. Фостер Очерк политической истории Америки. М.: Иностранной литературы, 1955. С. 251.

⁵⁵ Там само. С. 296.

американських генералів чи адміралів», – іронічно пише Б. Маріон⁵⁶.

Після поразки Японії та ослаблення інших імперіалістичних противників США на Далекому Сході у Вашингтоні зрозуміли, що настали сприятливі часи для перетворення Китаю в монопольну сферу впливу американського капіталу, в базу для розповсюдження цього впливу на інші країни Азії, а також військовий плацдарм проти СРСР. Свою мету США планували реалізувати за допомогою Чан Кайші. Режим Чан Кайші в очах широких мас не мав опору в китайському суспільстві. В донесеннях офіційних представників США у Китаї зазначалася: Чан Кайші не зможе встановити порядок в країні, необхідний для того, щоб там міг нормально функціонувати американський капітал. Державний секретар Д. Ачесон писав, що після завершення Другої світової війни гомінданівські війська виявилися «слабкими та непопулярними», а комуністи були значно сильніші. Після капітуляції Японії у Вашингтоні зрозуміли: якщо США оперативно не втрутяться, то Чан Кайші програє і китайський народ піде за комуністами. У зв'язку з цим Г. Трумен зауважив: «Для нас зовсім не зрозуміло: якби ми наказали японцям негайно скласти зброю і відправитися до морських берегів, то вся країна перейшла би до комуністів»⁵⁷. Відтак керівництво США вимушене було визнати, що план відвертої війни американських військ проти Народної армії Китаю просто неможливий. Тому було прийнято рішення діяти через Чан Кайші, надавши йому військову, політичну, дипломатичну, економічну підтримку. Але в ході громадянської війни морські та повітряні сили США брали участь не тільки в допоміжних операціях, але і безпосередньо у військових сутичках проти Народної армії. Одночасно керівництво США виступило в ролі посередника між Чан Кайші та лідерами китайських комуністів, щоб таким чином підлатати знівечену репутацію гомінданівського керівництва. Американці вважали, що за допомогою такої політики створиться пауза, і в результаті якої, за допомогою долара та американського озброєння, можливим буде підняття режиму Чан

⁵⁶ Лан В.И. США в военные и послевоенные годы. М.: Наука, 1978. С. 222.

⁵⁷ Там само. С. 223.

Кайші⁵⁸.

Численна перевага в людях та озброєнні, впевненість в безмежній американській допомозі, слугували лідерам Гоміндану, як писав Д. Ачесон, фундаментом для ілюзій, «що вони зможуть силою знищити комуністів». На їх думку, 8–10 місяців було достатньо для того, щоб знищити сили Народної армії. Відповідно, гомінданівці порушували всі договори з комуністами.

Гомінданівським військам вистачило ініціативи лише до кінця 1946 р. На початку 1947 р. ініціатива перейшла до Народної армії, яка тримала її до повного звільнення Китаю від гомінданівського режиму, а також до повного розгрому сил Гоміндана в 1949 р. та евакуації Чан Кайші до Тайваню.

Офіційно на збереження режиму Чан Кайші керівництво США витратило 2 млрд. доларів. Поряд з цим, США передало керівництву Гоміндана залишки військової техніки приблизно ще на 1 млрд. доларів.

У Вашингтоні до останнього не вірили в поразку режиму Чан Кайші, намагаючись врятувати утопаючий режим. США підписувало договори з гомінданівським керівництвом не тільки в 1947 р, але і в 1948 р, коли під ударами Народної армії державний устрій було зломлено. Крах політики США в Китаї розглядався в керуючих колах американського імперіалізму як катастрофа.

Поразка в Китаї мала вплив на всю подальшу політику США в усьому світі. Вона віднайшла своє відображення в реакційних кругах американського імперіалізму по відношенню до соціалістичного табору, а також в наполегливому ігноруванні та невизнанні Китайської Народної Республіки. Професор Чиказького університету Ганс Моргентау писав (переклад російською): «Анализ определенных последствий нашего провала в Китае показывает, что это одно из самых ужасных поражений, которое когда-либо терпела наша внешняя политика. В далеко идущей перспективе этот провал угрожает оказать колоссальное воздействие на весь западный мир, стать событием, с которого будущие историки начнут датировать окончательный

⁵⁸ Лан В.И. США в военные и послевоенные годы. М.: Наука, 1978. С. 220–225.

упадок Запада в его отношениях с цветными расами»⁵⁹.

Тим часом розгорталася активна інтервенція в Кореї, яка з мирної переросла у військову. Американці почали вести військові дії: нищити будинки мирного населення, школи, лікарні, бомбардувати мирне населення, розстрілювати селян прямо на полях. В результаті американської інтервенції вже в перші місяці були знищені такі міста, як: Нампхо, Чхунжу, Пхетен, Аньсон, Намвон, Течнож та багато інших. Американці також застосовували багато катувань: закопували живцем в землю, обливали кип'ятком, спалювали разом з сім'ями в будинках, гвалтували та знущалися над корейськими жінками (переклад російською): «Вдень і вночі проливається корейська кров, руйнуються мирні корейські міста і села, знищується народне добро», – наголошувалося у доповіді міністра зовнішніх справ Корейської Народно-Демократичної Республіки, яку надіслано 10 січня 1951 року в ООН⁶⁰.

Як наслідок, в Сеулі було зруйновано до 80% жилих домівок. Американці вивезли з Сеулу сотні підприємств, 785 підприємств підпалили та зруйнували. Зокрема спалено музей науки та викрадено з національного і державного музею більше ніж 500 експонатів. Поряд з цим, було знищено майже всі бібліотеки вищих навчальних закладів. Діяння американців в Кореї викликали протести у світі. Керівництво СРСР активно протестувало проти дій американців. Водночас на допомогу корейському народу прийшли китайські добровольці, так як американська інтервенція загрожувала не тільки корейській незалежності, а й Китаю. Близькість до китайського кордону, постійні порушення повітряного простору американцями призвели до того, що 24 листопада в 1950 р. інтервенти розпочали «генеральний» рух у сторону китайсько-корейського кордону. До операції залучено сім американських дивізій, одну англо-австрійську бригаду, одну турецьку бригаду. Наступного дня наступ перетворився в поспішну евакуацію в результаті контрнаступу корейської Народної армії разом з китайськими добровольчими частинами. В

⁵⁹ Тёмкин Я. Разбойничий путь американских агрессоров. М.: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1952. С.196.

⁶⁰ Там само. С. 194–198.

результаті було звільнено столицю Кореїської Народно-Демократичної Республіки – місто Пхеньян, а також багато інших міст та сіл⁶¹.

Агресія США проти Кореї й Тайваню стала складовою частиною експансіоністського плану Вашингтону на Далекому Сході, метою якого було загарбання азійських країн, зокрема 475-мільйонного Китаю. Відповідно, вторгнення американців до Кореї та Тайваню супроводжувалися постійними провокаціями Китаю. За період 27 серпня по 24 листопада 1950 р. більше тисячі американських літаків понад 200 разів порушували кордони Китаю. Китайці неодноразово зверталися в ООН, вимагаючи припинення агресії США в Кореї. Керівництво КНР вимагало скликання конференції з семи держав, яка мала домовитися про тимчасове припинення вогню в Кореї, а також про перспективу мирного втихомирення інтервентів⁶².

Однак Вашингтон відмовився прийняти мирну пропозицію Китаю і примусити своїх сателітів в ООН 30 січня 1951 р. проголосувати в Політичному комітеті ООН за резолюцію, яка звинувачувала Китайську Народну Республіку в агресії. Втративши надію зламати волю корейського народу, США почали використовувати з 28 січня 1952 р. бактеріологічну зброю проти корейських і китайських народних військ та китайських добровольців, а також проти населення Кореї та Китаю. Водночас це спровокувало визвольний рух народів Азії. Дане ідеологічне протистояння та інтенції азіатів до розвитку відносин з соціалістичними країнами суперечили планам США: завойовники намагалися примусити «азіатів воювати проти азіатів», роз'єднати континенти, щоб потім захопити їх. Поряд з цим, 8 вересня 1954 р. представники США, Англії, Франції, Австралії, Нової Зеландії, Філіппін, Пакистану підписали договір про створення блоку СЕАТО «Ідея цього договору виникла в Вашингтоні, у відповідь на п'ять принципів, які прийнято вільною Азією в якості основи мирного співіснування і колективного договору», – писав індійський журналіст

⁶¹ Там само. С. 195–196.

⁶² Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 495. Довідки відділу про економіку, зовнішню та внутрішню політику, державний устрій та політичні партії Китайської Народної Республіки, про агресивні дії з боку Тайваню та стан радянсько-китайських взаємовідносин. Т. 2: Про політичні партії, зовнішню та внутрішню політику КНР і характеристики державних діячів. 114 арк.

Д. Каранджія⁶³.

Вищезгаданий договір був націлений проти Китаю та незалежних держав в південно-східній Азії, що підкріплювався четвертою статтею договору: учасники договору консультуватимуться між собою, і в разі виникнення «особливої» ситуації, що не буде відповідати інтересам колоніальних держав, «будуть використані необхідні заходи». «Дейлі мірор» 17 серпня 1954 року писав: «Блок СЕАТО націлений на розгортання війни з китайськими комуністами на континенті». КНР засудила підписання договору і оцінила його як прояв політичної війни, так як на його основі було створено військове об'єднання; поряд з цим, союз не тільки підтримував політику США на Далекому Сході, але й агресію американців проти китайського народу⁶⁴.

Згодом 8 грудня 1954 р. керівництво КНР заявило, що Чан Кайші не має права підписувати будь-які договори від імені Китаю, а тому «договір про взаємну допомогу, який був підписаний 2 грудня 1954 р. між чанкайшистами та США є недійсним». Керівництво СРСР 15 грудня 1954 р. заявило, що цей договір є втручанням у внутрішні справи Китаю та ставить під загрозу мирне життя в усій Азії. У п'ятій статті говорилося, що американці почнуть війну проти Китаю, якщо ті спробують відвоювати Тайвань. Проте ситуація продовжувала загострюватися, про що свідчить прийняття резолюції в США 29 січня 1955 р., яка надала повноваження на використання військових сил для забезпечення «безпеки» Тайваню та Пехуледао. Військово-повітряні сили США були повністю переведені у бойову готовність та мали змогу нанести удар в будь-якому місці. 6 березня американський 7-й флот разом з чанкайшистами провели масштабні маневри в районі Тайваню⁶⁵.

Активність США викликала серйозні занепокоєння СРСР, який в березні зініціював скликання Ради ООН. Головною темою зібрання була агресивна політика американців, в результаті якої китайці позбавлялися права брати участь у переговорах. «Особливо нестерпним є той факт, зазначалося в

⁶³ Капица М.С. КНР: три десятилетия – три политики. М.: Политиздат, С. 199.

⁶⁴ Там само. С. 133–134.

⁶⁵ Там само. С. 136.

телеграмі китайського керівництва, – що Китайська Народна Республіка, яка репрезентує 600-мільйонний китайський народ, дотепер все ще позбавлений свого законного становища і своїх законних прав в Організації Об'єднаних Націй, в той час як представники жалюгідних залишків зрадницької політики Чан Кайші давно уже відкинуті китайським народом, продовжують незаконно займати місце представника Китаю в ООН. Таке вкрай несправедливе становище робить неможливим для представника Китайської Народної Республіки взяти участь в обговоренні Організацією Об'єднаних Націй питань, що стосуються Китаю»⁶⁶.

Викриття американської агресії дипломатією соціалістичних країн та деяких країн Азії примусило Вашингтон піти на двосторонні переговори з КНР. На Бандунгській конференції прем'єр-міністр Державної ради КНР заявив, що китайський народ не буде воювати з американцями. З Вашингтону було надіслано аналогічну відповідь. В Женеві 1 серпня 1955 року почалися переговори на рівні послів, які мали обговорити репатріацію громадян та вирішення практичних питань. Невдовзі, 10 серпня 1955 року в американських громадян з'явилася можливість повернутися на батьківщину за першим пунктом договору. Представник США проінформував китайського посла, що Білий дім вживе такі ж самі заходи щодо репатріації китайських громадян, які на даний момент знаходяться в США та повернуть їх до Китаю⁶⁷.

Поряд з цим, 14 вересня 1955 р. китайці запропонували перейти до розгляду другого пункту про економічну блокаду США щодо КНР, а також про становище Тайваню. Посол КНР Ван Біннань підкреслив, що звільнення Тайваню є суверенним правом КНР, яке не підлягає обговоренню. Зокрема китайський дипломат запропонував чітку систему вирішення проблеми: згідно з параграфом 3 та параграфом 4 статті Уставу ООН – всі протиріччя повинні

⁶⁶Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. 150 арк.

⁶⁷Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 139–140.

вирішуватись мирно, без погроз та використання військової сили. Л. Джонсон виступив проти китайського проекту. Він намагався придумати таку форму відмови, за якою було б зафіксовано, що невикористання військової сили можливе тільки у тому випадку, якщо Китай не буде визволяти Тайвань. Американський представник рекомендував опублікувати заяви США та КНР про відмову використання військової сили при вирішенні тайванського питання, виключаючи випадки самооборони та колективної самооборони. Однак китайська сторона не могла прийняти такі умови. Ван Біннань настоював на вирішенні питання шляхом переговорів, не вдаючись до погроз. Л. Джонсон знову відправив аналогічну відповідь: вирішення питання про острів Тайвань можливе в контексті такого поняття як самозахист⁶⁸.

В грудні 1957 р. переговори в Женеві зупинено. 30 червня 1958 р. керівництво КНР заявило, що з огляду на перервані американсько-китайські переговори та маневруючу американську політику Китай пропонує Білому дому впродовж 15 днів визначити свого представника і відновити двосторонні переговори. В іншому разі відповідальність за розрив впаде на США. Однак відповіді з Вашингтону так і не надійшло⁶⁹.

На початку 60-х рр. XX ст. в КНР було опубліковано багато статей, метою яких було звернення до всіх сусідніх держав. Так як Китай був ще слабким і свої претензії не міг підкріплювати військовою силою, ставку було зроблено на «моральні засоби». Спочатку Пекін намагався нав'язати світовій соціалістичній системі та міжнародному комуністичному руху ідеї Мао Цзедуна, презентуючи їх як вершину марксизму-ленінізму, що є ключем до «революційної» перебудови світу. В китайському підручнику філософії 1962 р. було добре висвітлено ідеї Мао Цзедуна, які вважалися «новим розвитком марксизму-ленінізм про революції в колоніальних і напівколоніальних країнах», які вважалися «єдиною істиною визволення колоніальних і

⁶⁸ Там само. С. 140–141.

⁶⁹ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа №572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 143

напівколоніальних народів» та перетворюються в «марксизм-ленінізм епохи, коли імперіалізм занепадає, а соціалізм – перемагає»⁷⁰.

Тобто, політика «великого стрибку» поставила перед собою чотири завдання і: підпорядкувати своїй гегемонії країни соціалізму та світовий комуністичний рух, зробити його інструментом розширення китайського впливу; спровокувати міжнародну нестабільність, викликати ряд локальних війн, залишаючись в стороні, і кінцевому результату нав'язати ядерну війну між СРСР та США; не відмовлятися від договорів з імперіалістами, якщо цього потребують інтереси КНР; нав'язати свій курс народам Азії та Африки і створити з них блок під керівництвом КНР⁷¹.

З початком «великого стрибку» в липні та вересні 1958 р. китайська артилерія почала інтенсивний вогонь по островах Мацзу та Цзіньмін, де засілися чанкайшисти. Здавалося, що КНР розпочав операцію з визволення Тайваню. Китайське керівництво підігрівало ці розмови, зробивши заяву, що ці острови мають бути повернені разом з Тайванем. На логічне питання щодо початку обстрілу островів відповів Мао Цзедун: «Якщо у світі існує капіталізм, війну фактично не можна не любити, до неї треба готувати народ, чим більше її показувати в мистецтві, кіно, опері та літературі». Також він вважав, що «холодна війна» вигідніша не Заходу, а країнам Азії⁷².

Акція КНР створила умови для військових сутичок в районі Тайванської протоки. Події розвивались дуже швидко. 4 вересня 1958 р. керівництво КНР опублікувало декларацію про територіальні води Китаю. Ширина територіальних вод складала 12 морських миль. Це положення відносилось до всіх китайських територій КНР, включаючи материкову частину, прибережні острова та ін. Іноземним кораблям військового призначення та літакам заборонялося входити в територіальні води Китаю і порушувати повітряний простір без дозволу керівництва. США, Японія, Англія та деякі інші держави

⁷⁰ Там само. С. 166

⁷¹ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа №572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чанкайшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 167.

⁷² Там само. С. 204–205.

зробили спробу оскаржити право КНР встановлювати 12-ти мильні територіальні води. Радянське керівництво підтримало акт КНР. 9 вересня посольство СРСР в Пекіні заявило, що Радянський Союз буде дотримуватись декларації про територіальні води⁷³.

Поряд з цим, 6 вересня 1958 р. прем'єр державної ради виступив з заявою, де підкреслив, що звільнення Тайваню та інших островів – суверенне право Китаю, відповідно китайське керівництво прийме рішучі воєнні дії щодо чанкайшитських військ, які засіли на прибережних зонах. Будь-яке втручання буде розглядатися як акт посягання на суверенітет КНР. При цьому були виражені наміри відновити американсько-китайські переговори на рівні послів. США відреагувало на дії Китаю агресивно. В Тайванську затоку було направлено 130 військових кораблів, в тому числі 7 із 13 авіаносців, які на той час мали американці. На Тайвань були перекинуті значні сили морської піхоти з Філіппін, а також з американських баз в Японії. Всупереч багатьом попередженням, американські військові судна неодноразово порушували територіальні води, а літаки порушували повітряні кордони. В Тайвані на скору руку були збудовані площадки для запуску ракет. Командувач американськими військовими силами на Тайвані віце-адмірал Смут публічно заявив про наміри США разом з чанкайшистами нанести поразку комуністичному Китаю та навіть пообіцяв знищити його. Зокрема існувала загроза використання атомної зброї. Як наслідок, СРСР намагався протидіяти американській інтервенції та запобігти розгортанню масштабного воєнного конфлікту. Радянське керівництво попередило президента США, що в разі нападу на КНР – цей напад буде розцінюватись як агресія проти СРСР. В другому своєму повідомленні від 19 вересня 1958 р. Радянське керівництво в черговий раз застерігало: в разі атомного нападу на КНР агресор отримає удар тими ж засобами⁷⁴.

За таких умов керівництво Сполучених Штатів вирішило відновити

⁷³ Там само. С. 202–215.

⁷⁴ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа №572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чанкайшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 207.

контакти з КНР. 15 вересня 1958 р. між китайським послом та послом США відбулась зустріч. Посол Америки почав вимагати припинення бомбардування островів, тому що лише при таких умовах можливо продовжувати переговори. Міністр іноземних справ КНР заявив, що між Китаєм та США війни немає і тому питання про припинення вогню не має виникати. Китайський народ веде громадянську війну проти залишків чанкайшистів. Ця війна є його внутрішньою справою, вона йде багато років і це не викликало загострення міжнародних відносин. Загострення виникло в Тайванській протоці тому, що США намагаються втручатися у внутрішні справи Китаю. Таким чином, конфлікт на Далекому Сході можна було вирішити виведенням американських озброєних сил з Тайванської протоки та інших китайських островів, а також відмовою США від втручання у внутрішні справи Китаю. У зв'язку з цим 6 жовтня 1958 р. міністр оборони КНР наказав припинити вогонь на два тижні й закликав чанкайшистів знову до переговорів. Водночас китайське керівництво попередило США про невтручання в громадянську війну. В наказі міністра оборони зазначалося: якщо американці будуть проводити експортні операції в водах Цзіньминьдао, то обстріл прибережних зон Тайваню відразу почнеться. Проте, не дивлячись на погрози китайців, американські судна продовжували супроводжувати чанкайшитські кораблі. У зв'язку з цим КНР відновила обстріл Цзіньминьдао⁷⁵.

Отже, на початку 60-х років політика китайського керівництва ставала дедалі шовіністичнішою та авантюристичнішою. «Перехідний» етап закінчився. Маоїсти перейшли до нового етапу в своїй політиці – відкритої боротьби проти соціалістичного табору та комуністичних партій, спробували ізолювати національно-визвольні рухи від інших революційних сил та підпорядкувати їх своєму контролю. Одночасно вони почали шукати урегулювання відносин з капіталістичними державами.

В Пекіні обурювались тим, що американці утримували Тайвань та

⁷⁵ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 275–280.

заважали відновленню прав КНР в ООН. Але весь час китайські керівники давали натяки, що вони не проти того, щоб домовитись з Вашингтоном. Щоб направити політику Пекіну проти соціалістів та зупинити інтервенцію США у В'єтнамі американська преса, яка раніше вимагала жорсткої політики у відношенні КНР та підтримувала Чан Кайші, поступово стала лояльнішою. Така ж сама ситуація склалась в середовищі великих бізнесменів, сенаторів та державних діячів. У жовтні 1964 р. помічник державного секретаря Р. Хільсмен склав широку програму розвитку американсько-китайських відносин: зняти обмеження на подорожі та торгівлю, включити КНР в число учасників конференції в Женеві. Президент Л. Джонсон 30 грудня 1964 р. заявив, що його адміністрація хоче досягти взаєморозуміння з Китаєм⁷⁶.

Новий підхід до Китаю запровадили американські вчені. Професор Доук А. Барнетт в сенатській комісії з іноземних справ конгресу США в березні 1966 р. рекомендував знайти творчий і конструктивний підхід до формування політики, котра могла би пом'якшити вплив на пекінських керівників, виробити стратегію ставлення до Китаю як великої держави, знайти компромісну платформу для зближення США та інших капіталістичних країн із КНР. Водночас пропонувалося проводити політику стримування, а не –ізоляції. Така політика з однієї сторони стримувала б Пекін від погроз, а з іншої – сприяла б утвердженню максимальних контактів з КНР і залученням його до «світового співтовариства». Водночас колишній посол у Тайланді та представник СЕАТО К. Янг в книзі «Дипломатия и сила в отношениях между Вашингтоном и Пекином 1953–1967 гг.», опублікованій в Чикаго в 1967 р., писав: «Не дивлячись на офіційно виражену жорстокість до США і відсутність дипломатичних відносин, КНР за останні 14 років намагалася підтримувати з ними постійні дипломатичні контакти. Пекін та Вашингтон мають між собою набагато більше контактів, ніж ті, про які нам відомо»⁷⁷.

⁷⁶ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 270–300.

⁷⁷ Там само. С. 277.

Натомість міністр іноземних справ КНР Чень И в розмові з представниками ліберально-демократичної партії у Варшаві високо оцінив американсько-китайські відносини та підкреслив, що КНР не відмовляється від переговорів з США: «Китай загострює свій конфлікт з Радянським Союзом для підготовки шлях до прийнятних переговорів із США». Натомість із західними країнами політичні відносини були незначні, проте швидко розвивалася торгівля. В 1964 р. торгівля з розвинутими капіталістичними країнами перевищила об'єм торгівлі з соціалістичними країнами. Питома вага соціалістичних країн в торгівлі з КНР складала в 1967 році 22 %, а інших країн – 78 %. Багато китайців відвідали Англію з торговими місіями і проявили зацікавленість до закупівлі сталі, промислового устаткування, автомобілів, літаків. У вересні 1963 р. в КНР приїхала група британських промисловців, які впевнились, що «потенційні можливості англо-китайської торгівлі досить значні». В 1964 р. в Пекіні була організована англійська промислова виставка. Значно зросли об'єми торгівлі⁷⁸.

В зовнішній політиці після «культурного стрибку» кермо дедалі поверталось вправо. Соціалістичний табір був оголошений неіснуючим, СРСР називався ворогом, народ залякували можливими нападами з Півночі. Одночасно Мао Цзедун, Чжоу Еньлай та інші пішли на зближення з капіталістичними державами. Водночас вироблялися нові підходи взаємин з країнами, які розвивалися, щоб залучити їх на свою сторону⁷⁹. В середині 1966 р. «культурна революція» набрала широкого розмаху, в зовнішній політиці КНР все більше з'являлися екстремістські тенденції. Китайські лідери активно зазивали до боротьби: войовнича антиамериканська пропаганда Пекіна тісно перепліталась з антирадянською. Спрямована на країни Південної, Південно-Східної Азії та Океанії пропаганда закликала до використання різноманітних авантюристських елементів. Маоїстський екстремізм

⁷⁸ Там само. С. 275–290.

⁷⁹ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа №572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 279.

використовувався Вашингтоном не тільки для виправдання своєї військової присутності в зоні Тихого океану, але і для запровадження в життя нових зовнішньоекономічних концепцій, які пізніше лягли в основу концепції «доктрини Ніксона»: «Військова могутність США – щит, за яким країни, що розвиваються, можуть створювати регіональні організації, розвивати економіку. Екстремістська політика Пекіну, направлена на посилення напруги в Південно-Східній Азії, без сумніву, робила послугу найбільш авантюристичним кругам в США, які намагалися створити антирадянський фронт»⁸⁰.

«Культурна революція», зберігаючи антиамериканізм в якості національної доктрини, була для Пекіна та для Вашингтона важливим шляхом до взаєморозуміння. Китай, як і США не допускали загострення відносин один з одним. Пекін, посиляючись на принципи мирного існування, як основу китайсько-американських відносин чекав від Білого дому гарантії миру. В січні 1965 р. було опубліковано інтерв'ю, взяте Е. Сноу у Мао Цзедуна. В ньому голова ЦК КПК відзначив: «Китайська армія не буде вести війну за межами своєї території... Китайці будуть боротися лише в тому випадку, якщо американці на них нападуть ... Злочином є війна за межами своєї території». Зрозуміло, що керівництво Китаю не було схильним до військових конфліктів проти США. Адміністрація Л. Джонсона взяла до уваги позицію Китаю та кардинально переглянула в 1965 році свою політику в Азії. Позиція китайців спонукала американців до розширення агресії в Індокитаї⁸¹.

В 1966 році американський представник в ООН А. Гольдберг відзначив, що стратегічна лінія США у в'єтнамському конфлікті переслідувала одночасно дві мети: відновлення дружніх відносин з великим китайським народом (шляхом неофіційних контактів з представниками КНР), а також урегулювання конфлікту в рамках пошуку порозумінь з національно-визвольними силами. Таким чином, ставка робилась на відлучення Китаю від світового

⁸⁰ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 270–278.

⁸¹ Там само.

соціалістичного співтовариства та створення такого балансу сил, який був би вигідним для США.

В квітні 1966 р. були сформовані «чотири пункти» політики КНР, які були направлені в сторону США. Дані пункти були вироблені прем'єром Держдуми Чжоу Еньлаєм. В першому з них говорилося про небажання починати військові дії проти Сполучених Штатів, керівники КНР висловлювали готовність вирішити тайванську проблему без використання сили – шляхом переговорів. В другому пункті підкреслювались обов'язки Пекіну (підтримка та допомога) Азії та Африці, які могли стати об'єктами агресії США. Також Еньлай заявив про готовність відбити американську агресію, якщо вона пошириться на територію китайського народу. В третьому та четвертому пунктах говорилося про неминучу поразку у війні США проти Китаю⁸². На переговорах в Варшаві в 1965–1967 рр. між США та КНР були прийняті пункти щодо їх дії у В'єтнамі та Азії. Без такого роду домовленості Вашингтон змушений був би формувати свою політику на основі офіціальних заяв та аналізу повідомлень, які були б отримані через «другі руки».

Як засвідчив посол США в Польщі Дж. Гронускі, на переговорах двох країн було висвітлено багато серйозних питань. Серйозність положення в Південно-Східній Азії відзначила особливу важливість цих зустрічей. Завдяки цьому в жодній із сторін не з'явилося помилкового трактування дій другої сторони.

Свою позицію на переговорах китайська сторона підкріплювала діями: Пекін систематично підривав єдність дій в організації соціалістичних країн в допомозі в'єтнамському народові, а також в сферу азійської політики США.

Пекінські лідери дивились на протиборство з СРСР як на одну з основних свої стратегічних задач. Ця політика виступала в ролі важливого зовнішньополітичного напрямку, який був покликаний на зближення з імперіалізмом. В кінці «культурної революції» Пекін заявив про необхідність відновлення його прав в ООН, що вело до прямого розвитку китайсько-

⁸² Premier Chou's Four-point Statement on China's Policy Towards U. S. Washington, 1966. P. 63.

американських відносин. Вашингтонські політики, звичайно, були впевнені, що вступ КНР в ООН матиме значний відголосок на китайсько-американських відносинах. Натомість в Пекіні чудово розуміли, що пошук до взаєморозуміння з США буде багато в чому залежати від того, як обидві сторони зможуть вирішити суперечливі питання в Азії. Саме цей район є зоною, де часто зустрічались китайський націоналізм та імперіалістичні цілі США. Пекін порівнював миротворчу азіатську політику СРСР з блокованою політикою імперіалістичних держав. До кінця 1970-х рр. КНР негативно ставилася до спроб США відновити переговори. Пекін практично не звертав уваги на ініціативу Білого дому в області торгівлі та обміну⁸³.

Візит Р. Ніксона став кульмінаційним етапом в китайсько-американських відносинах до зближення США та КНР. На цей час в Вашингтоні нагромадилося достатньо матеріалів, що доводили антирадянський курс маоїстів. Намагання США зблизитися з КНР, як відзначали радянські експерти, обґрунтовувалася тим, що, на думку американських політиків, Китайська Народна Республіка вже готова виступати самостійною силою в міжнародних відносинах. Для китайських лідерів вирішальним в цьому сенсі був відхід політики США в Азії від «стримування та ізоляції Китаю». Вашингтон також ставив собі за мету використовувати КНР як інструмент тиску на світ соціалізму. Маоїсти сприйняли наміри американців, хоча й намагалися прикрити це словесною демагогією⁸⁴.

Підготовка візиту президента США до КНР розгорнулася на фоні загострення відносин в Південній Азії. Патріотичні сили В'єтнаму здобували більші успіхи у боротьбі проти імперіалістів. Важливий фактор, який враховували сторони при зближенні, були, без сумніву, воєнно-стратегічні плани. Китайські лідери розуміли військову могутність США та дивились на зближення як засіб ослаблення цієї загрози. Китайці також розраховували на

⁸³ Young K. T. Negotiating with the Chinese Communists the United States Experience. 1953–1957. New York; Toronto, 1968. P. 15–16.

⁸⁴ Занеги Б. Н. Китай и Соединенные Штаты. Мотивы и характер сближения. *Проблемы Дальнего Востока*. 1974, № 4. С. 43–45.

американський капітал, щоб використати його для створення вигідних умов для торгово-економічних відносин із Заходом в цілому; отримати від США допомогу в подоланні продовольчої кризи, а за можливості й для збільшення військового потенціалу. Гостра нестача продовольчих товарів у КНР спонукала на закупівлю зерна в США як одну з найважливіших стимулів розвитку китайсько-американських відносин. В свою чергу діловий центр Сполучених Штатів не міг не використати можливостями китайського ринку⁸⁵.

18 серпня в 1970 року американський журналіст Едгар Сноу, зустрівшись з Чжоу Еньлаєм, запитав, чи відчинені двері для зближення між КНР та США. «Двері відчинені, – пролунала відповідь, – але це залежить від того, настільки серйозно налаштовані США до тайванського питання». 10 грудня 1970 року Мао Цзедун прийняв Сноу і вони домовились про приїзд президента США до КНР, на що Мао відповів, що він із задоволення буде розмовляти з Р. Ніксоном як у ролі туриста, так і в ролі президента. Восени 1971 року китайське керівництво зробило крок на зустріч політиці «малої нормалізації», яка проводилась адміністрацією Р. Ніксона. В КНР була прийнята американська команда з настільного тенісу, яка брала участь у чемпіонаті світу в Нагоя (Японія). Вперше за 20 років американці прибули офіційним шляхом в столицю КНР. Американцям, як їм здалося, дозволялося все: вони гуляли вулицями, фотографувалися, купували сувеніри. Спортсменів приймав Чжоу Еньлай. «Я би хотів, – заявив прем'єр КНР, – попросити вас після повернення до США передати вітання США від китайського народу. В минулому було зв'язків між Китаєм і США. Однак вони були перервані на довгий час, але зараз, після прийняття нашого запрошення відвідати Китай, відкрито нову сторінку в відносинах між китайським і американським народами»⁸⁶.

Згодом, 14 квітня президент Р. Ніксон заявив про таке: 1) США готові надавати візи особам чи групам осіб з КНР, які мають за мету приїхати в Сполучені Штати; 2) американські валютні обмеження знімаються, а також

⁸⁵ Занегии Б. Н. Китай и Соединенные Штаты. Мотивы и характер сближения. *Проблемы Дальнего Востока*. 1974, № 4. С. 43.

⁸⁶ Snow E. *The Lng Revolution*. N. Y, 1972. P. 171–172.

американські нафтові компанії будуть надавати паливо для кораблів та літаків; 3) віднині американські кораблі та літаки можуть перевозити китайські товари, а також заходити в китайські порти; 4) складено список із товарів, що були допущені до прямого експорту в КНР⁸⁷. Підготовка до прийняття президента США велась дуже активно. Відомо, що восени 1970 та в 1971 роках у Пекіні проводилась активна пропаганда серед населення. Китайцям постійну наголошували, хто є «головним», а хто «другорядним» ворогом. Прибічники Мао розуміли, що різкий поворот в сторону Сполучених Штатів та незадоволеність партійних кадрів, які були виховані в недовірі до американського імперіалізму, можуть викликати значні проблеми при зустрічі з президентом США. Тому в Пекіні активно пропагували майбутню зустріч: реставрувалися будинки, на вулицях зникали антиімперіалістичні лозунги, назви магазинів були замінені. Влада попередила, що вона досить жорстко буде втихомирювати сутички під час перебування Р. Ніксона в Пекіні. Відтак його візит заклав фундамент до нормалізації китайсько-американських відносин. Отже, результати візиту Р. Ніксона скріпили взаємною домовленістю проти «гегемонії» будь-якої країни в Азії, узгодили свої позиції щодо В'єтнаму, Тайваню, об'єднання Кореї; при цьому вони визнали принципи, за якими будуватимуться відносини між державами: повага суверенітету та територіальної цілісності, ненапад, невтручання у внутрішні справи, рівність та взаємодопомога, мирне існування та вирішення міжнародних протиріч без використання сили. В китайському комюніке почали чітко простежуватись антирадянські настрої в зовнішній політиці. Пекінські лідери намагалися «узаконити» відступ від соціалістичного співтовариства⁸⁸.

Якісно новий рівень зносин між США і Китаєм започаткували «азіатські шоки» Річарда Ніксона, починаючи з «гуамської доктрини» 1969 року. Остаточну крапку в нормалізації американсько-китайського співробітництва поставив офіційний візит президента Р. Ніксона до КНР, який завершився

⁸⁷ Report to the Congress by Richard Nixon – President of USA. 1973, Washingt.: « Department of State Bulletin». 3 May. P. 12–15.

⁸⁸ Whiting A. China and the United States: What Next?. N.Y.: Press, 1976. P. 3.

підписанням 28 лютого 1972 р. у Шанхаї спільного комюніке. На думку відомого історика-міжнародника Є. Бажанова, саме тоді Пекін і Вашингтон залучилися до «стратегічного діалогу»⁸⁹.

«Тихоокеанська доктрина» Джеральда Форда 1974–1975 рр. надавала Китаю статус американського партнера у справі підтримки рівноваги сил (вочевидь наявність антирадянської спрямованості) в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та концептуально закріпила «позитивну» оцінку місця і ролі КНР у далекосхідній політиці США. За твердженням газети «Нью Йорк пост» на «тихоокеанській доктрині США цілком можливо поставити тавро «зроблено в Китаї»⁹⁰. У період президентства Дж. Картера (1977–1981 рр.) відносинам з КНР американські стратеги знову приділяли особливу увагу. «В нашому світі, що занадто швидко змінюється, – підкреслював радник президента з національної безпеки, всесвітньовідомий політолог Збігнєв Бжезінський, – ніщо не має такого важливого значення, як нормалізація зносин між США і Китаєм... Могутній і надійний Китай може сприяти підтримці міжнародної стабільності»⁹¹. Тому нікого не здивувало те, що уряд Джиммі Картера, дотримуючись курсу Річарда Ніксона й остаточно досягнувши з китайською стороною наприкінці 1978 р. узгодження, з 1 січня 1979 р. встановив з КНР повні дипломатичні відносини.

«Нова азіатська доктрина» президента Рональда Рейгана, серед головних пріоритетів якої знаходилися Японія, Китай ; АСЄАН (Індонезія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, Малайзія), які прийнято разом з Південною Кореєю, Тайванем, Гонконгом (Сянганом) називати «нові індустріальні держави», підштовхнула і призвела до ситуації, коли американсько-китайський «шлюб по любові», був замінений «шлюбом за контрактом»⁹².

⁸⁹ Детальніше див.: Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М. : Междунар. отношения, 1990. 352 с.

⁹⁰ Ледовский А. М. СССР, США и китайская революция глазами очевидца 1946–1949. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2005. 192 с.

⁹¹ Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (з позиції сьогодення). Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Київ, 2016. Вип. 23. Ч.1. С. 104

⁹² Баталов Э. Я. Идеологическая стратегия США на мировой арене. М.: «Международные отношения», 1985. 232 с.

Після періоду тимчасової напруги в американсько-китайських взаєминах, що виникла після подій 1989 р. на площі Тяньаньмень, засуджених Вашингтоном, обидві сторони повернулися до призабутого «стратегічного діалогу» в 1997–1998 роках. Від 26 жовтня до 3 листопада 1997 р. відбувся державний візит голови КНР Цзян Цземіня до США. У спільній американсько-китайській заяві, датованій 29 жовтня 1997 р., відзначалося «намагання до створення конструктивного стратегічного партнерства між Сполученими Штатами і Китаєм; погодження розглядати американсько-китайські зносини з точки зору довготривалої перспективи». Заступник помічника міністра оборони США з проблем безпеки в АТР Курт Кемпбелл на питання редактора журналу «Зовнішня політика США» Джеккі С. Порт (січень 1998 р.) «Який вплив на АТР й на політику США будуть здійснювати зростання і розвиток Китаю..?» відповів: «Справа – не в могутності Китаю, а скоріше – в характері цієї могутності. Мені здається, що Сполучені Штати дуже чітко заявили, що ми зацікавлені у сильному, надійному, стабільному та квітучому Китаю. Ми хотіли б, щоб цей розвиток був таким, при якому Китай зосереджував би зусилля для збереження і зміцнення регіональної стабільності, дотримувався б правил міжнародної торгівлі та усвідомлював життєво важливий зв'язок між бурхливим розвитком країни й дотриманням нею міжнародних принципів»⁹³.

Відповідний візит президента Б. Клінтона до КНР проходив з 25 червня до 3 липня 1998 р. (недозволена «розкіш» для американського керманича 9 днів перебувати поза США). Візит проходив надзвичайно активно: Клінтон відвідав Пекін, Шанхай, Сянган (Гонконг), Сіань, Гуйлінь; виступав по центральному телебаченню; в прямому ефірі відповідав на питання мешканців. Можливо, лідерам обох країн дуже хотілося, щоб у свідомості американців і китайців

⁹³ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа №572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. С. 279.

з'явилося поняття «епоха Клінтона – Цзян Цземіня». Якимось чином їм це вдалося⁹⁴.

З приходом президента Барака Обама Сполучені Штати почали реалізацію стратегії «повернення до Східної Азії» та «широкого Тихого океану». Заради об'єктивності зауважу, що ці дії американського президента були дуже схожими й нагадували «повернення Росії на Великий Схід» та «східну політику Володимира Путіна 2004–2008 років». Головні пріоритети зовнішньої політики американської адміністрації демократів знайшли відображення у програмній статті літнього номера «Foreign Affairs» за 2007 рік. У більш конкретному форматі концептуальний підхід Вашингтону до найбільшого регіону світу – Азіатсько-Тихоокеанського (який нараховує від 32 до 43 країн або від 34 до 46 держав з урахуванням країн тихоокеанських островів) та домінуючі напрямки тихоокеанської політики адміністрації Б. Обама були сформульовані у виступі Хілларі Клінтон у січні 2009 р. на засіданні сенатського комітету з іноземних справ у зв'язку з затвердженням її кандидатури на посаду Державного секретаря. Зміст її виступу зводився до того, що США готові використовувати всі можливості «м'якої» (як правило, демократичної, політичної, юридичної) та «жорсткої» (військової) сили для забезпечення глобального лідерства Вашингтона залежно від ситуації в світі, й конкретно – в АТР⁹⁵.

У квітні 2009 р., на думку аналітика «Washington Post» Ю. Діонна, було дано визначення «доктрини Обама», зміст якої характеризувався як «форми реалізму, не дивлячись на розгортання влади Америки, але з розсудливістю, коли використання влади повинно бути перевірено практичними межами з доданням самосвідомості». Барак Обама під час свого візиту до Токіо у листопаді 2009 р. заявив наступне: «Як перший тихоокеанський Президент Америки, я обіцяю вам, що ця тихоокеанська нація (маючи на увазі японців –

⁹⁴ Богомолов, А.О. Тихоокеанская стратегия США и АСЕАН. М.: Главная редакция восточной литературы, 1989 с.270

⁹⁵ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М. : Международные отношения, 1999. 256 с.

авт.) буде зміцнювати і підтримувати наше лідерство в цій життєво важливій частині світу»⁹⁶.

Намагання Вашингтона продемонструвати своїм союзникам, перш за все по НАТО, тверду рішучість у проведенні політики «повернення обличчя до Азії» було підтверджено заявами Пентагона сконцентрувати до 60% всіх сил і засобів ВМФ США на Тихому океані. Візит Президента і Держсекретаря США в 2012–2014 рр. у країни, котрі знаходилися поблизу кордонів Китаю – В'єтнаму, Малайзії, М'янми, Південної Кореї, Камбоджі, Таїланду, Філіппін, Японії не залишають сумніву щодо цілеспрямованості тихоокеанської стратегії Сполучених Штатів. За повідомленням від 21 травня 2014 р. начальника штаба ВМС США адмірала Дж. Грінерта, Вашингтон, збільшуючи та активізуючи військову присутність в АТР, не припиняє конструктивного діалогу на рівні військових з Китаєм, що має позитивні результати для обох сторін. Необхідно відзначити, що в цьому ж – 2014 році США і КНР прийняли «Кодекс поведінки» у випадку незапланованих зустрічей бойових кораблів двох держав⁹⁷. Водночас, застереження щодо встановлення стратегічного балансу або регіонального кондомініума США і Китаю при наявності між ними системних протиріч, хоча й містять раціональне зерно, але на даному етапі міждержавних взаємозв'язків вони виглядають передчасними.

2.2. Китай та провідні держави Західної Європи (Велика Британія, Франція, Німеччина) крізь призму дипломатичних відносин з країнами Південно-Східної Азії в 1940-і – 1976 рр.

Китай ще з часів його відкриття для західного світу мав досить важливе значення. За території і вплив на китайський уряд завжди змагалися провідні країни світу. Не виключенням є і країни Європи. Для періоду 1940–1976 рр. характерною рисою є те, що в цей час країни європейського континенту втратили свій вплив на Китай через події, що відбувались в цьому часовому

⁹⁶ Воронцов В. Б. Китай и США в 60–70-е гг. М. : Наука, 1979. 172 с.

⁹⁷ Іванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54–56.

відрізку. До вказаних кардинальних подій можна віднести початок Другої світової війни, що викликала поворот інтересів західноєвропейських країн більше до своїх особистих проблем та встановлення комуністичного режиму в Китаї.

До початку Другої світової війни достатньо активною була китайська політика, насамперед Німеччини, яка допомагала Китаю у боротьбі з японською агресією (це пояснюється подвійною німецькою дипломатією відносно своїх як союзників, так і супротивників). Надана допомога була великою за масштабами і включала озброєння, військову екіпіровку, фінансове та промислове сприяння, підготовку необхідних кадрів. На початку 1938 року Німеччина офіційно визнала маріонеткову державу Маньчжоу-го. У квітні цього ж року Г. Герінг заборонив посилати в Китай військову продукцію, а в травні були відкликані військові радники. А. Фалькенхаузен, що виконував функції представника Німеччини та радника, поїхав в червні, пообіцявши Чан Кайши не співпрацювати з японцями⁹⁸.

Перехід до прояпонської політики завдав шкоди німецькій економіці, так як Японія і Маньчжоу-го були менш цінними партнерами в торгівлі, ніж Китай. Японія як і Німеччина залежали від поставок сировини з-за кордону, а в Маньчжурії німці не отримали пріоритету в порівнянні з іншими країнами. Укладений безпосередньо перед самим початком світової війни пакт Молотова–Ріббентропа зробив німецько-японські відносини дещо прохолоднішими, але дозволив перевозити маньчжурську сировину залізницями СРСР. Однак обсяги перевезень були невисокі, відсутність тісних контактів між урядами країн також знижувало їх ефективність. Напад на Радянський Союз перервало і ці поставки. Фактично до 1941 року і в Китаї, і в Німеччині багато впливових персон бажали відновити співпрацю між країнами. Однак невдачі німців у битві за Англію 1940 р. не дозволили зробити вирішальний крок назустріч цьому. Був підписаний Троїстий пакт з Японією та Італією, в червні 1941 року Гітлер визнав колабораційний уряд Ван Цзінвея, що

⁹⁸ Kirby, William. Stanford Journal of East Asian Affairs. Stanford, Ca: Stanford University Press, 1984. P. 250. 361 p.

поставило хрест на можливості відновити контакти з урядом Чан Кайши в Чунціні. Після атаки на Перл-Харбор, з 9 грудня 1941 р. Китай, у складі Західних союзників, опинився в стані війни з Німеччиною. Після війни Німеччина зіштовхнулася з великими внутрішньополітичними проблемами, викликаних поразкою у війні, розподілом країни, розрухою. і до 1976 р. не мала суттєвих зовнішньополітичних відносин з Китаєм⁹⁹.

Достатньо впливовим і вагомим зовнішньополітичним гравцем в Китаї була Великобританія. Англійський уряд у своїй політиці активно підтримував Китай, але головним завданням англійців в 40-х рр. було збереження колоній в Азії, особливо Гонконгу, що був важливими торговими воротами між Китаєм та Англією. У ході Другої світової війни 8 грудня 1941 Японія атакувала Гонконг. Як відомо, гонконгська битва закінчилася 25 грудня поразкою британських і канадських сил, які захищали колонію. Під час японської окупації Гонконгу найпоширенішим явищем була нестача продовольства, що посилювалася гіперінфляцією, яка була викликана примусовим обміном валюти на військові банкноти. Населення Гонконгу, до війни яке становило 1,6 млн осіб, до 1945 року зменшилося до 600 тис. 15 серпня 1945 р. Японія капітулювала, і Великобританія відновила суверенітет над Гонконгом¹⁰⁰.

Після Другої світової війни в Китаї спалахнула громадянська війна (1945–1946рр.), що призвело до хвилі нових мігрантів з материка, тому населення Гонконгу швидко відновилося. Після проголошення в 1949 році Китайської Народної Республіки в Гонконг хлинув ще більший потік мігрантів, що побоювалися переслідувань з боку Комуністичної партії Китаю. Багато компаній перенесли в Гонконг свої офіси з Шанхаю і Гуанчжоу. Комуністичний уряд проводив ізоляціоністську політику, і в цій ситуації Гонконг залишився єдиним каналом, по якому здійснювався контакт КНР із

⁹⁹ Бажанов Е. П.. Китай и внешний мир. С. 40–50.

¹⁰⁰ Там само.

Заходом. Після вступу Китаю у Корейську війну ООН наклала ембарго на торгівлю з КНР, і торгівля з континентом припинилася¹⁰¹.

Прихід до влади представників Комуністичної партії у Китаї дуже різко змінив хід дипломатичних відносин з західноєвропейськими країнами. Народний Китай відроджувався незважаючи на американські заходи. Втрата Китаю викликала в Сполучених Штатах хвилю реакції, що створила чимало труднощів Г. Трумену і посилила ультраконсервативні течії, виразником яких, починаючи з цих місяців, був сенатор-республіканець Джозеф Маккарті, майбутній голова Комісії з антиамериканської діяльності в Сполучених Штатах. Ще більш значною робила цю реакцію консолідація групи осіб, які, становили так зване «китайське лоббі» – впливову силу в захисті уряду Чан Кайши на Тайвані як єдиного і легітимного правителя китайського уряду. Американську адміністрацію ніби підштовхували до жорсткіших рішень, тобто до повного ostracizmu відносно нового Китаю. Майже всі західні союзники і значна частина незалежних країн, за істотним винятком Великобританії та Індії, були поставлені перед вибором між «двома Китаями» і були змушені відмовити у визнанні Народному Китаю¹⁰².

У відбудовний період Китайська Народна Республіка зробила на міжнародній арені ряд інших мирних конструктивних кроків. Це призвело до широкого визнання молодого народної республіки, зміцненню її міжнародних позицій¹⁰³. У січні 1950 р. про визнання уряду КНР де-юре заявила Великобританія. Слідом за нею народний Китай визнали такі європейські держави як Норвегія, Данія, Швеція, Фінляндія, Голландія, Швейцарія. Щодо позиції Франції у політиці з Китаєм, то відносини були майже відсутні після війни або ж напружені. Це було пов'язано з намаганням Франції втримати свої колоніальні володіння в Індокитаї внаслідок Індокитайської війни початої

¹⁰¹ Там само. С. 51.

¹⁰² Там само. С. 65.

¹⁰³ Там само. С. 66.

комуністичним рухом у В'єтнамі, Лаосі та Камбоджі. З початку індокитайських конфліктів Китай та СРСР надавали допомогу місцевим комуністам¹⁰⁴.

Незважаючи на цей конфлікт Шарль де Голль, чітко розуміючи швидкі темпи розвитку КНР, в 1964 р. визнав Китай як державу, незважаючи на тиск США. Після встановлення де Голлем дипломатичних відносин з Китайською Народною Республікою голова французького уряду Жорж Помпиду відвідав її вже в 1973 р. з офіційним візитом¹⁰⁵.

Зовсім інший характер носили взаємини Сполученого Королівства з Китайською Народною Республікою. У даному випадку англійські правлячі кола враховували два чинники. По-перше, та обставина, що слабкість КНР, котра була в 50-ті роки, носила тимчасовий характер і в недовзі країна перетворилася на могутню державу. По-друге, приймалися до уваги інтереси монополій у продовженні британського контролю над орендованим у КНР Сянгану (Гонконгу), так як у розвиток цієї території були вкладені величезні кошти. Практичні завдання британської дипломатії полягали в тому, щоб дотримуватися нормальних дипломатичних відносин з КНР, активізувати китайсько-англійську торгівлю та залучати азійську державу в процес міжнародних переговорів.

Що стосується самого Китаю та його зовнішньополітичних векторів в 1970-ті роки, то ця країна як і раніше займала особливе місце в зовнішньополітичній стратегії Великобританії. При цьому бралось до уваги посилення антирадянської спрямованості в політиці Пекіна і зростання ролі КНР на світовій арені. Ставилось завдання розширити торгівлю з цією азійською державою і зберігати орендовану у Китаю британську колонію Гонконг, яка перетворилася на великий фінансовий центр на всьому Далекому Сході. Виходячи з цього, характерними рисами британської політики щодо КНР було прагнення уникати конфліктних ситуацій, розвивати торгівлю і

¹⁰⁴ Там само. С. 69.

¹⁰⁵ Детальніше див.: История Китая; Учебник / под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во МГУ, Изд-во «Высшая школа», 2002. 736 с.

використовувати антирадянську спрямованість, яка виявлявся в китайських зовнішньополітичних акціях для тиску на Кремль.

У 1972–1973 рр., ще за часів консервативного уряду Е. Хіта, вперше відбувся обмін візитами між британським і китайським міністрами закордонних справ. У період лейбористського правління (1976–1978 рр.) глава британського зовнішньополітичного відомства відвідав Пекін, а його китайський колега – Лондон. Ці, а також ряд наступних зустрічей представників британського та китайського урядів продемонстрували не лише дипломатичне зближення двох країн, а й виявили їх розбіжності з багатьох міжнародних проблем¹⁰⁶.

Отже, можна прийти до висновків, що зв'язки Китаю з державами Західної Європи були мінімальними протягом перших двох десятиліть Народної Республіки. Лише з кількома країнами Західної Європи були встановлені дипломатичні відносини з Китаєм на початку 1950-х, Великобританія і Нідерланди налагодили зв'язки з Китаєм на базі Тимчасових Повірених у справах в 1954 році. Наприкінці 1950-х Британія стала першою західною країною, що відмінила торгове ембарго проти Китаю, введене під час Корейської війни. Встановлення дипломатичних відносин між Китаєм і Францією в 1964 р. також не передбачено торгівлі та інших обмежених китайських контактів із Західною Європою до 1970-х рр.

Відносини Китаю із Західною Європою швидко інтенсифікувалися в 1970-і роки, все більше країн визнало КНР; у 1975 році були встановлені дипломатичні відносини з Європейським економічним співтовариством. У другій половині 1970-х років, завдяки спотвореній, диктаторській політиці Радянського Союзу, зовнішньополітичний акцент Китаю на міжнародному арені призвів до зростання китайської підтримки західноєвропейської єдності в межах Європейського Союзу та перегляду ролі у світовому співтоваристві Організації Північноатлантичного договору

¹⁰⁶ Остапенко Г.С., Прокопов А.Ю. Новейшая история Великобритании: XX – начало XXI века: учеб. пособие. М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2012. С.244– 472.

РОЗДІЛ III

РАДЯНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ЧАСІВ МАО ЦЗЕДУНА

3.1. Розвиток взаємин між СРСР і КНР (1945–1956 рр.)

Період становлення радянсько-китайських відносин був не простим як в політичному, економічному, соціальному та інших зрізах, так як і всі повоєнні світові зносини, що не могли не торкнутись інтересів двох могутніх країн – переможниць, а саме – СРСР та США. У зв'язку з цим автор робить спробу розглянути та проаналізувати особливості відносин Китайської Народної Республіки з СРСР, враховуючи наявність впливового і могутнього американського чинника.

Перш за все, щоб зрозуміти своєрідну вагомість відносин КНР з СРСР, слід зазначити наступний момент: остаточним рішенням керівництва СРСР, КНР була віддана вся радянська розвідувальна агентура, заведена на території Китаю після перемоги та встановлення там демократичної влади, маючи на увазі події 1 жовтня 1949 року. Своєрідну групу джерел з цього питання складають праці з історії радянсько-китайських відносин вітчизняних істориків, дипломатів, в яких розглядаються питання допомоги Радянського Союзу Китаю. У більшості з них така допомога визнається досить значимою або навіть вирішальною. Насамперед необхідно виділити праці М. Сладковського, відомого китаєзнавця, який багато років працював в Китаї¹⁰⁷. У них досить детально аналізуються організація, способи і види допомоги комуністичному Китаю. Знаковими публікаціями цього періоду стали книги О. Борисова і Б. Колоскова, де висвітлена провладна точка зору на дану проблему¹⁰⁸.

Історія взаємин СРСР і Китаю на рівні керівників держав також була

¹⁰⁷ Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М.: Астра, 1982. 165 с.; Сладковский М. И. Китайская Народная Республика в 1975 г. Политика, экономика, идеология. М.: Наука, 1978. 375 с.

¹⁰⁸ Борисов О. Б. Из истории советско-китайских отношений в 50-х гг. К дискуссии в КНР о Мао Цзэдуне. М.: Международные отношения, 1982. 152 с.; його ж. Внутренняя и внешняя политика Китая в 70-е годы: полит. черк. М.: Полииздат, 1982. 384 с.; його ж. Советский Союз и маньчжурская революционная база (1945–1949). Наука, 1975. 321 с.; Колосков Б. Т. Внешняя политика Китая. 1969–1976 гг. Основные факторы и ведущие тенденции. М.: Политиздат, 1977. 330 с.

об'єктом дослідження вітчизняної історіографії. Монографії Ю. Галеновіч – одні з кращих публікацій з даної проблеми. У них проаналізовано різні точки зору, що існували серед вітчизняних і китайських істориків з ключових питань радянсько-китайських відносин. У своїх роботах автор приділяє увагу зовнішньополітичним аспектам відносин, їх змінам у зв'язку з мінливою міжнародною обстановкою і виникненням непорозумінь між СРСР і Китаєм. Водночас Ю. Галеновіч досліджує переговорні процеси і наводить експертні оцінки китайських істориків про взаємини між двома країнами¹⁰⁹.

Монографії всесвітньо відомого синолога, багатолітнього директора Інституту сходознавства АН СРСР М. Капіци важливі тим, що, крім суворо документальних фактів, вони доповнюються й особистими спостереженнями. Так, наприклад, науковець детально розповідає про зустрічі радянських і китайських керівників, дає комплексну оцінку міжнародної обстановки¹¹⁰.

У книгах С. Тихвинського¹¹¹ і А. Ледовського¹¹² досліджено питання не тільки особливості радянсько-китайських, але й китайсько-американських відносин, тісно пов'язаних з суперництвом СРСР і США в Китаї. У зв'язку з цим велика увага приділяється протистоянню Гоміньдану (ГМД) і КПК і тієї ролі, яку відіграли у цьому процесі США і Радянський Союз.

Водночас С. Тихвинський виокремив об'єктивні чинники, що визначали хід громадянської війни, невдачі Гоміньдану в боротьбі за Китай з другої половини 1947 р. Значну увагу автор приділив дослідженню позиції США.

¹⁰⁹ Галенович Ю. М. Мао Цзедун вблизи. М. : «Русская панорама», 2006. 325 с.; його ж. Россия–Китай: шесть договоров. М. : Наука, 2003. 362 с.; його ж. Нации и государства: сб. статей о китайско-американских отношениях. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2001. 184 с.; його ж. Ипостаси Китая в современных международных отношениях: кн. Китай в мировой политике. М.: РОССПЕН, 2001. С. 448–576.; його ж. Пэн Дэнхуэй и Мао Цзедун. Политические лидеры Китая XX века. М. : Огни, 2005. 411 с.; його ж.. Россия и Китай в XX веке: граница. М. : Изограф, 2001. 336 с.; Галенович, Ю. Мао Цзедун, Дэн Сяопин и «холодная война». *Свободная мысль*. 2012. № 11. С.129–138.

¹¹⁰ Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.; його ж. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.; його ж. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Изд-во политической литературы, 1979. 576 с.

¹¹¹ Тихвинский С.Л. Век стремительных перемен. М.: Наука, 2005. 541 с.; його ж. Путь Китая к объединению и независимости. 1898– 1949. М.: Наука, 1996. 356 с.; його ж. Китай и всемирная история. М. : Наука, 1987. 589 с.

¹¹² Ледовский А. М. Китайская политика США и советская дипломатия 1942–1954. М. : Наука, 1985. 189 с.; його ж. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий. 1937–1952 гг. М. : Пам. ист. мысли, 1999. 344 с.; його ж. СССР, США и китайская революция глазами очевидца 1946–1949. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2005. 192 с.; його ж. Сталин, Мао Цзедун и корейская война 1950–1953 годов. *Новая и новейшая история*. 2005. № 5. С. 79–113.

Зокрема він зазначає, що інтерес правлячих кіл США до Маньчжурії визначався комплексом економічних і політичних інтересів США, а перехід цього межувала з СРСР стратегічно важливого регіону під контроль США за сприяння гоміньданівського уряду створював би потенційну загрозу національним інтересам СРСР¹¹³.

Натомість у роботах А. Ледовського обґрунтовується думка про те, що після звільнення Маньчжурії Радянською армією, Радянський уряд фактично взяв курс на передачу цієї території в руки китайських комуністів, яких вважав надійнішим партнером, ніж Гоміньдан. Торкаючись міжнародних чинників, А. Ледовський зауважив, що політика США та СРСР визначалася реаліями міжнародних відносин, загостренням боротьби протилежних соціально-політичних систем¹¹⁴.

Другу групу досліджень складають роботи, в яких розглядаються питання надання військової допомоги СРСР армії КПК. Публікації радянського періоду засновані на використанні матеріалів з відкритих в той час джерел. Так, А. Дубинський підкреслює, що до часу виведення радянських військ з Маньчжурії Народно-визвольна армія (НОА) вже мала у своєму розпорядженні сучасне озброєнням, яке передало радянське військове командування з числа трофейного¹¹⁵. Б. Сапожников наводить дані про кількість озброєння і військового майна переданого радянським командуванням частинам НОА¹¹⁶. Проблеми, пов'язані з передачею Народно-визвольної армії Китаю судів Сунгарійської річкової військової флотилії, розглянув О. Борисов, значну увагу присвятивши аналізу допомоги СРСР китайським комуністам у військовій сфері¹¹⁷.

¹¹³ Тихвинский С. Л. Путь Китая к объединению и независимости. 1898–1949. М.: Наука, 1996. С.564.

¹¹⁴ Ледовский А. М. Китайская политика США и советская дипломатия 1942–1954. М.: Наука, 1985. 189 с.; його ж. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий. 1937–1952 гг. М.: Пам. ист. мысли, 1999. 344 с.; його ж. СССР, США и китайская революция глазами очевидца 1946–1949. М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2005. 192 с.

¹¹⁵ Дубинский А. М. Освободительная миссия Советского Союза на Дальнем Востоке (из истории международных отношений, национально-освободительной борьбы народов Восточной и Юго-Восточной Азии в годы Второй мировой войны). М.: Изд-во иностранной литературы, 1966. 560 с.

¹¹⁶ Сапожников Б. Г. Народно-освободительная война в Китае (1946–1950 гг.). М.: Международные отношения, 1984. 512 с.

¹¹⁷ Борисов О. Советский Союз и маньчжурская революционная база (1945–1949). Наука, 1975. 321 с.

Маньчжурську революційну базу і допомогу Радянського Союзу Китаю описав М. Сладковський¹¹⁸. Сучасні дослідники також приділяють значну увагу проблемі військового співробітництва між СРСР і Китаєм. Насамперед необхідно виділити роботу О. Широкопад¹¹⁹ і колективну працю С. Рогози і Н. Ачкасова, присвячені участі радянських військовослужбовців у конфліктах на території Китаю і Кореї¹²⁰. Проте в них майже відсутні посилання на архівні документи, так як у своїх працях автори, насамперед оперують матеріалами праць радянських авторів.

Зрозуміло, що історія радянсько-китайських відносин 40-х – 50-х рр. XX ст. завжди представляла неабиякий науковий інтерес для дослідників обох країн. Радянсько-китайські міждержавні та міжурядові відносини, а також економічні зв'язки ніколи не розвивалися так інтенсивно, як у 50-ті рр.¹²¹. За відносно короткий період часу народи СРСР і КНР стали учасниками «Великої дружби», яка сприяла економічному, науково-технічному та культурному розвитку двох країн.

Наприкінці 40-х рр. XX ст. історична необхідність диктувала нові форми співпраці, засновані на принципах взаєморозуміння, дружби і взаємодопомоги у вирішенні важливих історичних завдань, які стояли перед кожною з країн. Серед пріоритетних напрямків радянсько-китайського співробітництва економічні зв'язки були визначальними¹²².

Після проголошення КНР у жовтні 1949 р. китайський уряд зробив свій вибір соціалістичного шляху розвитку країни за радянською моделлю, що означала економічне планування при переважному розвитку важкої промисловості. Рішенню китайського керівництва укласти союз з СРСР сприяла сукупність багатьох факторів, в тому числі перемога Радянського Союзу у Другій світовій війні, досвід і успіхи у відновленні зруйнованого господарства в повоєнний час, а також реальна підтримка з боку СРСР

¹¹⁸ Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М.: Астра, 1982. 165 с.

¹¹⁹ Широкопад А.. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. М.: Вече. 2004. 448 с.

¹²⁰ Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. М., 2005. 558 с.

¹²¹ Борисов, О. Б. Советский Союз и маньчжурская революционная база (1945–1949). М.: Наука, 1975. С. 96.

¹²² Федоренко Н. Т. Сталин и Мао: Беседы в Москве. *Проблемы Дальнего Востока*. 1989. № 1. С. 149–164.

китайських комуністів в ході громадянської війни, що виражалася в вигляді поставок озброєння і боєприпасів, відрядження радянських військових і цивільних фахівців в якості радників та інструкторів. Обидві держави намагалися толерувати певні ідеологічні розбіжності, про що свідчить і підтверджує особисте листування між Сталіним та Мао¹²³.

Важливу роль у прийнятті китайським урядом цього рішення відіграли відповідні військово-адміністративні методи господарювання, близькі китайському керівництву, яке прийшло до влади після тривали протягом 22 років (1927–1949 рр.) воєнних дій. Крім того, атмосфера «холодної війни» і політична ізоляція Китаю на міжнародній арені також сприяли рішення китайських комуністів примкнути до СРСР і його союзникам. Однак у жовтні 1949 р. вибір, зроблений китайською компартією, ще не був очевидний. Серед супутніх обставин майбутнього союзу, що викликало незадоволення серед певної частини китайського керівництва, можна відзначити немарковані кордони, помилки, допущені Комінтерном в аналізі ситуації в Китаї в 20–30-ті рр., в тому числі відмова від селянської революції, а також радянську політику в прикордонних з СРСР Сіньцзяні і Маньчжурії¹²⁴.

Ретельної уваги яньаньському періоду життя Мао Цзедуна заслуговують щоденники військового кореспондента ТАРС і особливого працівника Комінтерну при керівництві ЦК КПК Петра Парфеновича Владімірова «Особливий район Китаю. 1942–1945 рр.». 15 травня 1942 року він зауважив: «Вже в цьому місяці Мао Цзедун декілька разів виступав на різних нарадах з питань літератури і мистецтва»¹²⁵. 1 червня знову згадано «травневі промови», а вже 10 липня 1942 р. П. Владіміров, датуючи терміни промови Мао з 2 травня (вступне слово) до 23 травня («заключне слово»), й характеризуючи її як «політичну доповідь» наступним чином перекладає з китайської мови слова Мао Цзедуна: «Ми заохочуємо революційних діячів літератури та мистецтва до активного зближення з робітниками, селянами і солдатами, надаючи їм повну

¹²³ АП РФ. Ф. 45. Оп.1. Д. 330. Л. 95–96. Телеграма И.В. Сталина Мао Цзедуну 10 января 1949 г.

¹²⁴ Борисов О.Б. Внутренняя и внешняя политика Китая в 70-е годы: полит. очерк. М.: Полииздат, 1982. 384 с.

¹²⁵ Владимиров П.П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1974. С. 2

можливість йти у маси, повну можливість створювати суто революційну літературу та мистецтво»¹²⁶.

При цьому представник СРСР особливо підкреслює два моменти: **по-перше**, будь-який виступ Мао з проблем мистецтва і культури зводився виключно до політичних проблем або держави в цілому, або з «упорядкування» стилю партійної роботи КПК; **по-друге**, особисті якісні характеристики Мао Цзедуна у знанні літератури, іноземних мов, історії, філософії... Наприклад, 17 лютого 1943 р. у своєму щоденнику П. Владіміров стверджує: «Мао Цзе-дун не володіє іноземними мовами. Начитаний давньою китайською літературою, знанням якої не проти похизуватися, Мао Цзе-дун упевнений, що він талановитий історик, поет і письменник»¹²⁷. (див. Додаток А) Вчені, які займалися біографією китайського лідера, переконані, що саме схематизм притаманний філософським творам Мао наприкінці 1930-х років.

Деякі дослідники, що не ставила за мету проілюструвати «досягнення» Мао в історичній науці, поезії, літературі..., проте згодна з думкою американських авторів щодо його аналізу головних проблеми внутрішньої та зовнішньої ситуації в Китаї протягом китайсько-японської війни (почалася 26 липня 1937 р. – О.С.): «Для Мао, теорія – це правда..., але абсолютно не значить, що практика повинна автоматично витікати з теорії...»¹²⁸.

У щоденникових записах від 23 вересня 1943 р. П. Владіміров знову повертається до характеристики культурно-мистецьких здібностей Мао: «Мао Цзе-дун знає давню китайську літературу... По-справжньому він не знайомий з західною філософією та вульгарно уявляє марксизм. Ніхто з нас не бачив у нього перекладів Шекспіра, Стендаля, Чехова, Бальзака, Толстого... Мао Цзе-дун поблажливо ставиться до всього некитайського. Для нього своє, національне, – безумовна верхівка світової культури...»¹²⁹.

¹²⁶ Там само. С. 54–55.

¹²⁷ Communist China. Revolutionary reconstruction and International confrontation 1949–1966. Edited by Franz Sehurmann and Orville Schell. New York: Penguin books, 1977. 79 p.

¹²⁸ Communist China. Revolutionary reconstruction and International confrontation 1949–1966. Edited by Franz Sehurmann and Orville Schell. New York: Penguin books, 1977. 79 p.

¹²⁹ Владимиров П.П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1974. С. 205.

Надзвичайно важливими для розуміння підходів Мао до культури й мистецтва «яньаньського періоду» 1942–1945 років є записи радянського представника від 26 березня і 29 квітня 1944 року. Саме в них читач вперше зустрічається з поняттям «чженфин» («марксизм реальності» Мао Цзедун – О.С.), яке, за словами П. П. Владімірова, Мао проголосив у 1942 році). 26 березня 1944 р. П. Владіміров записав: «Про культуру високу, багатогранну, морально чисту в Яньані навіть не говорять: не зрозуміють й не сприймуть серйозно. Хоча саме Мао Цзе-дун почав чженфин з «аналізу пролетарського мистецтва». Зневага до культурної спадщини світового минулого, до всієї суми філософських знань приводить до зубожіння знань, зневазі та примітивності учбового процесу (заняття у так званих вищих навчальних закладах Яньані проводяться від сили 5–6 годин на тиждень). Виступами про пролетарську культуру голова ЦК КПК проголосив чженфин. Відтепер мистецтво посаджене на ланцюг чженфинських ідей. Це стало нормою політичного життя»¹³⁰.

29 квітня 1944 р. у згаданому щоденнику з'являється запис: «Для китайського мистецтва... величезну роль зіграло повалення монархії у 1911 році, «рух 4-го травня» 1919 року та інші революційні події. Не тільки в Китаї, але й за його межами стали відомі імена Лу Сіня, Не Ера, Чжан Тянь-і, Емі Сяо, Мао Дуня. А скільки ж нових авторів! Дін Лін, Є Шен-тао, Тянь Хань, Ба Цзінь, Лао Ше, Яо Пен-цзи... Із розмов з Мао Цзе-дуном я виніс тверде переконання, що він не знає нової, молоді літератури. Виключення, можливо, складають твори Лу Сіня»¹³¹.

Цікавим є той факт, що вищезгаданий Мао Дунь у 1941 році надіслав листа до Союзу радянських письменників (був надрукований в журналі «Інтернаціональна література», № 5), в якому підкреслив таке: «Китайські письменники з величезною повагою ставляться до вашого дорогоцінного досвіду та блискучим літературним творам. Співдружність обох великих країн

¹³⁰ Владимиров П.П. Особый район Китая. 1942-1945 гг. М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1974. С. 274

¹³¹ Там само. С. 285–286.

приносить Китаю величезну користь»¹³².

Заради об'єктивності необхідно наголосити та тому, що фактично до 1956 року, коли в окремих виступах Мао пролунало про «перегляд зносин» щодо Радянського Союзу, ставлення китайського керівництва до СРСР було виключно шанованим, поважним і люб'язним. Наприклад, у телеграмі Мао Цзедуна до Й. Сталіна від 13 січня 1949 р. підкреслено: «Уряд СРСР завжди бажав, а також бажає бачити мирний, демократичний та єдиний Китай. Тільки СРСР має особливо високий авторитет серед народу Китаю»¹³³. Чи не тому у праці «Про диктатуру народної демократії» (1949 рік) Мао Цзедун зауважив: «Якщо б не існувало Радянського Союзу..., якщо б в Європі не з'явилися країни нової демократії... Ми змогли б одержати перемогу?.. Безумовно, – ні»¹³⁴. Виступаючи в Москві 16 грудня 1949 р. він знову підкреслив, що «майже 30 років радянський народ і Радянський уряд неодноразово здійснювали допомогу справі звільнення китайського народу»¹³⁵.

Повертаючись до культурно-мистецьких поглядів Мао «яньаньського періоду» варто наголосити, що про літературні нахили Мао Цзедуна П. Владіміров ще раз згадає 26 лютого 1945 р.: «Він цитував Конфуція, давніх авторів і поетів, наводив рядки власних творів...»¹³⁶. Пройде небагато часу й у Мао Цзедуна знову з'явиться «яньаньське дихання» (чженфин), яке в першу чергу торкнеться діячів культури та мистецтва (промова 20 січня 1956 р. з питання про інтелігенцію; «Бесіда з діячами музики» 24 серпня 1956 р.).

У цьому контексті достатньо показовим був рух «Сто квітів», заходи якого (після відомих подій 1956 р. в Угорщині) тривали майже рік – від травня 1956 року (гасло «Нехай розквітають всі квіти, нехай суперничають всі вчені» проголосив завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПК Лу Дін-і, який також процитував виступ Мао Цзедуна на Верховній державній нараді, що не

¹³² Бородин Б.А. Помощь СССР китайскому народу в антияпонской войне 1937–1941 гг. М.: Изд-во «Мысль», 1965. С. 134.

¹³³ Тихвинский С.Л. Век стремительных перемен. М.: Наука, 2005. С. 385.

¹³⁴ Симоновская Л. В., Эренбург Г.Б., Юрьев М.Ф. Очерки истории Китая. Пособие для учителей. М.: Гос. учебн.-педаг. изд-во Минпроса РСФСР, 1956. С. 372.

¹³⁵ Складовский М. И. Знакомство с Китаем и китайцами. М.: «Мысль», 1984. С. 375.

¹³⁶ Владимиров П. П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. М.: Изд-во агентства печати Новости, 1974. С. 463.

був надрукований) до липня 1957 року (виступ Мао в Ціндао перед секретарями партійних комітетів провінцій і міст; надав характеристику «ліберальному» курсу «ста квітів»).

Виступаючи 27 лютого 1957 р. Мао закликав до єдності та послаблення репресій. Його фраза «Нехай сто квітів квітнуть поряд, нехай сто вчень і шкіл шукають істину» пролунала багатообіцяюча для представників китайської інтелігенції. «До питання про правду і неправду в науці та мистецтві необхідно підходити обережно, заохочувати свободну дискусію й не робити поспішних заключень», – сказав Мао Цзедун¹³⁷.

Інтелігенція, в тому числі й більшість студентства, підтримали заклик Мао відкрито висловлювати свою думку й критикувати все, що заслуговує на критику, включаючи Мао Цзедуна та Компартію. В Пекінському університеті, наприклад, студенти написали величезні плакати з критичними гаслами і розмістили їх на «Стіні демократії». Однак в невдовзі Голова КНР розпочав перегляд своїх поглядів. Рух «Сто квітів» було скасовано: 300 тисяч представників інтелігенції відправлено у «табори праці», на роботу в сільську місцевість; окремих провідних вчених страчено. До речі, коли Мао на 3-му пленумі ЦК КПК 8-го скликання (жовтень 1957 р.) поставив на голосування питання про заборону руху «Сто квітів» всі, крім одного, проголосували «за». «Проти» проголосував Ден Сяопін, який з часом очолить Китай¹³⁸.

Політика «великого стрибка» (лютий 1958 р. – серпень 1959 р., рішення VIII пленуму ЦК КПК про реабілітацію репресованих прихильників цього процесу) й обрання у серпні–вересні 1962 р. (робоча нарада ЦК КПК у Бейдайхе та X пленум ЦК)¹³⁹ курсу на «культурну революцію», дещо відволікли Мао Цзедуна від «культурно-мистецьких перетворень» Китаю.

Ситуацію збурих історик У Хань, який написав низку статей і п'єсу про чиновника династії Мін, що критикував свого імператора. У липні 1964 р.

¹³⁷Бурлацкий Ф.М. Мао Цзе-дун «Наш коронный номер – это война, диктатура». М.: «Международные отношения», 1976. С. 144.

¹³⁸ Уиткомб, В. Современный Китай / Ванесса Лайд Уиткомб, Майкл Бенсон; пер. с англ. И.В. Павловский. М.: АТС: Астрель, 2006. С. 143.

¹³⁹ КНР: Краткий исторический очерк (1949–1979 гг.). М.: Политиздат, 1980. С. 90–91.

з'являється і розповсюджується «вказівка» Мао про необхідність «революціонізації» творчих союзів інтелігенції, тому що «їх працівники можуть переродитися на ревізіоністів...». На політичній арені Китаю з'являється Цзян Цін, «червона імператриця», яка активно береться за «реформування» китайського класичного театру, опери; лише у 1964 році відбулися Всекитайські огляди вистав музичної драми та пекінської опери (третя дружина Мао, з якою побрався у 1938 р., після його смерті у 1981 р. була засуджена до страти; у 1983 р. отримала пожиттєве засудження)¹⁴⁰.

Однак Мао Цзедун по-своєму сприймав й культурно-мистецький розвиток країни, її історичне минуле. Наслідки «культурної революції» 1966–1976 років повністю підтвердили як позитивні, так і негативні дії Мао Цзедуна. Водночас автор дисертації переконаний, що як лідер КНР Мао, так і керманич СРСР Сталін загравали один з одним: кожен з них намагався вирішити насамперед проблеми своєї держави за рахунок іншої сторони. Отримавши величезну економічну, фінансову, військову, кадрову та інші допомоги від Радянського Союзу, керівник Китаю почав інтенсивно, починаючи з початку 1950-х років, дивитись не в бік Радянського Союзу, а навпаки – як на країни Західної Європи, так і на Сполучені Штати.

Для Радянського Союзу альянс з Китаєм означав політичну і військову інтеграцію величезної країни в табір соціалізму, потужну військово-стратегічну базу на сході СРСР, наявність необхідного і сильного партнера в Азії. Політичні інтереси Кремля тісно перепліталися з економічними, оскільки Китай представляв собою величезний ринок для збуту радянської продукції. Це дало СРСР можливість розширити свій внутрішній ринок, а також знайти новий ринок для своєї продукції та посилити промисловість. Економічна співпраця мала важливе значення не тільки для КНР, а й для СРСР.

Економічний розвиток Китаю за радянським зразком передбачав прискорену індустріалізацію країни і створення сучасного промислового комплексу. Це значно збільшувало економічну міць двох країн соціалістичного

¹⁴⁰ Китай: история в лицах и событиях / под общ. ред. С.Л. Тихвинского. М.: Политиздат, 1991. С. 182, 233.

табору, що протистояли великим капіталістичним державам. У здійсненні цих завдань значну допомогу Китайській Народній Республіці надав Радянський Союз. Широкомасштабна підтримка Радянського Союзу в 50-ті рр. XX ст. передбачала не тільки постачання обладнання для підприємств, але й відрядження фахівців для налагодження нового обладнання¹⁴¹.

Поряд з цим, Радянський Союз надавав Китаю кредити для закупівлі в СРСР устаткування, машин та інших товарів, які ще не вироблялися в КНР або вироблялися в недостатніх кількостях, але були необхідні для розвитку господарства, в першу чергу для розбудови важкої промисловості. Технічна допомога, в поняття якої також входило створення проектних робіт, здійснювалася за наступними напрямками: науково-технічне радянсько-китайське співробітництво, відрядження радянських фахівців на роботи в китайських підприємствах в якості радників при керівних органах КНР, навчання китайських громадян як в КНР, так і в СРСР.

Радянські фахівці відряджалися до Китаю для проведення пошукових робіт при проектуванні підприємств, монтажних робіт на та пуску радянського обладнання, а також консультантами в керівних органах КНР, для спільної роботи, зокрема у геологічних експедиціях, а також для навчання кадрів у країні. До складу персоналу, що направляється в КНР для надання технічної допомоги, входили, в основному, фахівці в галузі управління підприємствами, експлуатації обладнання, радники з економічних питань, фахівці в галузі освіти.

Технічна допомога мала виконувати функцію навчання, передачі знань і досвіду місцевому персоналу. Використання китайською стороною знань і досвіду радянських фахівців здійснювалося безпосередньо в процесі спільної роботи в певному державному органі, акціонерному товаристві або на промисловому об'єкті¹⁴². Необхідно зазначити, що технічна допомога Китаю виражалася також у проведенні проектних робіт для підприємств, що

¹⁴¹ Василевский А. М. Дело всей жизни: в 2-х кн. М.: ООО "Издательство АСТ", 1973. Кн. 1. С. 152.

¹⁴² Внешняя политика Советского Союза: документы и материалы. М. : Политиздат, 1949. С.32.

будувалися за допомогою СРСР.

Важливе значення для підвищення кваліфікації фахівців середньої ланки мала виробнича практика в СРСР. Навчання в Москві, Києві, Харкові та інших містах китайських студентів, аспірантів і стажистів також входило в розряд технічної допомоги. Крім того, необхідно згадати і про науково-технічне співробітництво, що здійснюється у формі спільних досліджень і передачі науково-технічної документації, що дозволило китайським ученим уникнути багатьох помилок на шляху, вже пройденому радянською наукою.

Допомога СРСР Китайській Народній Республіці проявлялася також в галузі культури і мистецтва. Культурне співробітництво, здійснюване у формі обмінів спеціалістів та мистецьких надбань, сприяло кращому взаємопізнанню народів двох країн.

В період, коли радянсько-китайські відносини вступили в новий етап свого розвитку, досвід економічного співробітництва між СРСР і Китаєм з 1945 р. по 1956 р. мав практичну значимість. Особливо вагомими були довгострокові кредити, постачання устаткування і матеріалів, відрядження радянських фахівців, навчання китайських фахівців, студентів, аспірантів та інженерів в СРСР, обмін науковою технічною інформацією, документацією та виробничим досвідом між СРСР і КНР¹⁴³.

У 1951 р. вийшла книга Г. Єфімова «Нариси з нової та новітньої історії Китаю», в якій були наведені досягнуті успіхи китайської революції, визначено перспективи радянсько-китайських відносин. Однак, в роботі недостатньо розглянуті такі питання як участь радянських фахівців у розробці нових видів промислового виробництва, в тому числі китайського атомного проекту, роль радянських виробничо-технічного експорту до КНР, діяльність радянських фахівців в Китаї¹⁴⁴.

І. Кисельов вперше проаналізував наукове співпрацю Академії наук СРСР і Академії наук Китаю впродовж 1949–1959 рр. Особливо успішно, на його

¹⁴³ Галенович Ю. М. Россия и Китай в XX веке: граница. М. : Изограф, 2001. С. 321.

¹⁴⁴ Ефимов Г. В. Очерки по новой и новейшей истории Китая. М. : Политиздат, 1951. 574 с.

думку, розвивалися наукові зв'язки між академіями наук в роки першої китайської п'ятирічки (1953–1957 рр.). Автор зазначив, що в 1958–1960 рр., у порівнянні з минулими роками, значно зросла передача науково-технічної документації установам АН СРСР. Зокрема Китай отримав документації з механіки, машинознавства, енергетики, електротехніки, гірничої справи, металургії, хімії, фізики, тощо¹⁴⁵.

Після утворення КНР, про що вже підкреслювалося вище, китайське керівництво взяло курс на тісну співпрацю з СРСР, яке було історично обумовлене стратегічними завданнями китайського уряду наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ ст. Одним з найважливіших умов для подальшого розвитку і зміцнення радянсько-китайського економічного співробітництва мало підписання 14 лютого 1950 «Договору про дружбу, союз і взаємодопомогу між СРСР і КНР», «Угоди про КЧЖД, Порт-Артурі (Люйшунь) і Далекому (Далянь)», «Угоди про надання Радянським Союзом уряду КНР кредиту»¹⁴⁶.

Однією з важливих форм економічної допомоги Радянського Союзу Китаю було надання фінансової допомоги. Велику роль в оздоровленні фінансів і грошового обігу зіграли радянські кредити. Радянський союз надав кілька довгострокових кредитів на суму близько 2 млрд рублів. Вони надавалися на пільгових умовах, за відсотковими ставками, які в 2–3 рази нижче, ніж ставки за кредитами, наданих капіталістичними країнами. Кредити використовувалися Китайською Народною Республікою в основному для закупівлі в СРСР устаткування та машин, які були необхідні для розвитку народного господарства. Радянські кредити сприяли прискоренню темпів промислового розвитку Китаю.

За досліджуваний період Радянський Союз надав КНР всебічну науково-технічну допомогу, яка проявлялася у передачі технічної документації з будівництва підприємств металургійної, вугільної, хімічної, машинобудівної та верстатобудівної промисловості, з будівництва гідроелектростанцій,

¹⁴⁵ Киселев И.

¹⁴⁶ Дедовский А. М. Сталин и СССР в судьбах. М.: «Наука», 1999. С. 224.

транспортних споруд, підприємств легкої промисловості, культурно-побутових і сільськогосподарських об'єктів. Зокрема, була направлена відомча технічна документація з питань організації виробництва на підприємствах різних галузей промисловості та управління цими підприємствами, навчальні плани і програми більш ніж по 400 спеціальностям. Всього за період з 1950 по 1960 рр. Радянський Союз передав Китаю більше 24 тис. комплектів науково-технічної документації, в тому числі проекти на 1900 великих сучасних підприємств, ліцензій на виготовлення машин і комплектного устаткування для шахт, заводів, фабрик. Натомість Китай передав СРСР технічну документацію з виробництва залізобетонних труб, обладнання, вугільної, металургійної, текстильної промисловості, з будівництва іригаційних споруд та мостів і т.д.¹⁴⁷.

Достатню роль в подальшому розвитку економічних і культурних відносин між СРСР і КНР зіграв візит в Китай у вересні – жовтні 1954р. радянської урядової делегації, очолюваної Н.С. Хрущовим. Під час візиту було підписано важливі угоди з економічних питань «Угода про науково-технічне співробітництво», «Спільне комюніке про будівництво залізниці Ланьчжоу–Урумчі–Алма-Ата та організації прямого залізничного сполучення між Китаєм і СРСР», «Угода про надання урядом СРСР Китайському уряду довгострокового кредиту на суму 520 мільйонів рублів», і « Протокол про надання Радянським державою допомоги Китайській Народній Республіці в будівництві додатково 15 промислових підприємств і збільшенні обсягу поставок обладнання для 141 підприємства». Водночас радянська делегація передала в дар китайському народу сільськогосподарську техніку та обладнання для зернового господарства «Дружба» площею в 20 тис. га, у тому числі 98 тракторів, 100 комбайнів, 30 вантажних і 9 легкових автомобілів, 10 мотоциклів та іншої сільськогосподарської техніки: плугів, сівалок, культиваторів, борін, верстатів для обладнання ремонтних майстерень і т.д. Крім того, Китаю подарували 83 експонати – верстати і сільськогосподарські машини з радянської виставки досягнень економічного і культурного будівництва, що діяла в той час в

¹⁴⁷ Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М.: Астра, 1982. С. 16, 30, 46.

Пекіні¹⁴⁸.

Радянський Союз відіграв вирішальну роль у створенні індустріального фундаменту Китаю. За сприяння СРСР у Китаї було побудовано 250 великих промислових підприємств, цехів та об'єктів, оснащених новітнім обладнанням. Серед підприємств насамперед згадаємо Анипанській і Уханьський металургійні комбінати, Чанчунський автомобільний та Мукденський верстатобудівні заводи; тракторний, підшипниковий заводи в Лояні; електромашинобудівний, турбінний і котельний заводи в Харбіні; завод синтетичного каучуку в Ланьчжоу, азотно-тукові заводи в Гирині й Тайюані; сланцепереробний завод у Фушунь, завод важкого машинобудування в Фулаерді, перший експериментальний атомний реактор і циклотрон, декілька теплових електростанцій та інших спеціальних об'єктів. Не буде перебільшенням підкреслити, що за допомогою Радянського Союзу в КНР було створено цілі галузі промисловості: авіаційна, автомобільна, тракторобудівна, радіотехнічна, різні галузі хімічного виробництва. Водночас активно розвивалися металургійна, енергетична галузі промисловості.

Радянський Союз постачав до Китаю гірничошахтне, нафтобурове, підйомно-транспортне та енерготехнічне обладнання, екскаватори, дорожньо-будівельні машини, прилади, підшипники, інструменти, в тому числі комплектне устаткування для цілих заводів. Необхідно відзначити, що Радянський Союз не тільки постачав новітнє комплектне устаткування для заводів, бурових робіт, шахт, електростанцій, а й надавав технічну допомогу в установці і експлуатації цього обладнання на місці, що значно прискорювало промислове будівництво в Китаї¹⁴⁹. Експорт радянських машин та устаткування сприяв успішному здійсненню індустріалізації цієї країни, розвитку її транспортної системи, сільського господарства і відповідно, піднесенню рівня життя китайського народу.

За вказаний період активно розвивалися радянсько-китайські торговельні

¹⁴⁸ Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М. : Астра, 1982. С. 16, 30, 46.

¹⁴⁹ Сладковский М. И. Китайская Народная Республика в 1975 г. Политика, экономика, идеология. М. : Наука, 1978. С. 45.

відносини, які носили різнобічний і взаємовигідний характер. В обмін на промислове устаткування і машини, одержувані з Радянського Союзу, Китай постачав різноманітні товари, серед яких основне місце займали кольорові й рідкісні метали, сільськогосподарська продукція, товари широкого вжитку¹⁵⁰.

Важливу роль у прискоренні темпів економічного розвитку КНР зіграли радянські фахівці, які надавали допомогу китайським організаціям, інженерно-технічному персоналу в будівництві різних підприємств, монтажі та освоєнні устаткування, в плануванні роботи в різних галузях виробництва, в організації адміністративно-управлінського апарату, у створенні науково-дослідних і проектних установ, в технічному оснащенні сільського господарства Китаю. Вищі навчальні заклади Радянського Союзу надали велику допомогу в підготовці китайських національних кадрів. Радянські викладачі сприяли також у проведенні реформи вищої освіти КНР. Зокрема вони допомогли творити в китайських вузах наукову базу; лише в 1951–1957 рр. було створено нових 337 кафедр і 559 лабораторій¹⁵¹. Всього за досліджуваний період було направлено у відрядження до КНР більше 8,5 тис. висококваліфікованих радянських технічних фахівців (не враховуючи військових) і 1,5 тис. радянських фахівців для надання допомоги в галузі науки, вищої освіти, охорони здоров'я та культури.

Вельми істотну допомогу в налагодженні та впровадженні нової системи управління на Китайської Чаньчунської залізниці (КЧЗД) надали півтори тисячі радянських фахівців. В результаті КЧЗД стала найбільш високоефективною дорогою Китаю: досвід її реанімації поширено на всі дороги Китаю. Радянські фахівці підготували 100 тисяч китайських залізничників, у тому числі понад 39 тис. управлінців, інженерів, техніків¹⁵².

Відповідний внесок в ознайомленні китайської громадськості з передовою науковою і технічною думкою внесли співробітники Академії наук

¹⁵⁰ Тихивинский С. Л. Китай и всемирная история. М. : Наука, 1987. С.66.

¹⁵¹ Владимирова Л. Развитие промышленности экономические связи Китайской Народной Республики. *Внешняя торговля*. 1953. № 10.

¹⁵² Уткин А. И. Мирская "Холодная война". М. : Международные отношения, 2005. С. 325– 340.

СРСР, зокрема, інститутів хімії, елемента органічних сполук, точної механіки та обчислювальної техніки, мінералогії, геохімії та кристалохімії рідкісних елементів, автоматики і телемеханіки, хімічної фізики, механіки, органічної хімії та ін. Науковці прочитали ряд ознайомчих лекції та консультацій, зокрема, провели наради з проблем відповідних профілів вищеназваних інститутів.

Роботу радянських фахівців в Китаї високо оцінив прем'єр-міністр Держради КНР Чжоу Еньлай. Виступаючи на VIII з'їзді КПК, він підкреслив, що фахівці Радянського Союзу внесли видатний внесок в соціалістичне будівництво Китаю¹⁵³. Особливо значним був внесок Радянського Союзу в підготовку китайських студентів, аспірантів, інженерів. У 1949–1960 рр. радянські інститути і установи підготували понад 11 тис. китайських студентів, аспірантів і стажистів, при цьому радянський уряд взяв на себе 50 % витрат по їх навчанню. Відтак китайські фахівці, що закінчили радянські навчальні заклади, і які повернулися на батьківщину, розповсюджували радянський досвід економічного і культурного будівництва та підготовки нових кадрів для країни.

У цей період також розвивалися культурні взаємини між народами СРСР і Китаю. Значну роль в ознайомленні населення КНР з мистецтвом, художньою літературою, науковими досягненнями Радянського Союзу зіграло товариство китайсько-радянської дружби (ТКРД), яке створено 5 жовтня 1949 р. Його члени організовували концерти російської, радянської музики, демонстрацію фільмів, перегляд виставок, лекції, доповіді, бесіди¹⁵⁴. Зокрема певну популярність у Китаї викликали кінокартини «Падіння Берліну», «Сталінградська битва», «Молода гвардія», «Зоя Космодем'янська», «Олександр Матросов», «Зустріч на Ельбі » та ін. Впродовж 1949–1959 рр. на екранах китайських кінотеатрів демонструвалося 747 радянських картин, які переглянуло майже 2 млрд глядачів.

Радянсько-китайське культурне співробітництво активізувало візити до

¹⁵³ Уткин А. И. Мировая "Холодная война". М. : Международные отношения, 2005. С. 214– 215, 325– 340.

¹⁵⁴ Большая советская энциклопедия / под. ред. А. М. Прохорова: в 30 т.; изд. 3-е. М. : Советская энциклопедия, 1973. Т.12. 652 с.

Китаю відомих діячів радянської культури: Г. Уланової, М. Михайлова, Д. Ойстраха, С. Ріхтера, С. Образцова, О. Лепешинської та інших. Особливо популярними були виступи майстрів балетної групи Великого театру СРСР (ДАВТ СРСР), у складі якої були Г. Уланова, О. Лепешинська, М. Плісецька, Ю. Кондратов, Ю. Файєр та інші.

Певне значення для китайського народу мали переклади і видання російської класичної літератури: О. Пушкіна, Л. М. Толстого, І. Тургенєва, А. Чехова та інших. Впродовж 1949–1959 рр. в КНР було перекладено та видано близько 15 тис. назв творів радянських авторів загальним тиражем більше 250 млн примірників. Натомість у Радянському Союзі спорадично знайомилися з творчістю письменників Китаю: Лу Сіня, Чжао Шулі, Мао Дуня, Цао Міна, Дін Ліня, Ай Цінна та ін.¹⁵⁵

Загалом радянсько-китайське культурне співробітництво за 1949–1959 рр. мало виключно дружній характер і здійснило певний вплив на взаємопізнання культур обох країн.

Всебічна економічна, науково-технічна та культурна допомога Радянського Союзу Китаю принесла результати: Китайська Народна Республіка поступово перетворювалася на незалежну державу з розвиненою промисловістю та сільським господарством.

Можна навести ще багато прикладів досягнень в успішному розвитку Китаю за останні роки. Як бачимо, сучасні досягнення КНР були безпосередньо пов'язані з фінансово-господарською допомогою СРСР КНР в 1949–1959 рр. Уряд СРСР допоміг КНР не тільки відновити економіку країни, але і створити промислову базу, військово-промисловий комплекс країни, підготувати висококваліфікованих фахівців, які підняли на новий рівень науку і техніку в країні.

«Якщо під час війни загине половина людства – це не має значення. Якщо дійсно почнеться атомна війна, не так уже це погано, в підсумку загине

¹⁵⁵ Владимир П. П. Особый район Китая 1942–1956 гг. М.: Издательство Агентства печати Новости, 1974. 640 с.

капіталізм й на землі почнеться вічний мир...» – підкреслював на згаданій нараді 1958р. Мао – і це при тому, що китайський лідер добре знав про трагічні події після трагічних подій Хіросіми і Нагасакі 6–9 серпня 1945 р. Такою ж дивною, неадекватною і непередбаченою, принаймні з 1956 року, була й дипломатія Мао Цзедуна. Зрозуміло, що, насамперед, його цікавили відносини з Радянським Союзом і США. Як відомо, китайський керівник доволі довго вагався, розмірковуючи, кому надати перевагу у взаєминах – СРСР чи США? Для цього достатньо звернутися до відомої книги П. Владимірова «Особый район Китая».

Врешті-решт, як зазначили американські дослідники Ванеса Уіткомб і Майкл Бенсон, «Мао вирішив дружити з росіянами». Співробітництво було підкріплено 14 лютого 1950 р. Договором про дружбу, союз і взаємну допомогу (терміном на 30 років з можливістю пролонгації), завдяки якому КНР отримала на пільгових умовах (1% річних) кредит у розмірі 1 млрд 200 млн. карбованців; натомість СРСР зобов'язувався допомогти у будівництві та реконструкції 50 промислових підприємств (насправді, ця цифра сягала 250. – О. І.), постачати необхідні промислові товари, пальне, сировину¹⁵⁶.

Переломним моментом у дипломатії Мао, за переконанням автора, став XX з'їзд КПРС (14–15 лютого 1956 р.) і промова М. С. Хрущова про культ особи Сталіна. Не випадково вже 1 листопада 1956 року китайський уряд надрукував заяву, в якій зазначалося, що зовнішня політика СРСР, в тому числі й відносно Китаю, не була позбавлена помилок. Хоча VIII з'їзд Компартії Китаю 1956 р., на який вперше було запрошено представників 50 зарубіжних країн підтримав десталінізацію, добре відомі слова Мао, що він «хотів би написати книгу про злочини Сталіна, але дозволить надрукувати її тільки через 10 тисяч років після своєї смерті»¹⁵⁷.

За твердженням міністра закордонних справ СРСР (з лютого 1957 до липня 1985 рр.) А. Громико, вже у 1957–1959 роках «велика дистанція»

¹⁵⁶ Владиміров П. П. Особый район Китая 1942–1956 гг. М.: Издательство Агентства печати Новости, 1974. 656 с.

¹⁵⁷ Уиткомб В. Современный Китай / перевод с англ. И. В. Павловой. М.: Астрель, 2006. С.137.

розділяла погляди радянських і китайських керівників саме на загрозу ядерної війни. Особливо ці протиріччя «загострилися» після візиту в КНР М. Хрущова у 1959 році.

Необхідно зазначити, що відвідування Китаю М. С. Хрущовим 1954 та 1959 років є предметом окремого наукового дослідження й тривалий час ця проблема (крім спогадів самого М. Хрущова, а також вищих посадовців СРСР М. Булганіна, А. Мікояна, М. Шверніка, Д. Шепілова) була просто під забороною. Трохи «пролити світло» на китайську політику радянського керівника дозволяють «Спогади» Д. Шепілова, що були надруковані в журналі «Вопросы истории» 1998 р., № 3-№10. В розділі «Мао та атомна бомба» Шепілов відзначив: «Мао Цзедун звернувся до радянського уряду в особі М. Хрущова з двома проханнями:

1. Розкрити Китаю секрет атомної бомби і допомогти Китаю налагодити в КНР виробництво атомних бомб;
2. Побудувати Китаю підводний флот, здатний забезпечити державні інтереси КНР перед обличчям американського імперіалізму.

М. Хрущов відхилив обидва прохання»¹⁵⁸. Після офіційного візиту М. Хрущова до США у вересні 1959 року (викликають зацікавленість, скажімо, спогади Леоніда Кербера «З Хрущовим в Америку» керівник СРСР, вдаючи себе «тріумфатором»), радянський лідер прибув на відзначення 10-річчя створення КНР, почав повчати й критикувати китайців з питань їх внутрішньої та зовнішньої політики. У відповідь китайці у стриманій і коректній формі, що їм притаманно, дали відсіч цим звинуваченням. М. Хрущов, образившись, поспішно поїхав з Китаю.

З цього приводу науковець Є. Бажанов у книзі «Китай і зовнішній світ» підкреслив: «В умовах зростаючої напруги у радянсько-китайських відносинах СРСР розірвав у 1959 році угоду про співробітництво в ядерній області, а потім у 1960 році, вельми не очікувано для китайської сторони, з КНР були відізані всі радянські радники, припинена допомога цій країні. М. С. Хрущов мотивував

¹⁵⁸ Шепілов Д. Т. Воспоминания. *Вопросы истории*. 1998. № 9. С. 18–33; № 10. С. 3–31.

необхідність такого кроку тим, що в КНР була розгорнута «антирадянська кампанія»¹⁵⁹.

Автор дисертації вважає, що об'єктивну і реалістичну оцінку взаєминам цього часу між СРСР і КНР надав Д. Шепілов, який зауважив наступне: «...Вихідним чинником суб'єктивного порядку, який поклав початок конфлікту і отруїв всю атмосферу радянсько-китайських відносин, була, безсумнівно, хрущовська розгнuzданість. З усіх бід, скоєних Хрущовим за «велике десятиліття» його правління, розрив з Китаєм був, мабуть, найбільшим злом»¹⁶⁰.

Очевидно, що така «тактика» Радянського Союзу підштовхнула Китай до поновлення й перебудови взаємин зі Сполученими Штатами Америки, стратегічному діалогу з якими поклав початок офіційний візит до КНР 21–28 лютого 1972 року президента Річарда Ніксона. На банкеті в Пекіні, який влаштував китайський прем'єр Чжоу Еньлай на честь американського президента, Р. Ніксон підкреслив: незважаючи на наявність протиріч між США та КНР, обидві сторони мають спільні інтереси, що значно перевищують ці протиріччя. В перший день візиту відбулася зустріч Річарда Ніксона з Мао Цзедунем, на якій президента супроводжував помічник з державної безпеки Генрі Кіссінджер. Згодом найвідоміший дипломат США у книзі «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» напише: «У 1971 й 1972 роках президент Річард Ніксон та голова Мао Цзедун поновили дипломатичні контакти не тому, що американська і комуністична ідеології стали більш сумісними, а в силу того, що в обох сторін виникли відповідні геополітичні потреби»¹⁶¹.

Висновки. Перше. Дипломатія Мао Цзедуна протягом трьох десятиріч тричі змінювала свою концептуальну засаду: від «дотримання однієї сторони» у 1950-ті рр. (Радянського Союзу. – О. І.) до «нанесення ударів обома руками»

¹⁵⁹ Пронь С.В. Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині XX століття: монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. С.19.

¹⁶⁰ Кіссінджер Генрі. Нужна ли Америке внешняя политика? / пер.с англ. под. ред. В. Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. С.145.

¹⁶¹ Кіссінджер Генрі. Нужна ли Америке внешняя политика? / пер.с англ. под. ред. В. Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. С.146–170.

1960 рр. (проти й СРСР, й США – О.І.), завершуючи «широким міжнародним фронтом» у 1970-ті роки (сумісна боротьба «третього» (країни, що розвиваються) і «другого» (розвинуті держави) світів проти «першого світу» (надкраїни – СРСР і США – О. І.)

Друге. Зміна зовнішньополітичних і дипломатичних орієнтирів пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних належать позитивні зрушення у нормалізації відносин Радянського Союзу та США у боротьбі за мир і безпеку; з суб'єктивних обставин необхідно особливо виділити амбіції, психологічні зриви та власні недоліки Микити Хрущова й Мао Цзедуна.

Третє. Не зосереджуючись на звинуваченні лише однієї сторони, автор вважає, що у протиріччях і непорозуміннях у китайсько-радянських відносинах винні насамперед керівники СРСР і КНР. Але добре відомо, скільки коштувала «героїка» Мао Цзедуна, в тому числі й дипломатична, китайському народові – приблизно 17 млн. людей віддали своє життя (за іншими даними – 29 млн).

3.2. Особливості взаємин Радянського Союзу з КНР у 1960–1976 рр. Зміна зовнішньополітичних парадигм

Період дружніх і достатньо братніх, союзницьких китайсько-радянських відносин 1950-х рр. змінився періодом різкого погіршення взаємин в 60 – 70-і рр. XX ст., відзначених різними інцидентами, включаючи військові прикордонні конфлікти. Одне з найсерйозніших зіткнень сталося в березні 1969 р. на острові Доманський на ріці Уссурі і стало причиною значної кількості людських жертв з обох сторін. Однак до середини 80-х рр. XX ст. напруженість в прикордонному просторі двох країн під впливом внутрішніх, а ще більше враховуючи зовнішні чинники стала поступово знижуватися. Це супроводжувалося певною роботою з визначення проходження лінії кордону, спрямованої на усунення колишніх суперечливих питань.

Ситуація, яка створилася в ті часи в системі міжнародних відносин,

особливо в АТР, була унікальною, а в більшості випадків й сприятливою для Вашингтона. Криза в радянсько-китайських взаєминах дозволила США зайняти місце, за твердженням китайської міфології – «мудрої мавпи», що спостерігає з високої гори за битвою двох «тигрів» (маються на увазі СРСР і Сполучені Штати). Генрі Кіссінджер, держсекретар США, торкаючись політики Вашингтону щодо Москви і Пекіна, у своїй доповіді президенту Річарду Ніксону за підсумками візиту в КНР в лютому 1973 р., перефразовуючи відоме американське прислів'я, зазначав наступне: «... Нам потрібно мати наш «маотай» і пити нашу горілку». Суттєвість такої політики полягала в своєрідному «підвішеному» підході по відношенню до двох інших сторін «трикутника» США – КНР – СРСР. Г. Кіссінджер, як головний архітектор зовнішньої політики США, з самого початку вважав, що «геополітичним інтересам Сполучених Штатів відповідає забезпечення незалежності та територіальної цілісності Китаю перед обличчям радянської загрози. Однак, в той же час, Америка не хотіла бути залученою в конфронтаційну політику, до якої закликав Пекін»¹⁶².

Вирішальна роль Радянського Союзу в розгромі німецького фашизму і японського мілітаризму в ході Другої світової війни створила умови і передумови для успіху народно-демократичних революцій в ряді країн Європи та Азії. Утворився могутній соціалістичний табір на чолі з Радянським Союзом, невід'ємними частинами якого з самого початку стали Китайська Народна Республіка, проголошена 1 жовтня 1949 р. Нова політична ситуація викликала нові суперечності в світовому комуністичному русі, послабили потенціал і можливості боротьби народів за своє національне і соціальне визволення. Антисталінізм, породжений політикою хрущовського керівництва, фактично прийняв сторону розвинутих капіталістичних країн і став його найважливішим знаряддям для своєрідного підриву та приниженню авторитету світового соціалістичного табору.

¹⁶² Детальніше див.: Кіссінджер Г. Дипломатия / пер. с англ. Л. Иванцова. М.: НИЦ «Ладомир», 1997. 848 с.; його ж. Нужна ли Америке внешняя политика? / пер.с англ. под. ред. В. Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. 352 с.

Керівництво Комуністичної партії Китаю відразу ж відкинуло критику Й. Сталіна, що містилася в доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Ознайомившись із змістом доповіді, Мао Цзедун в бесідах з радянським послом у Пекіні підкреслював, що «Сталін, безумовно, є великим марксистом, хорошим і чесним революціонером», і «по більшості великих проблем» він здійснював «правильну лінію»¹⁶³.

Такі ж оцінки культу і діяльності Й. Сталіна пролунали на VIII Всекитайському з'їзді КПК (вересень 1956 р.), хоча з'їзд і засудив культ особи Й. Сталіна як негативне явище. Необхідно зазначити, що до свого повного розриву з КПРС керівництво КПК продовжувало виходити з того, що соціалістичний табір може і повинен очолюватися тільки Радянським Союзом.

На Московській нараді представників комуністичних і робочих партій (листопад 1957 р.) делегація КПК на чолі з Мао Цзедунем домоглася включення до радянського проекту Декларації наради поправок і доповнень, які закріплювали, зокрема, наступні важливі, на думку китайців, положення: «американський імперіалізм» – центр світової реакції, «найлютіший ворог» народних мас; якщо імперіалізм розв'яже світову війну, він прирече себе на загибель; принцип поєднання загальної істини марксизму-ленінізму з конкретною практикою революції і будівництва соціалізму в різних країнах; необхідність застосування діалектичного матеріалізму в практичній роботі; безумовна необхідність диктатури пролетаріату в перехідний період; відмова від абсолютизації мирного переходу від капіталізму до соціалізму, на чому фактично наполягали радянські ревізіоністи; наявність буржуазного впливу – внутрішнє джерело ревізіонізму, а капітулянтство під тиском з боку імперіалізму – його зовнішній джерело і ряд інших»¹⁶⁴. Дисертант не буде коментувати даний документ, виходячи з його політико-ідеологічного напрямку та часу прийняття.

¹⁶³ Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (з позиції сьогодення). Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Київ, 2016. Вип. 23. Ч.1. С. 104

¹⁶⁴ Іванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54

З іншого боку, Китай, висловивши незгоду з формулюванням Декларації наради щодо «великого значення рішень XX з'їзду КПРС», не наполягав на її зміні, «враховуючи скрутне становище, в якому знаходилося в той період керівництво КПРС». Ідеологічні розбіжності, які були відкрито явними, проявилися на Московській нараді, а надалі переросли у відкриту полеміку між КПРС і КПК щодо основних проблем сучасності та особливої ролі комуністичних рухів як в Європі, так і в Азії. Китайські комуністи гостро критикували прийняту XXII з'їздом Програму КПРС, особливо включення до неї положень про загальнонародне державне і про КПРС як партії «всього народу». Були також відкинуті положення XXII з'їзду КПРС, що стосувалися засудження Й. Сталіна і фактично заперечували роль диктатури пролетаріату, орієнтуючи міжнародний комуністичний рух переважно на парламентські методи боротьби і мирне захоплення влади.

У ході жорсткої полеміки між КПК і КПРС проявилися також розбіжності з питань зовнішньої політики. Китай не погоджувався з трактуванням хрущовськими ревізіоністами принципу мирного співіснування з капіталістичними країнами у відриві від принципів класової боротьби і пролетарського інтернаціоналізму. Вони виступили проти нормалізації відносин КПРС з югославськими ревізіоністами, звинувачуючи при цьому керівництво КПРС в ігноруванні Заяви Наради комуністичних і робітничих партій у Москві (листопад 1960 р.). Заява виходила з того, що викриття югославських ревізіоністів має залишатися «необхідним завданням марксистсько-ленінських партій». В Пекіні різко негативно відреагували на згоду М. Хрущова вивезти під час Карибської кризи 1962 р. радянську ракетну зброю з території Куби, охарактеризувавши цю позицію як капітулянтство під натиском США. У відповідь в Москві було заявлено, що інший підхід міг спричинити розв'язування термоядерної війни з її катастрофічним наслідками для всього світу¹⁶⁵.

Складний обмін думками відбувся між Москвою і Пекіном у зв'язку з

¹⁶⁵ Яковлев А. Г. Россия, Китай и мир. М. : Памятники истор.мысли, 2002. С.15–20.

підписанням у Москві в серпні 1963р. Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі і під водою, а надалі – у зв'язку з підписанням Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. У Китаї вважали, що чим більше соціалістичних країн володітиме ядерною зброєю, тим більше буде реалізована можливість забезпечити мир у всьому світі. Як відомо, ще 15 жовтня 1957 р. між СРСР і КНР було укладено угоду про нову оборонну техніку, у відповідності з якою Радянський Союз зобов'язався надати КНР зразки атомної бомби і всю необхідну технічну документацію. Проте, вже 20 червня 1959 р. Москва відмовилася від виконання цієї двосторонньої угоди. Складність проблем, які знаходилися в основі полеміки між Москвою і Пекіном, були наявними і в той період майже не вирішувались. У цих умовах керівництву КНР слід було з самого початку проявляти належне терпіння, щоб не допустити ускладнення радянсько-китайських відносин. Однак цього не було зроблено. Проігнорована була і пряма вказівка Й. Сталіна тим, хто за його життя безпосередньо працював на китайському напрямку: «Як завгодно, за будь-яку ціну зберегти дружні відносини з Китаєм. Наш союз з Китаєм забезпечить революційне перетворення світу». Вищезгадана вказівка мала перспективно-стратегічний характер. І якби вона була виконана, світ міг би стати зовсім іншим: світова система соціалізму, самою силою свого існування і розвитку давно призвела б, на думку переважної більшості радянських істориків і політологів того часу, до паралічу приреченого історією капіталістичного ладу¹⁶⁶.

Необхідно згадати й ще один істотний чинник впливу на розвиток радянсько-китайських взаємин. Невдовзі після створення у 1949 р. Китайської Народної республіки Центральний комітет Комуністичної партії Китаю, очолюваний Мао Цзедунем, зробив вкрай важливе рішення: поки останні країни робили акцент на розвиткові національної економіки, Китай мав покращити заходи зі зміцнення національної безпеки та суверенітету, а також захистити економічну стабільність Нового Китаю та підтримати національне

¹⁶⁶ История дипломатии : в 5-ти томах / под. ред. Громыко А. А. М., 1979. Т.3. С. 69–159.

піднесення. Після того, як у 1957 р. СРСР запустив перший штучний супутник, Мао Цзедун передбачив, що у майбутньому відбудеться зіткнення у питанні освоєння космосу. Незважаючи навіть на економічну кризу 1960 р., китайський лідер продовжував сприяти розвитку космічних технологій. Поряд з цим, Китайський військовий комітет прийняв рішення про розробку ядерної зброї. Саме завдяки тому, що у 1962 р. спеціальному комітетові центральної влади, очолюваному прем'єром міністром Чжоу Енлаєм, були надані повноваження щодо контролю над розробкою космічних технологій, вже у серпні 1960 р. спостерігалось значне піднесення¹⁶⁷.

Тим часом далекоглядність хрущовського оточення привела до того, що саме воно започаткувало згортання економічного і науково-технічного співробітництва СРСР з Китаєм: у липні 1960 р. за особистою вказівкою М. Хрущова з Китаю відкликано всіх радянських фахівців; розірвано відповідні контракти однобічно під приводом того, що ці фахівці нібито піддавалися впливу антирадянської китайської пропаганди. Втім, все це не завадило Москві розгорнути згодом у ЗМІ широку кампанію з критикою «великого стрибка» і ряду інших, не завжди прийнятних заходів, прийнятих китайським керівництвом у пошуках виходу з важкого положення, що створилося в результаті відкликання з Китаю радянських фахівців¹⁶⁸.

З середини 60-х рр. XX ст. радянсько-китайські взаємини набули відкрито ворожого характеру. Обидві сторони фактично «відлучили» один одного від соціалізму, зокрема з моменту першого збройного зіткнення на острові Даманському (2 березня 1969 р.) і жорсткої відсічі китайських військ при спробі захопити цей острів (14–15 березня 1969 р.). Радянсько-китайський кордон перетворився на постійний осередок напруженості, що підігрівався неодноразовими заявами китайського керівництва щодо непомірних і не обґрунтованих територіальних домагань Китаю до Радянського Союзу. Почалося масоване нарощування радянського військового угруповання в

¹⁶⁷ China's Space Industry Takes Off. *Beijing Review*. 1990. May 21–27. P.13.

¹⁶⁸ Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995). М.: Сьюита, 1997. С. 58–89.

Монголії і в прикордонних регіонах з КНР¹⁶⁹. У зв'язку із започаткуванням співробітництва СРСР з Пакистаном Китай став звинувачувати Кремль у прагненні «оточити Китай» системою військових баз. Китай навіть відмовився координувати з СРСР надання військової допомоги ДРВ у відсічі американської агресії у В'єтнамі. Вакханалія взаємних звинувачень, часом із свідомим і явним спотворенням сенсу тих чи інших заяв протилежної сторони, не вщухала.

На низькому рівні продовжували залишатися радянсько-китайські взаємини і після смерті Мао Цзедун (9 вересня 1976 р.). 3 квітня 1979 р. китайське керівництво заявило про свій намір не продовжувати Договір 1950 р. про дружбу, союз і взаємну допомогу [див. додаток А]. В кінцевому результаті Договір, з усіма умовам, втратив свою силу 11 квітня 1980 р.¹⁷⁰.

Суперечності у відносинах між КПРС і КПК в 1960–1970 рр. почали проявлятися у принципових питаннях. Москва виступала за мирне співіснування, прагнула усунення загрози ядерної війни. Натомість Пекін висував ідею революційної війни. Добре відомі ідеї Мао про те, що «якщо половина людства виявиться знищено, то ще залишиться половина, зате імперіалізм буде повністю знищений». У своїх мемуарах лідер Радянського Союзу М. Хрущов підкреслив, що Мао Цзедун був проти його ідеї про розпуск НАТО і Варшавського Договору. Китайський вождь рекомендував у разі агресії відступати до Уральських гір, після чого у війну могли б вступити китайці. Уявлення Мао про війну, військову політику і стратегію М. Хрущов вважав «дитячим лепетом», що не могло не дратувати китайського лідера. Мао Цзедун, вочевидь, не міг пробачити СРСР нейтральну позицію щодо китайсько-індійського конфлікту в 1959 і 1962 рр. Москва намагалася переконати Пекін у необхідності стриманості, щоб закріпити Індію на позиціях неприєднання. У Китаї це викликало образу, і Мао Цзедун звинуватив Радянський Союз у провокуванні війни¹⁷¹.

Іншою крапкою дотику суперечностей була оцінка радянського досвіду

¹⁶⁹ Инако Цунзо. Право и политика современного Китая 1949–1975 гг. М.: Прогресс, 1978. С.174.

¹⁷⁰ Астафьев Е. В. Внешняя политика и международные отношения КНР: в 2-х т. М. : Мысль, 1974. С. 109–124.

¹⁷¹ Хрущев Н. Мао Цзедун и раскол. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. № 2. С.108–116.

соціалістичного будівництва. Москва вважала його універсальним і різко критикувала китайські експерименти, особливо курс «трьох червоних прапорів» («генеральної лінії, великого стрибка і народних комун»). М. Хрущов заявив китайським комуністам, що у них немає наукового комунізму, а є лише одні гасла. За свідченням самого М. Хрущова, його реакція розсердила Мао, ще більше зіпсувала взаємовідносини¹⁷².

Серйозні негаразди між Москвою і Пекіном виникли також з приводу висловленої М. Хрущовим пропозиції розмістити в Сибірі один мільйон китайських робітників. Мао сприйняв цю пропозицію образою і приниженням. Коли ж пізніше Мао Цзедун погодився з цією пропозицією, Москва змінила плани, М. Хрущов з'явився, що в разі реалізації такого плану китайці зможуть «окупувати Сибір без війни»¹⁷³.

Із подальшим загостренням ідеологічних і міжпартійних зв'язків між Китаєм і СРСР погіршувалися й міждержавні взаємини. Ще зовсім недавно над великими просторами Євразії летіли слова пісні «Москва–Пекін», китайська музика звучала в радянському радіоефірі й усі були впевнені: «СРСР і КНР – брати на століття». Але невдовзі ситуація змінилася. 1960 р. в центральних друкованих органах Пекіна була опублікована офіційна стаття «Хай живе ленінізм!», в якій містилися звинувачення на адресу зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу. Загалом критика на адресу СРСР і КНРС у Пекіні ставала наступальнішою. Відповідні заходи з боку СРСР не змусили себе довго чекати; 1960 р. несподівано для китайської сторони Радянський Союз відкликав усіх своїх радників і фахівців. Радянська допомога Китаю практично припинилася. Кремль мотивував це тим, що в КНР розгорнулася «антирадянська кампанія і що умови для наших фахівців у Китаї стали

¹⁷² Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая, 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. С.83–131.

¹⁰² Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. М. : Муравей, 2004. С. 326.

¹⁷³ Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. М. : Муравей, 2004. С. 326.

нестерпними»¹⁷⁴.

Вже влітку 1960 р. на всьому 7520-кілометровому радянсько-китайському кордоні стали виникати інциденти, які поступово набували провокаційного характеру. Китайські громадяни, окремі військові та групи військовослужбовців демонстративно порушували кордон, поводячи себе вкрай зухвало, що провокувало радянських прикордонників на силову відсіч. В одному тільки 1962 р. на кордоні було зареєстровано більше 5 тис. різних порушень кордонного режиму. Ситуація на кордоні вибухонебезпечною.

11 квітня 1965 р. близько 200 китайців під прикриттям військових зорали вісьмома тракторами частину радянської території. Зустрівши на своєму шляху заслін радянських прикордонників, китайські військовослужбовці спробували його прорвати, допускаючи при цьому насильницькі та образливі дії¹⁷⁵.

Великий суспільно-політичний резонанс мали також події, що сталися в Сіньцзяні навесні 1962 р., коли понад 60 тисяч уйгурів, казахів і представників інших некитайських національностей, рятуючись від національних утисків з боку Пекіна, змушені були тікати з рідних місць на територію радянських республік Середньої Азії та Казахстану. Радянський Союз прийняв їх, надав тимчасове житло, облаштував побут. Це викликало негачії Пекіна. Китайська пропаганда ці події охарактеризувала як втручання у внутрішні справи Китаю, а Москву звинувачено в інсценуванні масової втечі уйгурів із Сіньцзяну.

У китайській пропаганді все активніше почали висуватися територіальні домагання до СРСР. У Китаї з'явилися матеріали про те, що у минулому до складу Синьцзян-Уйгурського автономного району входили місцевості, що належать Радянському Союзу Коканд, Казахська республіка, Північно-Західний Хорезм і інші райони. Пекін висунув тезу про те, що царська Росія захопила понад 1,5 млн. кв. км «споконвічно китайських земель».

У липні 1964 р. Мао Цзедун у розмові з японською делегацією заявив:

¹⁷⁴ Воскресенский А. Д. Китай и Россия: теория и история межгосударственных отношений. М. : ООО "Издательский центр научных и учебных программ", 1999. С. 45–62.

¹⁷⁵ Границы Китая: история формирования / под общ. ред. В. С. Мясникова и Е. Д. Степанова. М. : Наука, 2001. С. 50–82.

«Приблизно сто років тому район на схід від Байкалу став територією Росії, і з тих пір Владивосток, Хабаровськ, Камчатка та інші пункти є територією Радянського Союзу. Ми ще не пред'явили рахунки за цим реєстром». У тому ж 1964 р. Мао заявив, що СРСР «вступив у змову з США для боротьби за світове панування», і між двома державами утворилися дві «проміжні зони». До першої зони їм були віднесені всі країни, що розвиваються, а до другої – розвинуті капіталістичні держави¹⁷⁶.

В середині 60-х рр. Радянський Союз був остаточно зведений Пекіном у статус ворога. В пропагандистський ужиток увійшов термін «загроза з Півночі». Коли в жовтні 1964 р. КНР провела перше випробування атомної бомби, було офіційно заявлено, що це зроблено «в ім'я захисту суверенітету, проти загроз США і великодержавності СРСР».

В СРСР 13 жовтня 1964 р. відбулася зміна вищого політичного керівництва: М. Хрущова відправлено у відставку. Радянський Союз в односторонньому порядку зробив цілий ряд кроків, які мали продемонструвати готовність Москви до нормалізації двосторонніх відносин. ЦК КПРС припинила публічну полеміку з КПК. Однак на проведених зустрічах партійно-політичного керівництва двох країн СРСР підтвердив свою прихильність політичної лінії, виробленої на XX–XXII з'їздах КПРС, у тому числі і щодо Китаю. Втім, означена ситуація жодним чином не влаштовувало Мао Цзедуна. Полеміка між КПРС і КПК наростала, ставала безкомпромісною. 28 листопада 1965 р. ЦК КПРС звернувся до ЦК КПК з листом, в якому, не вступаючи в полеміку з питань ідеологічних розбіжностей, виклав програму розвитку двостороннього економічного співробітництва. В відповідному листі 7 січня 1966 р. ЦК КПК заявив, що між КПК і КПРС «існує те, що роз'єднує, і немає того, що об'єднує». 12 січня 1966р. китайський посол у Москві Пань Цзилі офіційно передав лист ЦК КПК 7 січня 1966р. радянській стороні. В ньому було сказано:

¹⁷⁶ Детальніше див.: Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая, 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. 131с.; його. К истории отношений России–СССР с Китаем в XX в. М.: Памятники исторической мысли, 2002. 512 с.; його ж. К истории отношений РСФСР, СССР РФ с Китаем 1917–1997 (обзор основных событий, оценки экспертов). М.: Институт Дальнего Востока РАН, 1999. 145 с.

«Якщо ви хочете, щоб ми й усі інші марксисты-леніністи перестали викривати вас і вести з вами боротьбу, то єдиний засіб для цього: по-справжньому усвідомити свої помилки, повністю покінчити з ревізійністськими і розкольніцькими помилками, допущеними вами за період після XX і XXII з'їздів КПРС і після відходу М. Хрущова з керівних постів, і повернутися на шлях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Ніяким підштовпуванням справі не допоможеш»¹⁷⁷.

В офіційному листі від 22 березня 1966 р. ЦК КПК заявив про свою відмову направити делегацію на XXIII з'їзд ЦК КПРС. Це було рівнозначно відмові від співпраці. Якби не були розбіжності між комуністичними партіями, не послати свою делегацію на з'їзд КПРС – на це наважувався не кожен. Своєю акцією КПК фактично оголошувала про те, що вона встає у відкриту опозицію до КПРС.

1966 рік знаменував собою достатньо трагічний період в історії Китайської Народної Республіки. У серпні цього ж року вийшла постанова ЦК КПК про «Велику пролетарську культурну революцію», метою якої було «розгромити тих, наділених владою, які знаходяться в лавах партії і йдуть по капіталістичному шляху». В Китаї стали виникати загони хунвейбінів («червоних охоронців») і цзаофаней («бунтарів»). Головний удар в ході китайської культурної революції 1966 – 1976 рр. завдано по китайській інженерно-технічній та творчій інтелігенції, звинуваченій у співчутті до СРСР. Відтак усе політичне, культурне та економічне життя в Китаї була дезорганізоване. На ціле десятиліття країна опинилася у вирі беззаконня, свавілля і насильства. 1967 р. розпочато творення нових антиконституційних органів влади – ревкомів. Влітку того ж року в країні фактично встановлено військовий контроль¹⁷⁸.

Згодом керівництво Китайської компартії несподівано назвало цей період «десятиліттям смуту», а «сама культурна революція в дійсності не могла бути

¹⁷⁷ Рахманин О. Б. К истории отношений РСФСР, СССР РФ с Китаем 1917–1997 (обзор основных событий, оценки экспертов). М. : Институт Дальнего Востока РАН, 1999. С. 112–145.

¹⁷⁸ Бадмаев. П. А. Россия и Китай. СПб. : изд. Пожарова, 1990. С. 87–117.

революцією чи соціальним прогресом в якому б то не було сенсі». В документі Китайської компартії «Рішення ЦК КПК з деяких питань історії партії з часу утворення КНР» (1981 р.) зазначалося: культурна революція «була викликана розпочатої зверху з вини керівників та використаної контрреволюційними угрупованнями смутою, яка принесла серйозні лиха партії, державі і всьому багатонаціональному народу»¹⁷⁹.

Дійсно, кількість постраждалих в роки культурної революції в Китаї досягло, за офіційними даними, 100 млн. чоловік. 20 млн. людей стали безробітними. Загальні втрати держави склали 500 млрд. юанів. Економіка країни була відкинута у своєму розвитку далеко назад, а 3-й і 4-й п'ятирічні плани розвитку КНР були зірвані.

Курс на «поглиблення культурної революції» всередині країни супроводжувався безпрецедентним загостренням відносин Китаю практично з усіма країнами-сусідами, і в першу чергу з СРСР. Торгово-економічні зв'язки скоротилися в 3–4 рази. Торгівля між двома країнами в 1959 р. оцінювалася майже в 2 млрд рублів, а вже в 1968 р. обсяг торгівлі склав лише 86 млн рублів, в 1969 р. – 51 млн рублів, а в 1970 р. всього 42 млн рублів, досягнувши найнижчої позначки за всю історію радянсько-китайських зв'язків після утворення КНР. Водночас різко скоротилися культурні, наукові, спортивні обміни між СРСР і КНР різко скоротилися, знизився рівень і державно-політичних контактів¹⁸⁰.

Найгостріша ситуація складалася в ідеологічній сфері. Радянський Союз різко критикував Китай за небезпечні і провокаційні внутрішньополітичні експерименти над мільйонами людей і неодноразово як по партійній, так і по державній лінії попереджав про тяжкі наслідки подібних експериментів. Це, природно, лише поглиблювало розкол у радянсько-китайському «моноліті»¹⁸¹.

Трагічною сторінкою в історії радянсько-китайських відносин у той

¹⁷⁹ Там само. С. 110–130.

¹⁸⁰ Ленинская политика СССР в отношении Китая. 1917–1967: сб. статей / под ред. М. И. Сладковского. М.: Наука, 1968. С. 89–91.

¹⁸¹ Загладин, Н.В. История успехов и неудач советской дипломатии. М.: Международ, отношения, 1990. С. 63

період стали вчинені китайськими громадянами та співробітниками китайського посольства 25 січня 1967 р. несанкціоновані виступи на Червоній площі в Москві. У зв'язку з цим заступник міністра закордонних справ СРСР Н. Фірюбін зробив відповідну заяву тимчасовому повіреному в справах КНР в СРСР Ань Чжіюаню: «Мені доручено заявити вам рішучий протест з приводу обурливих хуліганських і провокаційних дій, вчинених китайськими громадянами у супроводі співробітників посольства сьогодні, 25 січня, на Червоній площі міста Москви перед Мавзолеєм Володимира Ілліча Леніна»¹⁸². В заяві МЗС СРСР в березні 1967 р. з приводу китайських провокацій в Москві констатувалося: «Ні в кого не залишилося сумнівів у тому, що обурлива акція, влаштована (китайським) посольством на Червоній площі біля Мавзолею В. І. Леніна 25 січня ц.р., була заздалегідь спланована з метою створення чергового приводу для загострення радянсько-китайських відносин і роздмухування в КНР антирадянської істерії». Про скоординовані характерні провокації на початку 1967 р. китайською стороною проти СРСР, свідчать і події у Пекіні наступного дня після безчинств на Червоній площі в Москві. У відповідній ноті МЗС СРСР посольству КНР в СРСР відзначено «Проти радянського посольства в Пекіні 26 січня ц. р. знову почалися антирадянські провокаційні дії організованих груп китайських громадян. На адресу посольства і уряду СРСР лунає брутальна лайка, наклеп, ворожі вигуки і погрози. Безчинства натовпу, яке заблокувало в'їзд на територію посольства, перешкоджають проїзду службових автомашин, обливають їх фарбою, б'ють по них палицями, доводять автомобілі до непридатного стану. Розгнуждані хулігани не дають радянським людям вийти з воріт посольства, а відвідувачам пройти на його територію. Створено таку ситуацію, в умовах якої посольство позбавили можливості нормально здійснювати свою діяльність»¹⁸³.

З того часу ситуація довкола радянського посольства в Пекіні набула небезпечного характеру. В офіційному листі Голови Ради Міністрів СРСР

¹⁸² Мой Сеньмин. Анализ развития современных российско-китайских торговых отношений. *Сборник научных трудов НГТУ*. 2003. № 4. С. 115–120.

¹⁸³ Владимир О. Советско-китайские отношения в 1940–80-х гг. М.: Международ. отн., 1984. С. 56–89.

О. Косигіна Прем'єру Держради КНР Чжоу Еньлаю від 2 лютого 1967 р. детально описано ситуацію: «Під радянським посольством вдень і вночі відбуваються збіговиська, організовуються демонстрації і марші, що носять різко виражений озлоблений антирадянський характер. Демонстрації супроводжуються грубою лайкою на адресу Радянського Союзу і радянського народу, погрозами «повалити» Радянський уряд і «розправитися» з державними та політичними діячами СРСР»¹⁸⁴.

Китайські провокації проти дипломатичного представництва СРСР у Пекіні тривали весь 1967 р. «Особливо зухвалими і непристойними», за оцінкою радянського посольства, були демонстрації 27 і 28 квітня, 3, 16 і 20 травня. 17 серпня натовп увірвався на територію посольства СРСР, вчинив погром у приміщенні консульського відділу, погрожував фізичною розправою дипломатичному персоналу посольства¹⁸⁵. У січні 1968 р. МЗС СРСР направив посольству КНР в СРСР спеціальну ноту, в якій радянська сторона підрахувала матеріальні збитки, заподіяні радянському посольству в Пекіні китайськими погромами в 1967 р. Загальна сума збитку оцінювалася в 18 тисяч 42 юаня.

IX з'їзд ЦК КПК, який відбувся у квітні 1969 р., закріпив антирадянські акценти у зовнішній політиці КНР. На з'їзді був висунутий курс на «безперервну революцію» і підготовку до війни. Однозначно теза про необхідність підготовки до війни асоціювався з антирадянськими приготуваннями китайського керівництва. Військові приготування також займали далеко не останнє місце.

Кульмінацією радянсько-китайської конфронтації в 60–70-ті рр. став прикордонний збройний конфлікт на острові Даманський на річці Уссурі в 1969 році. На китайський берег 4 січня в проти згаданого острова були привезені у великій кількості ломи, кілки. На другий день, 5 січня з міста Жаохе до острова Кіркінський колонами військових автомашин доставлено понад 500 переодягнених китайських військовослужбовців, які, озброївшись

¹⁸⁴ Іванов О. В. США–Китай. Відносини 1945–1990 рр. Сучасна російська та українська історіографія. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2014. Вип. 229. С. 126

¹⁸⁵ Галенович Ю. М. Россия–Китай: шесть договоров. М. : Наука, 2003. 362 с.

цими ломами та киями, організовано великими групами вийшли на лід радянської частини річки Уссурі. Застосовуючи фізичне насильство і завдаючи словесні образи невеликій групі радянських прикордонників, які в свою чергу намагалися змусити їх піти з даної ділянки території СРСР.

Острів Даманський, який китайці називали Чженьбаодао, – це невелика безлюдна територія на річці Уссурі довжиною близько 1500–1700 м і шириною близько 500 м. Острів знаходився неподалік китайського берега, до якого було всього 47 м, у той час як до радянського берега 120 м. Однак відповідно з Пекінським договором 1860 р. [див. Додаток Б] і картою 1861 р., прикордонна лінія між двома державами проходила не по фарватеру, а за китайським берегом Уссурі. Таким чином, сам острів був невід’ємною частиною радянської території.

Підготовка до широкомасштабної збройної провокації була розпочата китайським військовим командуванням з кінця 1968 р. В якості найбільш зручного для китайської сторони місця був обраний острів Даманський. Як вже зазначалося, він знаходився в безпосередній близькості до китайського берега, а охорона його радянськими прикордонниками здійснювалася методом спостереження і, при необхідності, патрулюванням¹⁸⁶. 25 січня 1969 р. в прикордонному з СРСР Шеньянському військовому окрузі завершилася розробка плану цієї військової операції. Загальне керівництво спецоперацією покладалося на заступника командувача військами військового округу Сяо Цюяньфу. Безпосереднє керівництво мав здійснювати начальник штабу підокругу Ван Цзеилян, який розташував свій КП у спостережному пункті Гунсі. Менш ніж через місяць (19 лютого 1969 р.) – Генштаб НВАК спільно з МЗС КНР план спецоперації затвердив. План збройної провокації на кордоні, що отримав кодову назву «Відплата», був затверджений і в ЦК КПК. Суттєвість спецоперації зводилася до отримання незаперечних доказів агресивних дій з радянської сторони. Для цього необхідно було роздобути зразки радянського озброєння, спорядження або іншого майна, а також різні документи. Одночасно

¹⁸⁶ Волохова А. А. К событиям на Даманском. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 3. С. 94.

передбачалося вести фотозйомку для створення архіву фотодокументів, які б звинувачували СРСР у здійсненні агресії¹⁸⁷.

Сама операція планувалася у формі раптової, зухвалої демонстрації сили на кордоні, точніше – на самому острові Даманський. З виконанням завдання передбачалося швидке відведення всіх сил на заздалегідь підготовлені позиції. Плануючи і організовуючи провокацію на острові Даманський, китайське військове керівництво враховувало низку вигідних для себе чинників. В основі цих подій лежали зовнішньополітичні та військові принципи, викладені ще в VI ст. до н.е. давньокитайським полководцем Сунь Цзи у трактаті «Про військове мистецтво», де він закликав: «... Нападай на нього (противника), коли він не готовий; виступай, коли він не очікує»¹⁸⁸. Так, загалом і сталося.

Проти ночі 2 березня 1969 р. близько 300 військовослужбовців НВАК таємно перейшли по льоду на острів Даманський і в траншеях влаштували засідку. Радянські прикордонники не змогли вчасно зреагувати на активізацію противника на цій ділянці кордону: вночі це було зробити неможливо через відсутність приладів нічного бачення, а вранці всі сліди були приховані снігопадом. Відстань від острова до найближчого радянського прикордонного пункту спостереження становила 800 метрів¹⁸⁹.

Вранці 2 березня прикордонний пост 2-ої прикордонної застави «Нижньо-Михайлівка» 57-го прикордонного загону Тихоокеанського прикордонного округу доповів командирі про порушення держкордону двома групами китайців загальною чисельністю до 30 осіб. Начальник застави старший лейтенант І. Стрельников з групою із 30 прикордонників негайно виїхав назустріч порушникам на бронетранспортері й у супроводі двох автомобілів. Він вирішив їх блокувати з двох сторін і витіснити з острова. З п'ятьма прикордонниками та оперуповноваженим особливого відділу 57-го прикордонного загону старшим лейтенантом М. Буйневічем він направився до

¹⁸⁷ Там само. .

¹⁸⁸ Сунь-цзы. Искусство войны / перев. с кит. Н. И. Конрада. М. : Наука, 1950. С. 59.

¹⁸⁹ Цинь Сяньюань. Пять десятилетий развития китайско-российских отношений: пройденный путь и перспективы. *Проблемы Дальнего Востока*. 2000. № 3. С. 5–13.

острова з фронту. В 300 м від них рухалася друга група з 12 осіб під командуванням молодшого сержанта Ю. Бабанського. Третя група в кількості 13 чоловік на чолі з сержантом В. Рябовичом йшла до острова з флангу¹⁹⁰. Об 11.00 група І. Стрельникова наблизилася до китайців. Начальник застави мав намір заявити офіційний протест порушникам і вимагати від них піти на свій берег. Несподівано перша шеренга китайських солдатів розступилася, а друга шеренга порушників практично впритул розстріляла радянських прикордонників. Групи І. Стрельникова і В. Рябовича загинули на місці. Поранених радянських воїнів китайці добивали багнетами.

Одночасно із засідки на острові з китайського берега по групі сержанта Ю. Бабанського був відкритий кулеметний і мінометний вогонь. Радянські прикордонники зайняли кругову оборону та попросили допомоги. Начальник сусідньої 1-ї прикордонної застави «Сопки Кулебякін» 57-го прикордонного загону Тихоокеанського прикордонного округу старший лейтенант В. Бубенін на чолі з мотоманевренною групою по тривозі прибув в район провокації. Йому вдалося обійти противника з тилу і відкинути його за насип на острові. Бій з перемінним успіхом тривав весь день. З радянського боку в ньому взяла участь розташована в районі конфлікту група в складі школи сержантського складу і мотоманевренної групи 69-го прикордонного загону. До вечора 2 березня прикордонники відбили острів і закріпилися на ньому. Всього в тому бою брало участь 66 радянських прикордонників, з яких 31 загинув, а 14 – отримали поранення. Комсорг прикордонної застави Павло Акулов пропав безвісти. Були свідчення, що він загинув в бою і його труп забрали з собою китайці. Пізніше його спотворене тіло було скинуто з китайського вертольота на радянську територію. На тілі радянського прикордонника нарахували 28 штикових поранень¹⁹¹.

2 березня 1969 р. уряд СРСР направив рішучу ноту уряду КНР, в якій різко засудив китайську провокацію. У ній, зокрема заявлялося: «Радянський

¹⁹⁰ Волохова А. А. К событиям на Даманском. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 3. С. 94–97.

¹⁹¹ Там само.

уряд залишає за собою право вжити рішучих заходів для припинення провокацій на радянсько-китайському кордоні і попереджає уряд Китайської Народної Республіки, що вся відповідальність за можливі наслідки авантюристичної політики, спрямованої на загострення обстановки на кордоні між Китаєм і Радянським Союзом, лежить на уряді Китайської Народної Республіки»¹⁹².

Спеціальна слідча комісія ретельно зафіксувала всі сліди перебування китайських військовослужбовців на острові Даманський, зокрема 306 лежань з брустверами і циновками, покинутий китайський маскувальний спецодяг халати брудно-сірого кольору, велику кількість спустошених пляшок з-під китайської горілки, кілька носилок для евакуації поранених і вбитих.

Для запобігання подальших можливих провокацій з боку китайців на острів Даманський сформовано посилену маневрену групу 69-го прикордонного загону під командуванням підполковника Є. Яншина загальною чисельністю 45 осіб. Група мала на озброєнні 4 бронетранспортери БТР-60, кулемети і гранатомети. В якості резерву на радянському березі зосередили загін чисельністю 80 чоловік, що складався з курсантів школи сержантського складу 69-го прикордонного загону Тихоокеанського прикордонного округу¹⁹³.

В ніч на 12 березня в район острова Даманський прибули частини 135-ої мотострілецької дивізії Далекосхідного військового округу, зокрема 199-й механізований полк, 152-й окремий танковий батальйон, 131-й окремий розвідувальний батальйон. До участі в можливих бойових діях готувалася авіація. Фактично це означало, що конфлікт в районі острова Даманський вийшов з рамок прикордонного інциденту і перетворюється в новий міждержавний конфлікт. В цей період КНР проводила інтенсивну розвідку, застосовуючи для цього навіть авіацію. Радянська сторона не перешкоджала цьому. Навпаки, була надія, що китайці, побачивши реальну силу радянської сторони, опанують себе і припинять провокаційні дії. Однак цього не сталося.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая. 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. С. 34–36.

12 березня відбулася зустріч представників радянських і китайських прикордонних військ, в ході офіцер китайського прикордонного посту Хутоу, посилаючись на вказівку Мао Цзедуна, висловив погрози застосування збройної сили щодо радянських прикордонників, які охороняють острів Даманський¹⁹⁴.

14 березня китайці зробили чергову атаку острова Даманський. Наступного дня, 15 березня, великі сили китайців за підтримки артилерії і мінометів з китайського берега зробили нові спроби оволодіння островом. На цей раз ними була застосована знаменита ще за часами війни в Кореї тактика «людських хвиль»: одним за одним ланцюг китайських піхотинців йшли вперед під кулеметний і автоматний вогонь радянських прикордонників. До кінця дня прикордонники змушені були відступити і залишити острів. У бою загинув начальник 57-го Дальнереченського прикордонного загону полковник Д. Леонов. Радянська сторона втратила тоді секретний танк Т-62. Зазначимо, що цей танк, який провалився під лід, у травні був китайцями витягнений з води, вивчений і скопійований при розробці своїх варіантів бойових машин. Цей танк Т-62 був виставлений як постійний експонат в Центральному музеї НВАК в Пекіні. Отже, бій 15 березня показав, що радянська сторона в політичному сенсі не була готова до стрімкого негативного розвитку ситуації на кордоні з Китаєм.

Керівництво СРСР не давало ніяких інструкцій прикордонникам та військам Далекосхідного ВО, а тому не було налагоджено взаємодію між силами і засобами в районі конфлікту. Врятувало ситуацію рішення командування 135-ої мотострілецької дивізії застосувати дивізійну артилерію. В артилерійському наступі на позиції китайців, які закріпилися на острові Даманський на протилежному березі річки Уссурі, брав участь також окремий реактивний дивізіон БМ-21 «Град». Його вогневий удар шокував китайців і продемонстрував рішучість радянської сторони дати відсіч провокаціям. У бій

¹⁹⁴ Сладковский М. И. История торгово-экономических отношений СССР с Китаем. 1917–1974. М.: Наука, 1977. С. 185–200.

введено механізований батальйон під командуванням підполковника А. Смирнова, який спільно з прикордонниками за кілька годин повністю очистив острів-мотострільців: втратили 7 чоловік убитими і 9 пораненими. Загалом збройний конфлікт на острові Даманський тривав з 2 по 16 березня 1969 р. У цих боях загинуло 58 радянських прикордонників і військовослужбовців; 94 людини було поранено¹⁹⁵.

Події квітня 1969 р. у Китаї аж до теперішнього часу оцінюються інакше: 2 березня 1969 р. угруповання радянських прикордонних військ чисельністю 70 осіб з двома БТР, однією вантажною і однієї легкової автомашинами вторглося на острів Чженьбаодао повіту Хулінь провінції Хейлунцзян, знищивши наш патруль і потім вогнем знищила багато наших прикордонників. Це змусило китайських воїнів вжити заходів самооборони¹⁹⁶. 15 березня Радянський Союз, не звертаючи уваги на багаторазові попередження китайського уряду, розгорнув наступ на китайців силами 20 танків, 30 бронетранспортерів і 200 чоловік піхоти за підтримки з повітря своєю авіацією. Мужньо обороняли острів протягом 9 годин бійці і народні ополченці, витримали три атаки противника. 17 березня супротивник силами кількох танків, тягачів і піхоти спробував витягнути підбитий раніше нашими військами танк. У відповідь був застосований ураганний артилерійський вогонь який знищив частину сил противника, ті що залишилися в живих відступили¹⁹⁷.

Найнебезпечніший в історії радянсько-китайських відносин прикордонний інцидент, який ледь не переріс у збройний міждержавний конфлікт, закінчився. Разом з тим, ситуація як на цій ділянці, так і в цілому по всій лінії державного кордону продовжувала залишатися складною. За наступні чотири – п'ять місяців радянські прикордонники понад 300 разів змушені були застосовувати зброю в районі острова Даманський для протидії китайським провокаціям.

¹⁹⁵ Волохова А. А. К событиям на Даманском. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 3. С. 94–97.

¹⁹⁶ Чэн Дунлинь. Прошлое и современное состояние изучения истории КНР. *Проблемы Дальнего Востока*. 2001. № 6. С. 94–107.

¹⁹⁷ Волохова А. А. К событиям на Даманском. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 3. С. 96–97.

Отже, пріоритетним завданням радянської зовнішньої політики в 1960–1970 рр. стало, по-перше, зміцнення послаблених у зв'язку з дестабілізацією позицій СРСР в соціалістичному таборі, і насамперед, з провідною країною Азії – Китаєм. Виникла необхідність усунення загрози розпаду соціалістичної співдружності, особливо після подій в Чехословаччині в серпні 1968 р.

По-друге, погіршення відносин СРСР з КНР привело до конфлікту в 1969 р., а саме до збройного зіткнення на прикордонному острові Даманському, в ході якого з радянської сторони загинуло 152 людини. Надалі зберігалася небезпека ескалації збройного конфлікту, враховуючи, що в ідеологічній сфері китайське керівництво продовжувало виступати проти радянського ревізіонізму, а СРСР, своєю чергою, критикував китайський гегемонізм. Інцидент ледь не переріс у радянсько-китайську війну. Після подій на острові Даманський вжито заходи щодо зміцненню кордону з Китаєм. Там створювалися нові військові округи. Була збільшена чисельність радянських військ в Монголії, що призвело до посилення напруженості у відносинах СРСР і КНР.

По-третє, в кінці 70-х рр. ХХ ст. у Китаї почалося проведення економічної реформи, заснованої на принципах та методах політики НЕПу Радянського Союзу. Однак, її результати були розцінені радянськими керівниками як реставрація капіталізму. 17 травня 1963 р. у зв'язку з напруженістю на китайсько-радянському кордоні Кремль виступив з ініціативою провести двосторонні консультації про уточнення прикордонної лінії на окремих ділянках. Прикордонне питання потрапило у залежність від комплексу інших питань: ідеологічних розбіжностей, полеміки між КПРС і Комуністичної партією Китаю про правильність стратегії будівництва соціалізму, про ідею мирного співіснування, про атомну зброю, технологію створення якого СРСР не хотів передавати Китаю. Звинувачення з боку КПК в буржуазному переродженні КПРС і критика на адресу радянських лідерів призвели до поспішного згортання економічного і культурного співробітництва, передбаченого радянсько-китайським договором 1950 р.

[див. Додаток А].

Консультації з питань кордону почалися в лютому 1964 р., але відбувалися складно, так як Радянський Союз категорично не хотів визнавати саме існування прикордонної проблеми, а пропонував обговорювати лише технічну сторону – узгодити лінію кордону на тих ділянках, щодо яких думки сторін розходилися. Китайська сторона підходила до проблеми ширше, ставлячи під сумнів кордон, який склався протягом століть, так і підписані договори про її окремі ділянки. Консультації мали продовжитися в Москві 15 жовтня 1964 р .

По-четверте, особливої гостроти набуло прикордонне питання в період 1966 р. «Культурної революції». Найкровопролитніші прикордонні конфлікти сталися на острові Даманському 14–15 березня і на озері Джаланашколь в Казахстані (Семипалатинська область) 13 серпня 1969 р. Саме тоді від Туркестанського військового округу виділився Середньоазіатський військовий округ, штаб якого знаходився в Алма-Аті. У політичному управлінні САВО працювали першокласні китаєзнавці, зусиллями яких були видані книги і брошури з докладними відомостями про територіальні домагання Китаю і описом спірних ділянок.

По-п'яте, разом з тим дисертант вважає, що у погіршені радянсько-китайських відносин вищезгаданого періоду винуваті однаково як керівництво СРСР, так і КНР. Лідери обох країн або забули, або відкрито ігнорували «дипломатію компромісів», тому взаємини між двома провідними світовими державами впритул до початку 1980-х років знаходилися в «глухому куті».

РОЗДІЛ IV

ДИПЛОМАТІЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МАО ЦЗЕДУНА ЩОДО КРАЇН «ТРЕТЬОГО СВІТУ» (1954–1974 РОКИ)

4.1. Концепція «проміжкової зони» та її обґрунтування й вдосконалення у діяльності Мао Цзедуна (1946–1964 рр.)

Друга половина 1950–1960-ті роки характеризувалися розпадом світової колоніальної системи, різкою активізацією національних рухів у країнах Азії та Латинської Америки, які до цього жорстко контролювалися провідними західними державами і США. Знову відроджуючись і звільняючись з-під диктату держави потребували зовнішньої підтримки, в тому числі й з боку великих держав, не залучених в активне протистояння один з одним в глобальному масштабі. Одним з таких центрів став Рух неприєднання, який демонстрував, перш за все, політичну активність на міжнародній арені. На роль окремого центру тяжіння для країн, що розвиваються, з середини 1950-х років став претендувати Китай – практично самостійна у прийнятті рішень, доволі потужна соціалістична держава, яка володіла серйозним військовим потенціалом, але в той же час не вважалася розвинутою світовою державою. Важливе значення для підняття його авторитету мала участь китайських добровольців у Корейській війні.

Дослідники датують появу китайського інтересу до держав, що розвивалися, 1954 роком, бо саме тоді Китай заявив про себе як про країну, яка належить до «проміжної зони», і почав впроваджувати у світову політичну свідомість ідею про свою єдність з ними. Тоді ж Пекін приступив до формування єдиної зі світом позиції з ключових міжнародних питань¹⁹⁸.

Свої відносини з країнами «третього світу» Пекін пропонував будувати на підставі п'яти принципів мирного співіснування («Панча-шила»), які

¹⁹⁸Сафронова Е.И. Отношения КНР с развивающимися странами и формирование нового экономического порядка. *Китай в мировой политике*. М. 2001. С.398, 427.

сформульовано в 1953–1954 рр. в ході переговорів КНР та Індії щодо врегулювання низки питань, пов'язаних з індійськими інтересами в Тибеті. Зауважимо, що в процесі цих переговорів виникали розбіжності, але вони були подолані завдяки обопільної готовності до компромісу. 29 квітня 1954 переговори завершилися підписанням у Делі угоди про торгівлю і зв'язки між Тибетським районом Китаю та Індією. Кульмінаційним пунктом врегулювання стало проголошення у квітні 1954 р. Дж. Неру і Чжоу Еньлаєм п'яти принципів мирного співіснування, які увійшли до тексту угоди від 29 квітня¹⁹⁹. Вказані принципи передбачали наступне:

1. Взаємну повагу територіальної цілісності і суверенітету;
2. Взаємний ненапад;
3. Невтручання у внутрішні справи один одного;
4. Рівність і взаємну вигоду;
5. Мирне співіснування²⁰⁰.

Всі вони були повторені у спільних деклараціях прем'єр-міністрів Індії та КНР, Бірми та КНР за результатами візиту Чжоу Еньлая в ці країни в червні 1954²⁰¹, перемістившись тим самим з угоди щодо локальної проблеми в повноформатні двосторонні декларації.

З цього моменту п'ять принципів стали провідними, основоположними у зовнішній політиці КНР. Китайська сторона у всіх переговорах про умови взаємовідносин з іншими країнами прагнула домагатися їх обов'язкового включення в тексти офіційних документів. Для самого Китаю імперативний характер п'яти принципів мирного співіснування підтверджено їх включенням в текст конституцій КНР 1975, 1978 і 1982 років. Мабуть, це єдина константа, присутня у всіх зовнішньополітичних концепціях КНР, починаючи з середини 50-х років XX століття.

Дана формула мирного співіснування отримала підтримку і в Москві. У спільній радянсько-китайській декларації, прийнятій за підсумками візиту

¹⁹⁹ Внешняя политика и международные отношения КНР. Т. 1. С. 120.

²⁰⁰ Международная жизнь. 1954. Я» 1. С. 157.

²⁰¹ Капица М.С. КНР: три десятилетия – три политики. С. 115–116.

радянської урядової делегації до Пекіна в жовтні 1954, зауважено, що обидва уряди будуть будувати свої відносини з країнами Азії і Тихого океану на основі дотримання саме цих принципів.

Важливе значення для політики Китаю впровадження принципів мирного співіснування в договірну практику міжнародних відносин мала конференція країн Азії та Африки в Бандунге (Індонезія) у квітні 1955 року. Міжурядова конференція 29 афро-азіатських країн в Бандунге належить до числа найбільш значущих політичних і дипломатичних подій післявоєнного часу. Конференція стала важливим етапом у розвитку антиколоніальної боротьби народів двох континентів, сприяла консолідації вивільнюваних країн і зміцненню справи афро-азіатської солідарності. Вона була скликана за ініціативою п'яти азіатських держав – Індії, Бірми, Цейлону, Індонезії та Пакистану і спочатку передбачала участь всього лише 18 країн. Прем'єр-міністр Індії Дж. Неру запропонував розширити число учасників і наполягав також на кандидатурі КНР з тим, щоб конференція не носила одностороннього характеру²⁰².

Щодо питання запрошення КНР викликало доволі великі суперечки серед країн-ініціаторів. Їх головною причиною була недовіра частини урядів до Китаю, побоювання підливних дій з його боку, а також з боку китайських емігрантів (хуацяо), чисельність яких була особливо велика в країнах Південно-Східної Азії. Проте прем'єр-міністр Індії зумів наполягти на своїй пропозиції, мотивуючи його, зокрема, необхідністю поширення п'яти принципів мирного співіснування, вже визнаних Індією, на більш широке коло азіатських держав. Це могло послужити зниженню напруженості у взаєминах Делі зі своїми сусідами, особливо з Пакистаном. Утім, уряд КНР прийняв запрошення на Бандунгську конференцію і заявив, що сподівається на плідне обговорення основних міжнародних проблем, спільних для всіх афро-азіатських країн.

Головним завданням Китаю на конференції було завоювання власного авторитету і максимального числа прихильників серед афро-азіатських країн. Представники КНР продовжували шукати шляхи до зближення, всіляко

²⁰² Jansen G.H. Afro-Asia and Nonalignment. London, 1966. P. 171–172.

доводили повну ідентичність своїх інтересів з інтересами всіх афро-азіатських народів, прагнули до того, щоб зав'язати і зміцнити широкі зв'язки з країнами цих регіонів. Китайський представник Чжоу Еньлай переконував учасників конференції у відсутності в Китаю будь-яких агресивних намірів; у тому, що головна турбота уряду КНР полягає в прагненні до єдності з усіма афро-азіатськими державами. Китайський прем'єр-міністр не піднімав у своїй промові ніяких спірних проблем, висловився на користь мирного вирішення тайванської проблеми, допускаючи участь у процесі її врегулювання як СРСР, так і США, заявив про готовність врегулювати проблеми подвійного громадянства хуацяо та демаркації кордонів. Загалом у виступах китайського лідера робився нахил на загальні, об'єднуючі риси доль афро-азіатських країн: «Ми, країни Азії та Африки, включаючи Китай, однаково відстали в культурному та економічному відношеннях. Чому б нам не постаратися дружньо зрозуміти один одного і не співпрацювати?»²⁰³.

Важливе місце у виступах членів китайської делегації в Бандунге займало питання про принципи мирного співіснування. Воно було піднято під час обговорення головного документа конференції – Декларації про сприяння загальному миру і співробітництву. Хід обговорення і сам документ підтвердили рішучість учасників конференції захищати і зміцнювати мир, сприяти всебічному міжнародному співробітництву, домагатися ліквідації всіх форм колоніального і расового гноблення.

Саме на цій основі китайська делегація зробила спробу об'єднати і, за можливості, очолити демократичний рух в афро-азіатських країнах. П'ять принципів мирного співіснування мали стати теоретичною платформою для такого об'єднання. Чжоу Еньлай, підкреслюючи, що ці принципи є основоположними для зовнішньої політики КНР, наполегливо рекомендував делегатам прийняти їх за основу при встановленні добросусідських відносин і співробітництва між усіма афро-азіатськими державами. При цьому він погоджувався на уточнення (наприклад, заміну терміну «мирне співіснування»,

²⁰³Сборник документов по внешней политике КНР. Т.3. Пекин, 1958. С.243–249.

часто використовуваного комуністами, на іншій) і навіть переформулювання принципів, щоб зробити їх прийнятними для всіх учасників конференції²⁰⁴.

Зрештою, конференція прийняла Декларацію, що складалася з десяти пунктів і відображала основний напрямок політики неприєднаних країн. Декларація зобов'язувала учасників:

1. Поважати основні права людини, принципи та цілі Статуту ООН;
2. Поважати суверенітет і територіальну цілісність усіх країн;
3. Визнавати рівність всіх рас і всіх націй, великих і малих;
4. Утримуватися від інтервенції і всякого втручання у внутрішні справи інших країн;
5. Поважати право кожної країни на індивідуальну або колективну оборону згідно зі Статутом ООН;
6. Утримуватися від використання угод про колективну оборону в інтересах будь-якої з великих держав і будь-якій країні утримуватися від надання натиску на інші країни;
7. Утримуватися від актів чи загроз агресії, від застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої країни;
8. Врегульовувати всі міжнародні спори мирними засобами;
9. Сприяти взаємним інтересам і співробітництву;
поважати справедливість і міжнародні зобов'язання²⁰⁵.

І хоча принципи Декларації не були ідентичні принципам «Панча-шила», Чжоу Еньлай, оцінюючи прийнятий конференцією документ, підкреслював: десять принципів Декларації азіатсько-африканської конференції є розширенням і розвитком п'яти принципів мирного співіснування²⁰⁶. Покладаючи надію на розуміння з боку більшості учасників конференції, Чжоу Еньлай намагався не підкреслювати специфіку КНР як соціалістичної держави і використав не стільки антиімперіалістичні, скільки антизахідні настрої в афро-азіатському світі. Така позиція сприяла зближенню Китаю з державами, які

²⁰⁴ Сборник документов по внешней политике КНР. Т.3. Пекин, 1958. С.245–249

²⁰⁵ Современное международное право. Сборник документов. М., 1964. С. 27.

²⁰⁶ China and the Asian–African Conference... P. 40–41.

проголосили принцип неприєднання. Особливий акцент зроблено на взаєминах КНР із сусідніми країнами, особливо малими – Бірмою, Лаосом, Камбоджею. Чжоу Еньлай запевнив, що у китайського народу немає великодержавної ідеології²⁰⁷. У Пекіні успіх на Бандунгській конференції, яка продемонструвала світу зросле прагнення країн Азії та Африки до ліквідації залишків колоніалізму, зміцненню політичної незалежності та економічної самостійності, підтримання миру, а також розуміння учасниками необхідності консолідації зусиль для якнайшвидшої реалізації цих завдань, розглядали як важливий крок до розширення впливу КНР в Азії та Африці. Бандунг показав, що Китай може співпрацювати в політичній сфері з усіма державами, що розвиваються – учасниками руху неприєднання, прихильниками прозахідної і соціалістичної орієнтації.

Поява нових протиріч у відносинах КНР з СРСР і більшістю соціалістичних країн Східної Європи змушувала її керівників шукати нових союзників на міжнародній арені. Неодноразові натяки на те, що Китай не проти того, щоб нормалізувати відносини з США, не знаходили відгуку за океаном. Успішно розвивалися торгові відносини з державами Західної Європи та Японією. Але вони не приводили до зближення з ними в політичній сфері, в тому числі й тому, що ці країни не бажали через Китай псувати відносини з США. Вони готові були торгувати, але не проявляли бажання поставляти КНР сучасні технології та надавати промислові кредити. До того ж політика «трьох червоних прапорів», і особливо «культурна революція» з її екстремізмом, небажанням рахуватися з ціною людського життя заради ідеї вождя, ексцесами і розгнужаною «антиімперіалістичною» пропагандою, викликали негоції в західних суспільствах. У результаті молоді країни, які не мали серйозного досвіду міжнародної діяльності, часто очолювані радикальними політиками ставали єдиним середовищем, в якому більш-менш вільно міг діяти Китай.

Пекін насамперед пов'язував з країнами, які розвиваються, різні за змістом і напрямом цілі. З одного боку, саме китайське походження мало

²⁰⁷ Documents on International Affairs, 1955. N.Y., 1958. P. 420–425.

концепція революційних воєн. Посилаючись на соціальну структуру країн, її творці стверджували, що в історії людства починається епоха селянських революцій: повстане «світове село» (Азія, Африка та Латинська Америка) оточить «світове місто» (Північна Америка і Європа, включаючи СРСР), переможе його і встановить новий порядок на землі²⁰⁸.

З іншого боку, країни, що розвивалися, стали трактуватися в Пекіні як фактор, використовуючи який Китай мав намір не лише проводити незалежну від США і СРСР політику, а й протиставити їм, щоб послабити загрозу для країни з боку цих двох наддержав і створити умови для досягнення своєї національної мети – побудови процвітаючої і потужної держави. Тісній співпраці з країнами, що розвивалися, мали сприяти їхнє спільне недавнє минуле як залежних або напівзалежних територій, слаборозвинена економіка, представлена головню сільським господарством. Китай зближувало з країнами, що розвивалися, схожість поглядів на багато проблем сучасності, бажання подолати відсталість, поліпшити життя своїх громадян, зміцнити незалежність і самостійність, затвердити «власне «я» » у відносинах з розвиненим світом – Європою і Північною Америкою. Він симпатизував «третьому світу» в його боротьбі за політичну й економічну рівноправність, закликав будувати відносини між ними і з Заходом на основі п'яти принципів мирного співіснування, надавав посильну економічну допомогу і т.д.²⁰⁹.

Фактично курс на співпрацю з країнами, що розвивалися, мав утвердженню впливу Китаю на них за зразком того, як це було в СРСР і США. Ймовірних суперників у Пекіна на роль лідера цієї нової сили в світі було небагато. Реально мова могла йти тільки про Індію, оскільки Індонезія таких амбіцій відкрито не проявляла. Саме в цьому слід вбачати одну з основних причин загострення відносин Пекіна з Делі в кінці 50-х рр., яке породило вогнище напруженості в Азії, що проіснувало кілька десятиліть²¹⁰. Певна частина синологів, що аналізували зовнішню політику КНР з урахуванням

²⁰⁸ Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М., 1990. С. 69.

²⁰⁹ Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М., 1990. С. 70.

²¹⁰ Внешняя политика и международные отношения КНР. 1949–1963. М., 1974. Т. 1. С.257.

менталітету китайців, ствердила: Пекін став розглядати «третій світ» (головним чином країни Азії, Африки та Латинської Америки) як фактор, за допомогою якого Китай піднявся б до статусу керівної держави, очоливши певну частину світового співтовариства. Американський професор М. Оксенберг, для прикладу, зазначав: «Китайці як нація не відчувають повного задоволення двосторонніми відносинами серед рівних». Хоча Пекін заявляє, що його політика ґрунтується на взаємній вигоді, шлях, яким він будує ці відносини, породжує сильне відчуття ієрархії»²¹¹. Нова розкладка сил на міжнародній арені змінила умови для вирішення завдань модернізації Китаю (відсутність прямих зв'язків із США і віддалення від СРСР) та жадала розробки іншої теоретичної основи для зовнішньополітичної діяльності замість вже неактуальної для нього концепції біполярного світу. Появі нової зовнішньополітичної концепції передувала активна пропагандистська кампанія з метою змінити суспільну свідомість китайців, багато років формувалася в дусі дружби з СРСР. До 1965 р. в Китаї відкрито заговорили не тільки про неминучість нової світової війни, а й про ворожий щодо КНР характер радянської політики, можливість змови між СРСР і США, спрямовану проти Китаю. В цей же час, за свідченням китайських авторів, Мао Цзедун переніс основну увагу з розробки загальнотеоретичних проблем марксизму-ленінізму на аналіз конкретно історичної міжнародної архітекτονіки і світової ситуації з точки зору державних інтересів Китаю²¹².

Підсумком теоретичного переосмислення положення Китаю в сучасному світі стала так звана концепція «проміжних зон». Вказана концепція має свою, достатньо цікаву передісторію. Її витoki відносяться до 1946 р., коли Мао Цзедун у бесіді з американською журналісткою А. Стронг висловив думку про існування між СРСР і США «проміжної зони», а саме – національно-визвольних рухів в Азії, Африці та Латинській Америці плюс інші країни²¹³.

²¹¹ Dragon and Eagle. United States – China Relations: Past and Future. New York, 1977. P. 20.

²¹² Чжан Липи. Наука о современных международных отношениях. Чунцин, 1989. С. 299.

²¹³ Мао Цзедун. Избранные произведения. Пекин, 1964. Т. 4. С. 116.

21 січня 1964 року в передовій статті центрального партійного органу газеті «Женьмінь жибао», під заголовком «Всі світові сили, що протистоять американському імперіалізму, єднайтеся!» вказувалося: світ складається з двох держав – США і СРСР і розташованих між ними двох «проміжних зон». В першу «проміжну зону» включалися слаборозвинені країни Азії, Африки та Латинської Америки, які страждали від наслідків колоніалізму або все ще знаходилися в стані колоніальної залежності. До другої «проміжній зоні» віднесено розвинуті капіталістичні держави. У статті підкреслювалося, що країни цих двох зон (між СРСР і США) мають власні інтереси, відмінні від інтересів наддержав²¹⁴.

Цілком природно, що без уваги не залишилися і питання економічного співробітництва. На наступний день після публікації в «Женьмінь жибао» передовиці, з формулюванням концепції «проміжних зон», в цій же газеті стверджувалося, що в умовах існування в світі бідних і багатих націй «взаємодопомога між бідними друзями має особливе значення»²¹⁵. Під час 72-денної поїздки африканським континентом Чжоу Еньлай в грудні 1963 р. проголосив пропагував «вісім зовнішньоекономічних принципів» відносин Китаю з африканськими країнами. Вони зводилися до того, що КНР підтримує боротьбу африканських народів проти імперіалізму, нового і старого колоніалізму, за досягнення і збереження національної незалежності; вітає мирну і нейтральну позицію неприєднання, якої дотримуються уряди африканських держав, їх прагнення до єдності та згуртованості і зусилля з вирішення спорів шляхом політичних переговорів; виступає за те, щоб суверенітет африканських країн шанувався всіма іншими державами; проти загрози агресії з будь-якої сторони²¹⁶.

У травні 1964 р. оприлюднено «чотири основні умови», які визначали розвиток економічних відносин КНР з даними державами²¹⁷. В основу цих

²¹⁴ «Жэньминь жибао». 1964. 21 января.

²¹⁵ «Жэньминь жибао». 1964. 22 января.

²¹⁶ «Жэньминь жибао». Выпуск от 1963. 23 декабря.

²¹⁷ «Жэньминь жибао». Выпуск от 1964. 27 мая.

ініціатив Китаю покладено ідею «колективної опори на власні сили», згодом адаптовано в формі «колективного самозабезпечення» і офіційно прийняту країнами, що розвивалися, на Арушській конференції міністрів закордонних справ неприєднаних країн у 1982 році²¹⁸. Зокрема Китай зобов'язувався надавати безоплатну допомогу найбіднішим країнам. Враховуючи обмежені можливості, ця допомога не могла бути значною, але приносила Китаю певні політичні дивіденди.

У концепції «проміжних зон» були ще два аспекти, які мали пряме відношення до галузі міжнародних відносин. По-перше, її антиамериканська спрямованість. Китайське керівництво сподівалося, з одного боку, мобілізувати і консолідувати антиамериканські настрої в національно-визвольному русі (перша «проміжна зона»), а з іншого, граючи на суперечностях між розвинутими західними державами (друга «проміжна зона») і США, залучити їх до боротьби з американським домінуванням. Безсумнівно, розрахунки Пекіна мали під собою певні реальні підстави (антиамериканські настрої в країнах «третього світу» і в деяких політичних колах західноєвропейських держав, наприклад, у Франції). Однак навряд чи було б реалістичним думати про створення єдиного фронту держав першої та другої «проміжних зон», та до того ж на чолі з комуністичним Китаєм.

По-друге, намагання китайським керівництвом приховати антирадянський нахил концепції «проміжних зон». Саме у цей час Мао Цзедун виступив із публічними заявами про те, що СРСР є ворогом КНР і «вступає в змову з США для боротьби за світове панування», що необхідний найширший єдиний фронт проти «політики гегемонізму» США і СРСР, яка виражалася в «повсюдній агресії і експансії, довільному втручанні у внутрішні справи інших країн, створення міжнародної напруженості, загрозу миру в усьому світі»²¹⁹.

За допомогою концепції «проміжних зон» Пекін намагався не допустити поширення серед країн, що розвиваються впливу, США і СРСР. Поява цієї

²¹⁸ Сафронова Е.И. Отношения КНР с развивающимися странами и формирование нового экономического порядка. С.427–428.

²¹⁹ Там само.

концепції в сукупності з деякими іншими установками в галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики свідчила про повну відмову керівництва КНР від концепції «біполярного світу». Таким чином КНР виходила з орбіти СРСР і приступала до формування самостійної, незалежної від Радянського Союзу, Сполучених Штатів або руху неприєднання позиції в міжнародній політиці.

Що ж стосується ідеї пекінського керівництва про «світову селянську революцію», то, на думку дисертанта, вона мала трагічні наслідки для комуністичних партій Бірми, Індонезії, Малайзії, Філіппін та деяких інших країн. Їх збройна боротьба проти своїх урядів призвела, в тому числі, і до помітного падіння престижу Китаю в країнах, що розвивалися. Деякі держави Азії та Африки порвали або призупинили дипломатичні відносини з КНР, визнавши неприпустимим китайське втручання в їх внутрішні справи.

В кінці 1960-х рр. стало очевидним, що Китай не може реалізувати свою нову зовнішньополітичну концепцію, створити так звану «революційну організацію об'єднаних націй», розколоти і підпорядкувати своїм інтересам рух афро-азіатської солідарності. У зв'язку з цим після IX з'їзду КПК у квітні 1969 р. КНР почала переходити до більш гнучких і конструктивних відносин з країнами, що розвиваються.

Відносини між двома великими світовими державами – США та Китаєм – завжди були, є і залишаються в центрі уваги науковців. За радянських часів про громадянську війну 1945–1949 рр. у Китаї та роль в цих подіях США завжди писали мало, зважено, обережно, переважно, з позиції засудження, в першу чергу, китайцями «американського імперіалізму». Позицію китаєзнавців того часу можна зрозуміти: кому хочеться знати, що лідери Китаю (Мао Цзедун і Чан Кайші) самі не могли з'ясувати до якого табору – радянського, американського або англійського притулитися їх силам; що в керівництві КПК напередодні проголошення КНР діяли два потужні, ворожі угруповання – «прорадянське» (Лю Шаоці) та «проамериканське» (Чжоу Еньлай); про напружені стосунки Мао зі Сталіним; про наслідки «культурної революції» 1966–1976 рр., які своїми методами та результатами нагадували репресії 1930–

40-х рр. в СРСР (всього постраждалих, лише за офіційними китайськими даними, було близько 100 млн осіб)²²⁰.

На початку 1945 р. американським послом в Чунцині (столиця Китаю воєнного часу) Ф. Рузвельт призначив Патріка Хейлі. А від 28 серпня 1945р., завдяки позиції США та СРСР, почалися переговори КПК з лідером Гоміндану, результатом яких стало підписання комюніке. В ньому фіксувалися зобов'язання сторін уникати громадянської війни та співпрацювати в напрямку створення незалежного та вільного Китаю. Цікаво, що така позиція китайських лідерів співпадала з політикою керівництва і США, і СРСР²²¹.

Які ж дії запровадили Сполучені Штати після 15 серпня 1945 року (наказ імператора про складання зброї японською армією)?

1. 30 серпня 1945 р. в Тяньцзині висадилося дивізія американської морської піхоти, до кінця 1945 року їх кількість сягнула 113 000 чоловік.

2. У Циндао розташувалося 7-й флот США – 157 човнів.

3. 16 червня 1946 р. конгрес США передав Гоміндану 271 військовий корабель.

4. 27 червня 1946 р. Вашингтон ухвалив рішення щодо укомплектувати восьми військово-повітряних об'єднань Чан Кайші.

Звертають на себе увагу рішучість, оперативність, блискавична реакція американської адміністрації на тогочасну ситуацію в Китаї. Точно за таким сценарієм рухається й дипломатія США. 27 листопада 1945 р. П. Хейлі подав у відставку, цього ж місяця президент Г. Трумен призначає своїм представником в Китаї генерала Маршалла. Представники Держдепартаменту США, розраховуючи на посередницьку місію Маршалла, передбачали три можливі варіанти розгортання подій в Китаї:

1. Вивести американські війська з країни;
2. «Кинути» в Китай необхідні ресурси, щоб «ізолювати» КПК;

²²⁰ Іванов О. В. Візит Річарда Ніксона до Китаю: прорив в американсько-китайських відносинах. Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2014». Миколаїв, 2014. С. 79.

²²¹ Іванов О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: Українська історіографія. II Всеукраїнська науково-методична конференція молодих вчених та студентів. Миколаїв, 2017. С. 24.

3. Надати всебічну допомогу Чан Кайші, досягти домовленості між Гомінданом і КПК для «забезпечення миру в Китаї»²²².

Скоріше за все, судячи з його дій, Маршалл обрав третій шлях. Хоча, на думку автора, головною методикою Маршала в Китаї до січня 1947 р. стали балансування та дипломатична гра.

Не треба забувати, що в цей час змінилася ситуація й у самому Китаї. 1 квітня 1946 р. Чан Кайші «розірвав» чунцинське комюніке від 10 жовтня 1945р. про співпрацю з КПК. Наприкінці червня 1946 р. громадянська війна охоплює домінуючі напрямки. У 1978 році Держдепартамент США видав збірку документів, яка торкалася переписки американських дипломатів з держдепартаментськими службами щодо подій в Китаї 1949 р. В цьому томі (1353 сторінки) звертають на себе увагу, принаймні, дві «сенсаційні новини»: інформація Лейтона Стюарта (посла США в Китаї в період громадянської війни після П. Хейлі) в Держдепартамент про його секретні переговори в травні 1949 р. з представником КПК та «демарш Чжоу Еньлая» (за характеристикою дипломатів США)²²³.

Ретельний аналіз переписки Й. Сталіна з Мао Цзедуну за квітень– травень 1949 року дозволяє зробити висновок про те, що заходи керівництва КПК на нормалізацію відносин з США узгоджені з СРСР та були обумовлені, в першу чергу, економічною блокадою звільнених районів Китаю гомінданівцями за підтримки США.

Фактично, на переконання здобувача, тільки генеральний консул США в Бейпіні Клабб розгледів у так званому «демарші Чжоу Еньлая» пастку для США. 27 липня 1949 р. він повідомляв у Держдепартамент: «...Цей акт переслідував політичну мету, ...і щоб симпатія США до комуністичних лідерів вплинула на американську позицію відносно торгівлі або прямої допомоги, але він не є справжнім виразом дійсних політичних поглядів комуністів».

²²² Іванов. О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: Українська історіографія. II Всеукраїнська науково-методична конференція молодих вчених та студентів. Миколаїв, 2017. С. 2.

²²³ Іванов О. В. Дипломатія Мао: невідомі сторінки китайсько-радянських переговорів вересня – жовтня 1954 року. Борисфенійський симпозіум – 2017. Міжнародна науково-практична конференція. Миколаїв, 2017. С. 23.

Скоріше за все, Держдепартамент прислухався до застережень Б. Клабба: Л. Стюарта відізнавали з Китаю; після подій 1 жовтня 1949 р. країну залишили всі дипломатичні та консульські представники США і лише у 1972 році, після візиту до Пекіну президента Р. Ніксона, дипломатичні відносини поновлено²²⁴.

Своєрідним етапом формування засад у відносинах між Японією та Китаєм стали 1970-ті роки. Важливу роль у цьому процесі відіграли саме Сполучені Штати Америки. Відомо, що головним чинником у зовнішньополітичній концепції Сполучених Штатів у 1970-х роках була відповідальність за світову стабільність п'яти центрів – США, Західної Європи, Японії, СРСР та КНР. У першій президентській доповіді про зовнішню політику США на початку 1969 року Річард Ніксон наголосив: «Ніякий стабільний і міцний міжнародний порядок не буде досягнутий без внеску нації, населення якої становить більше, як 700 млн. чоловік». Безперечно, що мова йшла про Китай. Цікаво, що торкаючись цієї ж теми, Г. Кіссінджер у грудні 1969 року зауважив, що США «будуть судити про інші країни, включаючи комуністичні країни, виходячи з їх дій, а не посилаючись на аналіз їх внутрішньої ідеології»²²⁵. Під час свого візиту в лютому 1972 року до Пекіна Р. Ніксон підкреслював: «Нам важлива не внутрішня політична філософія націй. Важливим є те, яка політика цієї нації по відношенню до світу... до нас»²²⁶.

Особливо багатим і вдалим на зовнішньополітичні події, які мали вплив на вибір шляху Японії в 1970-х, був 1972 рік. Протягом першої половини року уряд Е. Сато не міг відійти від «шоку», отриманого від американсько-китайського зближення та повідомлення про візит Р. Ніксона до Китаю. Дехто з японських політиків очікував, що отримані американські «удари» примусять уряд переглянути зовнішньополітичний курс країни. Так, професор Кіотського університету М. Косака заявив, що «акція США щодо до КНР є гарним уроком для Японії, який змусить її проводити більш незалежний курс»²²⁷.

²²⁴ Japan 1999. An International Comparison. Tokyo, 1999. 280 p.

²²⁵ Public Papers of the Richard M. Nixon. Wash., 1970. P. 181.

²²⁶ Kissinger H. White House Years. Boston, 1979. P. 192.

²²⁷ Nixon R. The Memories of Richard Nixon. N.Y., 1978. P. 562.

Утім уряд Е. Сато не був готовим і не бажав переглядати свої дипломатичні концепції. Виступаючи в січні 1972 року на 68-ій сесії парламенту, міністр закордонних справ Т. Фукуда підкреслив, що відносини з США складають генеральну лінію зовнішньої політики Японії. Виходячи саме з цього, за словами Т. Фукуди, японська делегація взяла участь у зустрічі з керівниками Сполучених Штатів у січні 1972 року. На переговорах у Сан-Клементе між Р. Ніксоном і Е. Сато японська сторона, перш за все, була зацікавлена в тому, щоб отримати від представників США інформацію про характер майбутніх переговорів президента з КНР: як вони вплинуть на військові зобов'язання США відносно Тайваню, Південної Кореї, а також на американсько-японський «договір безпеки». Не дивлячись на те, що японці на переговорах були в загальних рисах проінформовані про новий курс США щодо КНР, візит Ніксона до Пекіна викликав певну знервованість у Токіо²²⁸.

Згаданий візит Річарда Ніксона проходив з 21 до 28 лютого 1972 року. У склад офіційної делегації США, крім Ніксона та його дружини, входили Державний секретар У. Роджерс, помічник президента з питань державної безпеки Г. Кіссінджер, спеціальний помічник Президента з адміністративних питань Р. Холдеман, секретар Білого дому з питань преси Р. Зіглер, військовий радник Президента Б. Скаукфорт, заступник Держсекретаря у справах Східної Азії і Тихого Океану Д. Харт та інші. Р. Ніксон упродовж приблизно 70 годин вів переговори з прем'єр-міністром КНР Чжоу-Ень-лаєм, які проходили спочатку в Пекіні, а потім у Шанхаї. В перший день візиту американського президента прийняв Мао Цзедун. На цю бесіду Президент прибув лише у супроводі Г. Кіссінджера. Слід зауважити, що всі зустрічі проходили конфіденційно. На банкеті в Пекіні, який дав Чжоу-Ень-лай на честь Р. Ніксона, Президент підкреслив: не дивлячись на наявність суттєвих протиріч між США та КНР, обидві сторони мають спільні інтереси, що переважають ці

²²⁸ Там само.

протиріччя. У привітанні китайського прем'єра візит Президента названо «важливою подією в історії відносин між Китаєм та Сполученими Штатами»²²⁹.

27 лютого 1972 року у Шанхаї надруковано спільне американсько-китайське комюніке. У документі, переважно в загальних рисах, підкреслювалося, що:

- « – розвиток нормалізації відносин між Китаєм і Сполученими Штатами відповідає інтересам всього світу;
- обидві країни бажають зменшити загрозу міжнародного військового конфлікту;
- сторони не повинні прагнути до панування в регіонах Азії. Кожна із сторін буде проти спроби будь-якої країни або групи країн встановити таке панування;
- кожна з сторін не має наміру вести переговори від імені третіх країн або укладати між собою договори, спрямовані проти інших держав;
- обидві сторони будуть вважати невідповідністю інтересам народів світу, якщо великі держави поділять світ на сфери впливу»²³⁰.

Відомий польський дослідник Станіслав Гломбінський у книзі «Китай і США» пише з приводу «шанхайського комюніке»: «Не має сумніву, що лише через деякий час можна буде оцінити ... значення цього документу. Але, важливо додати, що і візит президента США, і спільне комюніке викликали інтерес у всьому світі, що вони не розвіяли, а навпаки, посилили... побоювання того, чи не йде мова про нову форму союзу, направленого проти інтересів народів інших країн та про новий поділ світу на сфери впливу»²³¹.

Китайські лідери, підписавши шанхайське комюніке, фактично зафіксували в ньому розрив Китаю з соціалістичними країнами. В свою чергу, американська сторона ніби підштовхувала, а в окремих заявах небезпідставно натякала на пряме заохочування Пекіну до подальшого здійснення

²²⁹ Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (зарубіжна і українська історіографія). Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2016. Вип. 11. С. 143

²³⁰ Washington Post. 1972. February 13.

²³¹ Гломбінський С. Китай и США. М.: Прогресс, 1975. С. 288. Peking Review. 1972. March 3.

великодержавного зовнішньополітичного курсу. Саме так можна розглядати заяву Р. Ніксона про те, що «сьогодні два наших народи тримають у своїх руках майбутнє всього світу»²³².

В той же час комюніке ігнорувало такі актуальні для долі світу проблеми, як роззброєння, заборона ядерної зброї, боротьба проти агресії та інші. Хоча пізніше Г. Кіссінджер, аналізуючи комюніке, підкреслив, що працюючи над його змістом, «ми не мали на увазі конкретну країну»²³³, але й теза про боротьбу з монополією наддержав у посиланні, дає можливість зробити висновок про антирадянський напрямок цього документу. Підводячи підсумок візиту Р. Ніксона до Китаю у лютому 1972 року відомий американський вчений-політолог Роберт Суттер виділяє чотири важливих моменти:

1. Візит поклав кінець американській ворожнечі до Китаю;
2. Зміцнив надію Пекіну на контроль над Тайванем;
3. Заклав підґрунтя китайсько-американському співробітництву для подальшого розвитку Східної Азії в цілому;
4. Сприяв новим позитивним крокам Пекіна... проти свого головного ворога – СРСР²³⁴.

Загальновідомим є те, що розвиток американсько-китайських відносин завжди знаходився у центрі уваги японської дипломатії, так як зв'язки між цими країнами безпосередньо впливали на два важливих напрямки зовнішньої політики Японії – на її відносини зі Сполученими Штатами і Китаєм. У зміцненні зв'язків з Пекіном керівники США вбачили, насамперед, можливість створення загальної антисоціалістичної (на той період часу) платформи в політиці КНР, США та Японії. З цією ж метою Вашингтон намагався використовувати і японсько-китайське зближення. Зокрема керівництво Сполучених Штатів Америки досить активно виступало за термінове укладення договору «про мир та дружбу» між Японією та КНР. У серпні 1977 року Держсекретар США С. Венс після візиту до Пекіну відвідав Токіо, де зустрівся

²³² Peking Review. 1972. March 3.

²³³ Washington Post. 1972. March 1.

²³⁴ The New York Times. 1972. February 28.

з прем'єр-міністром Т. Фукудою і заявив, що Сполучені Штати були б задоволені, щоби як найшвидше підписано японсько-китайський договір²³⁵. Це було сказано саме в той період, коли японсько-китайські переговори фактично знаходились у застійному стані внаслідок розбіжностей стосовно пункту «протидії гегемонії» в зовнішній політиці, якому китайські керівники намагалися надати антирадянський напрямок.

У травні 1978 року під час зустрічі з Т. Фукудою президент Джиммі Картер ще раз підкреслив зацікавленість Сполучених Штатів у підписанні договору між Японією та Китайською Народною Республікою. На думку американського політолога М. Карноу, «...США спокійно, але твердо запевняли Японію поквипитись з укладанням угоди з Китаєм»²³⁶.

Підписання японсько-китайського договору Сполучені Штати розглядали як своєрідну передумову до повної нормалізації японсько-китайських відносин, як можливість перевірити готовність Пекіна до компромісу з Заходом щодо вирішення гострих політичних питань. Враховуючи всі складнощі нормалізації американсько-китайських відносин, Сполучені Штати були зацікавлені в досягненні домовленості між Японією та КНР, тому що це давало їм надію на можливість активнішого діалогу з новим пекінським керівництвом. Погодившись підписати договір, в який було включено положення, що «він не буде впливати на позицію кожної з сторін стосовно третіх країн», яке певною мірою нейтралізувало пункт проти «протидії гегемонії», Пекін пішов на певні поступки Японії. Американська преса оцінила це як відповідний сигнал того, що шлях до переговорів між США та Китаєм відкритий. Аналізуючи виступ Ден Сяопіна в Токіо (жовтень 1978 року), кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Дж. Рестон підкреслював, що «візит до Японії заступника прем'єра Державної ради... є ілюстрацією зміцнілого тону китайської політики та народженого духу компромісу»²³⁷.

²³⁵ Там само. С. 28.

²³⁶ Там само.

²³⁷ The New York Times. 1978. October 31; Mainichi Daily News. 1978. January 1.

Японсько-китайський договір про мир та дружбу був підписаний 12 серпня 1978 року (вступив в силу 23 жовтня 1978 року) після обміну документами, який було здійснено у Токіо під час візиту Ден Сяопіна. У договорі підкреслювалося, що дві сторони: «1. Будуть будувати відносини на засаді п'яти мирних принципів та Статуту ООН, запобігаючи використанню сили або загрози силою; 2. Виступають проти гегемонізму; 3. Будуть розвивати економічні та культурні зв'язки; 4. Погоджуються з тим, що стаття договору проти гегемонії не направлена проти будь-якої третьої країни»²³⁸. Договір був укладений терміном на 10 років²³⁹.

Разом з тим, дисертант переконаний, що необхідно зауважити: як зарубіжна преса того періоду, так і американські вчені-політологи виділяли антирадянський напрямок цього договору. Так, Ден Сяопін під час свого візиту до Токіо в жовтні 1978 року особисто підкреслив, що китайсько-японський договір – «серйозний удар по дійсному джерелу гегемонії, яке загрожує миру та безпеці у всьому світі»²⁴⁰. Безумовно, що мова йшла про Радянський Союз, який, мов би у «покарання» Японії розташував на південних Курилах свій військовий контингент²⁴¹.

Один з найвідоміших вчених-політологів США Петер Калворорессі у четвертому виданні 1982 року свого дослідження «Світова політика після 1945» (перші три видання – 1968, 1971, 1977 років) відзначав: «Ден офіційно заявив, що китайсько-американсько-японський альянс спрямований проти Радянського Союзу»²⁴². Професор історії Інституту китайсько-радянських досліджень при Вашингтонському університеті Річард Зорнтон запевняв, що у той час «відносини Китаю з Сполученими Штатами були сконцентровані на спільних інтересах стратегічної лінії – створення контрбалансу ... радянській силі...»²⁴³.

²³⁸ Foreign Affairs. 1979. N. 3. P. 596.

²³⁹ The New York Times. 1978. October 31.

²⁴⁰ Япония. Справочник. М., 1992. С. 519.

²⁴¹ 40 лет КНР. М.: Наука, 1989. С. 387.

²⁴² Calvororessi P. World Politics Since 1945. London; N.Y. 1982. P. 75; Peking Review. 1978. N. 45. P. 3.

²⁴³ Г. Кунадзе. В поисках нового мышления: о политике СССР в отношении Японии. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 8. С. 61.

Окремі дослідники, характеризуючи японсько-китайський договір, переконані: його укладення стало кроком у відповідь проти «радянсько-в'єтнамського договору про дружбу і співробітництво», що був підписаний на «три місяці раніше»²⁴⁴. Досить цікаву характеристику японсько-китайському договору дає російський вчений Є. Бажанов у монографії «Китай та зовнішній світ»: «В серпні 1978 року був підписаний договір про мир і дружбу між КНР та Японією. Японці вирішили включити до нього положення про протидію гегемонії. Радянське керівництво могло спокійно ігнорувати це. Більше того, антикитайські положення включалися до багатьох міжнародних документів, які тоді підписувалися Радянським Союзом. Але, без емоцій не обійшлося. Була проведена демонстрація сили (збільшення військового потенціалу на Далекому Сході), яка ще раз переконала і Пекін, і Токіо, і Вашингтон в ефективності “гри на почуттях СРСР»²⁴⁵.

Встановивши в січні 1979 року дипломатичні відносини з КНР, Сполучені Штати фактично доповнили ту ланку, яка зв'язувала антирадянський напрямок американсько-японського «договору безпеки» та японсько-китайського «договору про мир та дружбу». Хоча і США, і Японія пішли на нормалізацію відносин з КНР, виходячи насамперед з особистих державних інтересів (які, безумовно, не завжди і не в усьому співпадали) головною рисою, яка характеризувала загальну мету цих країн щодо Китаю, було намагання США і Токіо використати “антирадянський дух Пекіна для зміцнення своїх позицій в межах протистояння двох систем”²⁴⁶.

Намагаючись сповна використати Японію для реалізації своєї політики щодо Китаю, Сполучені Штати спробували запобігти повторенню негативного досвіду «ніксонівського шоку». З усіх питань, що торкалися контактів з КНР, проводилися досить ретельні американсько-японські консультації; всі візити американських посадових осіб до Пекіна, як правило, супроводжувалися

²⁴⁴ Calvororessi P. World Politics Since 1945. London; N.Y. 1982. P. 75.

²⁴⁵ Бажанов Е.П. Китай и внешний мир. М.: Международные отношения, 1990. С. 85; Thornton R.C. China: A Political History. Colorado, 1982. P. 355.

²⁴⁶ The Sino-Soviet Conflict. A Global Perspective /Ed. by Ellison H.J. Seattle, 1982. P. 180.

відвідуванням Токіо, де проводився обмін інформацією про стан зв'язків з Китайською Народною Республікою. Вказані кроки диктувалися не тільки необхідністю координації політики щодо КНР, але й бажанням ще більше зміцнити союзницькі зв'язки останньої з Японією, які зміцнювали, в свою чергу, позиції США у відносинах з Китаєм.

Намагання США узгодити з Японією свою політику щодо КНР пояснювалося також необхідністю заспокоїти тих, хто був наляканий тим, що акцент американської далекосхідної політики був перенесений з Японії на КНР. Рішення Вашингтона припинити дипломатичні відносини з Тайванем 1 січня 1979 року та денонсувати американсько-тайваньський договір про «взаємну спільну оборону» 1 січня 1980 року викликали в Японії серйозне занепокоєння щодо американської готовності виконувати обов'язки перед союзниками. Директор японського Дослідницького інституту Номура Д. Токуяма з цього приводу писав: «Ефект нових відносин між США і Китаєм повною мірою проявиться лише через декілька років; стосовно негативного ефекту, то на жаль, він проявився в підриві довіри до США серед країн Східної Азії. Країна, яка обіцяла ніколи не залишати напризволяще долю Південного В'єтнаму, Тайваню, тепер залишила обох»²⁴⁷.

Нормалізація американсько-китайських відносин, яка була завершальним етапом процесу становлення нового рівня зв'язків між США, КНР і Японією, суттєво вплинула на політику Токіо у сфері мілітаризації країни. Починаючи з 1972 року, Пекін, який до встановлення японсько-китайських міждержавних відносин виступав як противник озброєння Японії, почав займати позицію все активнішої підтримки зміцнення як японсько-американського військового союзу, так і японської воєнної могутності, докладаючи при цьому всіх зусиль направити їх в антирадянське русло. Під час візиту до Японії у жовтні 1978 року Ден Сяопін у бесіді з прем'єром Фукудою прямо заявив, що він «з

²⁴⁷ Бажанов Е.П. Китай и внешний мир. М.: Международные отношения, 1990. С. 85.

розумінням відноситься до японсько-американського договору безпеки і до збільшення оборонного потенціалу Японії»²⁴⁸.

Така своєрідна позиція Пекіна цілком задовільняла японський уряд, який використовував заяви такого змісту, щоб якимось чином пояснити громадськості збільшення воєнної могутності, збереження та зміцнення військового союзу з Сполученими Штатами. Так, міністр закордонних справ Японії С. Окіта, відкрито визнав на початку 1979 року: «не можна відкидати те, що ... «зміни в міжнародних обставинах зробилися дещо сприятливішими щодо ставлення Японії до військового союзу з США, особливо, зміни в політиці Китаю, який сьогодні вітає договір безпеки»²⁴⁹.

Японський уряд, який за характеристикою відомого американського політолога Р. Соломона, «внаслідок нормалізації американсько-китайських відносин позбавився одного з головних факторів напруженості у післявоєнній політиці – китайської критики японсько-американського військового союзу» суттєво активізував зусилля щодо зростання військового потенціалу країни та зміцнення механізму воєнного співробітництва із Сполученими Штатами²⁵⁰.

Курс Японії на посилення військової могутності повністю задовільняв глобальні стратегічні розрахунки США. Висунувши тезу про те, що «міцний Китай відповідає інтересам Сполучених Штатів», адміністрація президента Картера приділяла значну увагу військовому співробітництву КНР з Японією. Поклавши за основу ідею відомого американського політолога і державного діяча Зб. Бжезінського про «тристоронні японсько-американсько-китайські консультації з соціально-економічних проблем регіону, а можливо, і з військово-політичних питань, керівництво Сполучених Штатів почало розробку власної концепції співробітництва трьох країн саме у військовій галузі. У дослідженні вчених Брукінгського університету щодо національних пріоритетів такого альянсу підіймається питання про можливість поєднання зусиль на

²⁴⁸ Демченко М.В. Договор, попустительствующий агрессору. *Советское государство и право*. 1979. № 7.

²⁴⁹ Newsweek. 1979. January 29. P. 4.

²⁵⁰ Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (з позиції сьогодення). Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Київ, 2016. Вип. 23. Ч.1. С. 104–108.

особливих напрямках, наприклад, на спеціалізації в області боротьби з підводними човнами, що «... відповідало б координації військової політики США, КНР та Японії». З цього приводу газета «Інтернешнл Геральд Трібюн» підкреслювала: «Сполучені Штати не заперечують проти зміцнення китайського військового потенціалу руками своїх союзників, якщо це не порушує балансу сил між КНР і Тайванем і не викликає занепокоєності ні в Японії, ні в Південній Кореї»²⁵¹.

Питання про особливу роль Японії в американських планах мілітаризації Китаю стало особливо дебатоватися після того, як США почали конкретну реалізацію планів військового співробітництва з Пекіном. Японський дослідник Я. Нокада в книзі «Військова сила і політика в Азіатських країнах: Китай, Індія, Японія» стверджував: «Японські військові експерти... переконані в тому, що китайські лідери виступають за... співробітництво з Японією в сфері модернізації промисловості, особливо в галузі важкого машинобудування і технології, включаючи радары, танки, бронетранспортери... В Японії серйозно занепокоєні з приводу конкуренції з США та іншими країнами в області військового постачання в Китай».

Нормалізація дипломатичних відносин між США та КНР сприяла активізації й американсько-китайських торговельно-економічних зв'язків. Так, у січні 1979 року підписано американсько-китайська угода про науково-технічне співробітництво, а в липні цього ж року – торговельну угоду. Це було відразу використано діловими колами Японії як відповідне пропагандистське обґрунтування необхідності зміцнення японських позицій на китайському ринку. Газета «Майніті Дейлі Ньюс» з цього приводу писала: «Немає гарантій того, що США, які «запізнилися» в Китай, сьогодні не використовують всі свої сили, щоб завоювати китайський ринок. Якщо це так, то зменшена конкурентна здатність японських товарів, що пов'язано з підвищенням курсу ієни, може

²⁵¹ Іванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54–56.

привести до того, що на частку Японії, яка має географічну перевагу перед США, буде припадати ще менша частина торгівлі з Китаєм»²⁵².

Необхідно зауважити, що реальна оцінка позицій Японії та США на китайському ринку дає можливість зробити висновок, що Сполучені Штати, напевно, не мали можливості в той період зробити достатньо серйозну ринкову конкуренцію Японії.

Незважаючи на обмежені можливості японсько-американської конкуренції на китайському ринку, Пекін робив все необхідне, щоб якимось чином стимулювати її. Під час візиту в КНР у травні 1979 року міністра торгівлі США Х. Кренса, Ден Сяопін підкреслив, мабуть, розраховуючи і на слухачів у Токіо, що «американсько-японська торгівля не повинна поступатися за обсягом японсько-китайській»²⁵³.

Розвиток співробітництва між США, КНР та Японією, що здійснювався наприкінці 1970-х років на антирадянських засадах, безумовно, вплинув на зовнішню політику останньої. Японія була зацікавлена у розширенні зв'язків з США і КНР, вбачаючи в цьому важливий фактор зміцнення позицій проти Радянського Союзу. Розраховуючи на підвищення своєї ролі в міжнародних відносинах на Далекому Сході, Японія активно брала участь у розширенні співробітництва з Пекіном. Як проголосив під час підписання японсько-китайського договору «Про мир і дружбу» 1978 року міністр закордонних справ Японії С. Сонода, «якщо Японія і Китай візьмуться за руки і стабілізують становище в Азії, і Радянський Союз, і Сполучені Штати Америки, і ЄЕС будуть приділяти Японії більше уваги»²⁵⁴.

Проголошена міністром оборони США Г. Брауном концепція американсько-китайських «паралельних стратегічних інтересів» та «стратегічного співробітництва» фактично мала на увазі і участь Японії в проведенні антирадянської політики. Ще у серпні 1978 року колишній міністр

²⁵² Демченко М.В. Договор, попустительствующий агрессору. Советское государство и право. 1979. № 7. С. 122

²⁵³ Іванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54

²⁵⁴ Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М. : Международ.отношения, 1990. С. 42

закордонних справ Японії Т. Кімура зауважив, що «Японія разом з Сполученими Штатами і Китаєм можуть виробити єдину глобальну стратегію проти СРСР»²⁵⁵.

Аналіз підсумків візиту прем'єра Держради КНР Хуа Гофена в Токіо і заступника прем'єра Ген Бяо до Вашингтону в травні–червні 1980 року продемонстрували певний паралелізм підходу США і Японії до своїх відносин з Пекіном. Під час зустрічі з китайськими керівниками в обох столицях підкреслювався збіг оцінок розвитку ситуації в світі. Водночас намагання пекінського керівництва «прив'язати» японську політику до свого антирадянського курсу, викликали негативну реакцію в Японії. Постійне підкреслювання китайськими лідерами «антирадянської мети» зближення між КНР, Японією та США, не задовольняло Токіо. Японія намагалася зберегти принаймні подібність до офіційно проголошеного курсу на «багатосторонню і мирну зовнішню політику». Звернення Пекіна до тези про «зміцнення» антирадянського фронту ставили японське керівництво в дуже складне становище і певним чином змушували виступати з заявами про те, що Японія не збирається брати участь у політиці «оточення СРСР»²⁵⁶.

Не дивлячись на активізацію американсько-китайських та японсько-китайських відносин у 1970-х роках, навряд чи можна з упевненістю говорити про можливості трансформації зв'язків між цими країнами у військово-політичний союз. Обмеженням формування союзу між трьома країнами залишались відмінність соціально-економічних систем та взаємна недовіра.

Традиційна вагомість та значущість Китаю в зовнішній політиці Японії залишається незмінною і до сьогодення, що можна пояснити наступними обставинами:

- розвиток нормальних відносин з КНР, з її потужним економічним та військовим потенціалом розцінюється як важлива умова підтримки

²⁵⁵ China's Economy and Foreign Trade 1978–1979. U.S. Department of Commers. Washington, 1979. P. 19.

²⁵⁶ Иванов О. В. «Дипломатия Мао Цзэдуна: эволюция политики балансирования между США и СРСР в 1949–1950-х гг. Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (1918 г. – начало XXI в.). Витебск, 2015. С. 162

миру і стабільності в Азіатсько-тихоокеанському регіоні, безпеки Японії;

- суттєві торгівельно-економічні інтереси Японії в Китаї; Китай завжди розглядався як потенційно важливе джерело сировини і енергії, на практиці є дуже перспективним ринком капіталу та постачальних товарів. Ця галузь зв'язків також відіграє значну стабілізуючу роль у двосторонніх відносинах;
- успішний розвиток відносин з Китаєм, з точки зору японської дипломатії, повною мірою відповідає намаганням країни до підвищення її міжнародної ролі, зміцненню її позицій у відносинах з іншими провідними країнами, перш за все, з Сполученими Штатами Америки та Росією.

Разом з тим, японсько-китайський політичний діалог не можна назвати результативним. Залишивши невирішеними з часу поновлення міждержавних відносин проблеми, вони ставали причиною періодичного загострення відносин, перешкоджали їх розвитку. Серед цих проблем є необхідність особливо виділити такі як :

- тайванська проблема;
- територіальні суперечки про приналежність островів Сенкаку (Дяюйдао);
- питання про компенсацію матеріальних збитків, що нанесла Японія Китаю внаслідок агресії.

4.2. Боротьба КНР за лідерство серед держав, які розвиваються (Південно-Східна Азія та Латинська Америка) у 1965 – на початку 1970-х років

Для Китаю у 1960 – 1970-х рр. важливими були відносини з країнами «третього світу», а саме з країнами Латинської Америки, Азії та Африки, в яких КНР вбачала важливу силу міжнародної політики. Спочатку діалог між країнами був досить напруженим, що було зумовлено політикою ізоляції Китаю від світової політики, а також тому, що Китай по-різному сприймав країни, що

розвиваються. В основному Китай розглядав їх і як друзів і союзників, і як ворогів, конкурентів за ринки збуту і отримання кредитів, джерелом військової допомоги.

Відносини Китаю з країнами «третього світу» можна поділити на декілька етапів: перший – напрям «Бандунгу» з середини 1950-х рр., що носить назву від Конференції країн Азії і Африки у м. Бандунг (Індонезія), що відбулася у 1955 р.; другий етап – період підтримки визвольної революції та світу, або період «культурної революції» в 1960-х рр.; третій етап – період нового економічного порядку з 1970-х рр.; етап нового акценту зосередженого на основі п'яти принципів мирного співіснування з 1980-х рр. Найменш дослідженим є зовнішня політика Китаю у 1960–1970-х рр., у цьому і полягає актуальність даного дослідження.

Проблему міжнародної політики Китаю відносно країн Латинської Америки, Азії і Африки досліджували такі російські вчені як Е. Бажанов²⁵⁷, Т. Дейч²⁵⁸, А. Меліксетов²⁵⁹, О. Непомнін²⁶⁰. У своїх працях вони зосереджують увагу на внутрішньополітичних передумовах, що сприяли становленню латиноамериканського, африканського та азіатського курсу міжнародної політики Китаю. Водночас розглядають головний напрямок китайського співробітництва з країнами, що розвиваються. Серед іноземних дослідників цього питання можна виокремити Адріана Н. Херна, Хосе Луїс Леон-Манрік, Фен Хуїун, Цзян Шіксуе, Джон Фіджеральд, Жорж І. Домінгес, Джулія С. Страусс та інші, які зосереджують увагу на економічному, політичному та військовому співробітництві. Також у їхніх працях висвітлюється пропаганда маосистського комунізму на територіях латиноамериканських, африканських та азіатських країн, китайська підтримка революційних рухів та допомога з боку китайського уряду²⁶¹.

²⁵⁷ Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М. : Междунар.отношения, 1990. С. 52–62.

²⁵⁸ Дейч Т. Л. Африка в стратегии Китая. Москва, 2008. С. 202–203.

²⁵⁹ История Китая: учебник / под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во МГУ, Изд-во: «Высшая школа», 2002. 736 с.

²⁶⁰ Непомнин О. Е. История Китая XX век. Москва: ИВ РАН КРАФТ, 2011. 725 с.

²⁶¹ Непомнин О. Е. История Китая XX век. Москва: ИВ РАН КРАФТ, 2011. 720 с.

Після погіршення відносин Китаю з Радянським Союзом у 1950-х рр. КНР значно розширила коло своїх політичних партнерів в інших регіонах. Важливими стратегічними партнерами для КНР були саме країни Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Латинська Америка була включена до складу «країн, що розвиваються» через те, що не мала політичного альянсу під час «холодної війни» ні з СРСР, ні з Сполученими Штатами, що робило її досить вигідним партнером. Крім того між Китаєм та Латинською Америкою було досить спільних рис для співпраці, а особливо це стосувалося економічних факторів: ведення сільського господарства та те, що більшість населення в переважній більшості проживало саме у сільській місцевості.

Під час встановленні двостороннього діалогу поширювалася китайська комуністична ідеологія, яка відома під назвою «маосизм-ленінізм». Хоча ця спроба була невдалою, та все ж таки економічна політика Китаю вивела його на рівень лідера серед країн «третього світу», а також сприяла швидшому розвитку міжнародної політики не тільки в Азіатському регіоні.

Не зважаючи на те, що комуністична партія Китаю притримувалася більш ізольованої політики, та все ж таки у 1960-х рр. міжнародний курс політики було спрямовано на розвиток дипломатичних і економічних відносин з «країнами третього світу». Після того як уряд КНР підтримав революцію у Латинській Америці, було надіслано туди низьких за рангом урядовців для пропаганди комуністичної ідеології. Опублікована декількома мовами програма комуністичної партії. Офіційний Пекін підкреслював, що КНР підтримуватиме революцію не лише пропагандою, але й військовою та фінансовою допомогою. На початку 60-х рр. КНР мала певні успіхи, навіть робилися обміни культурними надбаннями. Значну увагу комуністична партія надавала поширенню антиамериканської та антирадянської ідеології. Відповідно до своїх планів було проведено першу конференцію солідарності афро-азіатських та латиноамериканських країн, які боролися проти американського і радянського впливів. Це була певна перемога над Радянським Союзом, адже КНР висловлювала симпатію до країн Латинської Америки. Навіть 1961 р. з візитом

до Пекіну відправився Че Гевара, що знаменувало пік у китайсько-кубінських відносинах. Утім, це тривало не довго, лише до 1963 р., коли було встановлено США ембарго на продаж зброї, Куба за допомогою звернулася до СРСР, так як він був сильнішою комуністичною державою у світі. Остаточо слабшати відносини між Китаєм та Кубою почали у 1965 р. Мао не сприйняв укладений союз Ф. Кастро з Радянським Союзом і ревізіонізм відносно марксистської ідеології²⁶². Для Китаю протягом 1960-х рр. Куба залишалася єдиною країною, з якою підтримувалися державно-політичні відносини.

Окрім Куби, Китай мав великий вплив у Бразилії, зокрема стосовно пропагандистської політики комунізму. Вперше діалог між країнами було відбувся у 1961 р. під час президенства Жаніу Куадруса (Гуларт був віцепрезидентом і членом Бразильської робочої партії). Цього ж року після політичного перевороту Куадрус пішов у відставку, а президентом став Гуларт, який дуже симпатизував комунізму. За час його правління було встановлено тісні взаємини з КНР, а також здійснено декілька офіційних візитів, на яких обговорювалися економічні, соціально-політичні та торгівельні відносини між двома країнами. Окрім підтримки Бразилії, у 1964 р. Мао Цзедун підтримав заворушення у Панамі, де також було зроблено спробу поширити китайські комуністичні доктрини²⁶³.

Китай намагався підтримати уряди таких країн як Перу, Гайана та Ямайка. 2 листопада 1971 р. Перу і Китай підписали угоду про спільну співпрацю. Всього через три дні Китай направив 42 млн. доларів для підтримки революції. 1971 р. Китай та Гайана підписали угоду про Взаємне Призначення Комерційних Офісів. Після того як Гайана визнав лідерство Китаю, останнім було надіслано 26 млн. доларів для розбудови країни. На той момент Китай був першою країною, що підтримував відносини з Гайаною²⁶⁴. Китай у 1972 р.

²⁶² Jiang Shixue. *Sino-Latin American Relations: Retrospect and Prospects*. Research Center on Development and International Relations (DIR). Denmark: DIR & Institute for History, International and Social Studies Aalborg University, 2001. № 98. P. 5–15.

²⁶³ Бажанов Е.П. Китай и внешний мир. М.: Международные отношения, 1990. 352 с.

²⁶⁴ Jiang Shixue. *Sino-Latin American Relations: Retrospect and Prospects*. Research Center on Development and International Relations (DIR). Denmark: DIR & Institute for History, International and Social Studies Aalborg University, 2001. № 98. P. 5–15.

визнала Ямайка, після чого у 1976 р. Китай почав надавати їй грошову допомогу, а також технічні консультації. Окрім фінансової допомоги Китай допомагав і продовольством. Він надсилав до країн Латинської Америки рис, пшеницю, кукурудзу, бавовну, цемент, сталь. У 1966 р. китайський уряд намагався відновити переговори з Кубою про поставки рису та інших продовольчих товарів, та експортування звідти до Китаю цукру²⁶⁵.

Домініканська республіка також намагалася зав'язати відносини з КНР, адже 5 років республіка спробувала зробити державний переворот з допомогою китайського уряду. Крім того з 1965 р. відносини з Китаєм намагалися встановити й інші країни. Найбільше КНР симпатизували Бразилія, Перу і Болівія. 11 лютого 1965 р. у прес-релізі Китай згадав про таємну нараду латиноамериканських компартій, на якій обговорювалося розгортання культурної революції і надання активної допомоги борцям за свободу в латиноамериканських країнах.

Поряд з цим, Китай ефективно підтримував маосистський комунізм в Аргентині. У 1965 р. великого значення надавалося партизанському рухові, що вів збройний опір в Аргентині. У 1967 і 1968 рр. Комуністична партія Аргентини розпалася через агресивні відносини між Китаєм та СРСР, а в 1969 р. було створено Революційну Комуністичну партію Аргентини, яка пропонувала вивчення творів Мао Цзедуна²⁶⁶.

Хоча політика Китаю мала насильницько-революційний характер та КПК, відповідно до китайської економічної інтервенції, була більш зацікавлена у розвитку торгових спілок і партерів. У цьому напрямку Пекін пропонував економічну, технічну і військову допомогу країнам третього світу для ведення визвольних рухів, що сприяло збільшенню прихильників Китайського комунізму і розширенню міжнародної політики КНР. З 1954 р. по 1989 р. Китай надав грошову допомогу країнам Латинської Америки у розмірі 314 млн. доларів. Основними одержувачами допомоги були Куба, Бразилія, Еквадор,

²⁶⁵ Іванов О. В. відносинах. Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2014». Миколаїв, 2014. С. 79–81.

²⁶⁶ Широкопад А.. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. М.: Вече. 2004. 448 с

Чилі, Домініканська Республіка. Проте велика частина допомоги не була у твердій валюті, здебільшого це були техніка і продовольчі товари, що робило латиноамериканські країни цінним ринком для збуту. Найбільша допомога надходила тим країнам, які були політично і стратегічно вигідним²⁶⁷.

Протягом 1960-х та на початку 1970-х років Китай започаткував економічні зв'язки з країнами Латинської Америки в надії на офіційні дипломатичні відносини. Крім того КНР сподівалася на те, що Латинська Америка стане великим торговельним партнером. Отже, ми бачимо, що Китай мав прагматичний підхід до надання допомоги та кредитів, метою якого було створення альянсу стратегічних партнерів.

Торговельні відносини Китаю з Латинською Америкою демонстрували чіткий стратегічний інтерес в отриманні доступу до цінних регіональних ресурсів. Протягом 1960-х основними торговими партнерами Китаю стали Куба, Аргентина, Мексика, Чилі і Бразилія, які були більш економічно розвиненими і політично впливовими. Протягом більшої частини 1960-х рр. Пекін намагався укласти торговельні угоди в регіоні. Відповідно з домовленостями Китай експортував чай, смолу, лікарські трави, продукти тваринного походження, текстиль, медичні засоби, радіопередавачі та лабораторне устаткування. До основних імпортованих товарів відносилися пшениця, кукурудза і бавовна. Найбільшу кількість (10%) зерна Китай закупляв в Аргентині (108 млн. доларів). Однак після встановлення у 1966 р. військової хунти в Аргентині, вона розпочала більш обережнішу і обмежену торгівлю, а у 1968 р. товарообіг між країнами впав до мінімуму (до 70 тис доларів)²⁶⁸.

На початку 1960-х рр. Китай також намагався встановити торговельні зв'язки з Бразилією, угоду з якою було підписано під час візиту до КНР Гуларта. Однак після повалення уряду Гуларта у 1964 р., угоду було порушено арештом у Бразилії 9 китайських представників з питань торгівлі, які наче б то

²⁶⁷Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

²⁶⁸ Широкопад А.. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. М.: Вече. 2004. 435 с

намагалися почати масові повстання в країні²⁶⁹.

Важливим торговим партнером Китаю була й Мексика, в якій китайський уряд закупував великі партії зерна (450 тис. т. на суму 30 млн. доларів)²⁷⁰. Найефективнішою була співпраця між Китаєм і Кубою, обсяг спільної торгівлі, між якими до 1965 р. становив 14 %, що робило їх другими найбільшими торговими партнерами після СРСР²⁷¹. Навіть не зважаючи на погіршення політичних відносин між країнами, товарообмін не знизився.

Такий розвиток торговельної співпраці між Китаєм і латиноамериканськими країнами свідчив про активний пошук партнерів, нестачу зернових у КНР і суперництво з Тайванем (Тайвань у той період був торговим партнером багатьох країн Латинської Америки). Тобто зовнішня політика Китаю з латиноамериканськими країнами мала характер стратегічного партнерства не лише в політичному, але і економічному плані.

Так як китайська зовнішня політика в 1960-х рр. була революційно-інтернаціоналістичною, КНР підтримувала революційні заворушення не лише у країнах Латинської Америки, а й країни Африки та Азії. Першочергово Китай підтримував в'єтнамську визвольну війну, Палестинську визвольну війну та заворушення у Африці. Це був результат підвищеного впливу Комуністичної партії Китаю (КПК), зради довіри Радянського Союзу та початку нової культурної революції.

Під час переговорів у 1959–1960-х рр. з представниками Іраку, Ірану, Куби, Бразилії, Аргентини та ще 12 африканських країн Мао Цзедун оголосив про новий курс зовнішньої політики Китаю на 1960-ті рр., в основу яких входила боротьба з імперіалізмом США та СРСР, наголошуючи що: «Імперіалізм боїться революційних підйомів в азіатських, африканських та латиноамериканських країнах і тому ми повинні об'єднатися для того, аби

²⁶⁹ Бажанов Е. П.. Китай и внешний мир. 50 с.

²⁷⁰ Детальніше див.: История Китая; Учебник / под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во МГУ, Изд-во «Высшая школа», 2002. 736 с.

²⁷¹ Там само. С. 69.

вивести американський імперіалізм туди, звідки він розпочався»²⁷².

1963 р. було викладено пропозицію про генеральну лінію міжнародного комуністичного руху, в якому КПК запропонувала загальний підхід до революційної роботи неоколоніальних та колоніальних країн Азії, Африки та Латинської Америки. Суть цієї пропозиції полягала в тому, аби на основі союзу робітників та селян, пролетаріату і його партії об'єднати всі прошарки суспільства, які можуть бути організовані в широкий фронт проти імперіалізму та його поплічників. Для того, щоб зміцнити і розширити цей фронт, необхідно, щоб пролетарська партія зберегла свою ідеологічну, політичну і організаційну незалежність і керувала революцією. Крім того важливим було те, що партія та народ мали володіти усіма видами боротьби, у тому числі і збройними. Головною метою ставилася перемога над контрреволюційними силами імперіалістичних держав.

Восени 1965 р. міністр оборони Лінь Бао видав документ із закликом «Хай живе перемога народної війни!», в якому виклав стратегію розвитку боротьби з американськими військовими за допомогою повстанців у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Він наголошував, що країни мають бути готовими вести боротьбу самостійно, особливо тоді коли зовнішню допомогу заблоковано. Взагалі політику було спрямовано виключно на боротьбу із США, так як Лінь вважав їх найбільш імперіалістичною країною у світі, що поширює свій вплив.

У липні 1967 р. відбувся розпал культурної революції²⁷³. Саме тоді ідеологія Мао мала лідируючий характер, тобто він висував Китай на роль лідера не лише у регіоні, але й у світі. Його заклики до боротьби та пропаганда комунізму китайського характеру висвітлювалися в усіх куточках міст на великих плакатах. Поширювалися буклети та листівки з заявою про те, що Китай має стати арсеналом світової революції. Крім того Мао наголошував:

²⁷² Іванов О. В. Візит Річарда Ніксона до Китаю: прорив в американсько-китайських відносинах. Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2014». Миколаїв, 2014. С. 79–81

²⁷³ Richard King, Ralph Croizier, Shengtian Zheng, Scott Watson. Art in turmoil: the Chinese Cultural Revolution, 1966–76. London: UBC Press, 2010. P. 4–20.

«..Ще багато є місць, які виступають проти Китаю, так як вони бояться впливу Китаю і комуністичної доктрини»²⁷⁴. На його думку, це було ознакою того, що Китай не є ізольованою країною, і його вплив на міжнародній арені зростає, і чим більше інші протистоять Китаю, тим більше вони стимулюють народ до революції, так як народ повсталих країн розуміє: китайський напрямок – шлях до звільнення. Крім того Мао вважав, що Китай має стати не лише політичним, але й військово-технологічним та революційним центром.

Під час в'єтнамської війни за визволення Китай надав найбільшу кількість військової та економічної допомоги і підтримував народну війну. У 1959 році Мао підтримав рішення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) про поновлення партизанської війни в Південному В'єтнамі, і для цього КПК надав достатньо зброї для оснащення 230 батальйонів Народної армії В'єтнаму 270 000 знарядь, понад 10 000 гармат, 5000 радіопередавачів і 1000 вантажівок. У середині 1960-х китайська армія надіслала своїх військових ДРВ для випробування зенітної артилерії і виконання логістичних робіт. Крім того з китайських аеродромів злітали в'єтнамські літаки для збиття ворожих (тобто літаків США). Після того як США почали бомбардування Північного В'єтнаму на початку серпня 1964 року, китайський уряд відразу оголосив про спрямування американської агресії на Китай і через це він не міг допомогти в'єтнамським борцям. Однак запевнив в'єтнамський уряд, що вразі нападу американськими військовими на ДРВ, Китай направить власні війська для ведення боротьби. Від 7 по 11 серпня більше 20 мільйонів чоловік взяли участь у мітингах і демонстраціях по всьому Китаю на знак солідарності з в'єтнамським народом, що мали на меті «протистояти Америці і допомогти В'єтнаму». Зображення Мао і Хо Ши Міна разом були звичайним явищем під час мітингів²⁷⁵.

В кінці 1960-х років зовнішня політика Китаю черпала силу з

²⁷⁴ Іванов. О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: Українська історіографія. II Всеукраїнська науково-методична конференція молодих вчених та студентів. Миколаїв, 2017. С. 24

²⁷⁵ Richard King, Ralph Croizier, Shengtian Zheng, Scott Watson. Art in turmoil: the Chinese Cultural Revolution, 1966–76. London: UBC Press, 2010. P. 4–20.

революційного підйому культурної революції і підтримки з боку Китаю національно-визвольних рухів протягом 1960-х років. 9-й Всекитайський з'їзд КПК, який відбувся в квітні 1969 р., проголосив підтримку революційної боротьби народів всіх країн, а також п'ять принципів мирного співіснування з країнами з різними соціальними системами і закликав до формування широкого фронту народів і країн проти американського імперіалізму і радянського ревізіонізму. Тим не менш, положення КПК відносно США і Радянського Союзу вже почала змінюватися. На початку 1969 року Радянський Союз розташував війська уздовж північного кордону Китаю, а також зробив декілька атак, щоб повернути певні території колишньої царської імперії. У березні 1969 р. на острові в Чженьбао відбулося дві битви між радянськими та китайськими військами, результатом яких стали сотні жертв. У серпні 1969 р. США оголосили про можливу атаку на ядерні об'єкти Китаю, такою ж реакцією була і Радянського Союзу. Крім того радянське керівництво готувало напад і узгоджувало його з урядами європейських держав, які підтримували таку позицію відносно Китаю²⁷⁶.

З 1969 р. по 1973 р. у китайській міжнародній політиці був перехідний період. Мао і Чжоу були головними архітекторами міжнародної політики Китаю, яка й цей період взяла напрям на «Захід». Цьому сприяло те, що КНР дотримувалася стратегії нормалізації відносин з більш ніж 100 країнами, результатом чого став її вступу до ООН в жовтні 1971 року. Мао продовжував підкреслювати, що революція була головною тенденцією в світі, і що підтримка революційної боротьби в інших країнах не повинна зменшуватися²⁷⁷.

У період 1970–1973 рр. КПК на міжнародній арені мала певні проблеми, що зосереджувалися на двох наддержавках – США та СРСР («перший світ») та Японії («другий світ»), яким протистояли революційні сили країн «третього світу» (Латинська Америка і Південно-Східна Азія)²⁷⁸.

²⁷⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

²⁷⁷ Яковлев М. И. 17 лет в Китае. М. : Политиздат, 1981. 320 с

²⁷⁸ История Китая: учебник / под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во МГУ, Изд-во: «Высшая школа», 2002. С. 674–692.

Переоцінка Китаєм протиріч, що стояли на порядку денному не завадили висловлювати своєї позиції щодо інших країн. Особливої уваги у зовнішньополітичній концепції Китаю, біля засад якої, звісно, були думки та міркування Мао заслуговує період так званої «холодної війни». Це прослідковується в діяльності трикутника «США – Китай – Радянський Союз». У «Радянському енциклопедичному словникові» написано: «Холодна війна», термін, який означає ворожий політичний курс, що уряди західних країн почали проводити відносно СРСР та інших соціалістичних держав по закінченні Другої світової війни»²⁷⁹. Це ж поняття підтверджує й «Дипломатичний словник» з різницею лише в тому, що «термін використовується стосовно політики США та інших імперіалістичних держав щодо соціалістичних країн, й в першу чергу СРСР, після другої світової війни, головним чином з кінця 40-х до 60-х років. Відкритим проголошенням «холодної війни» прийнято вважати промову У. Черчилля 5.III.1946 р. у Фултоні (США), в якій він закликав створити англійсько-американський військовий союз для боротьби зі «східним комунізмом»²⁸⁰.

Проаналізуємо виступ У. Черчилля під назвою «Мускули світу», який на той час вже залишив посаду прем'єр-міністра. У промові видатного політика ХХ століття можна відокремити декілька принципових моментів. **Перший.** США «знаходяться на верхівці могутності, є найміцнішою державою у світі; й це варто розцінювати як випробувальний момент для американської демократії, бо перевага в силі означає велику відповідальність перед майбутнім»²⁸¹. **Другий.** «Генеральна стратегічна концепція» (для США й Великої Британії – О.І.) полягає у «забезпеченні безпеки й добробуту, свободи і процвітання всіх чоловіків та всіх жінок в усіх домах й в усіх сім'ях на всій землі»²⁸². **Третій.** Щоб мільйони людей відчували себе в безпеці, вони «повинні бути захищеними від двох жахливих мародерів – війни та тиранії. Ми... спостерігаємо величезні

²⁷⁹ Шепилов Д. Т. Воспоминания. Вопросы истории. 1998. № 9. С. 18–33; № 10. С. 3–31.

²⁸⁰ Шергин, С.А. Азиатско-тихоокеанская дилемма. Зеркало недели. 2004. 14 августа. С. 4–5.

²⁸¹ Цзюньжу Ли. Что вы знаете о Компартии Китая? Пекин: ООО «Ин-во лит-ры на иностранных языках, 2011. 192 с.

²⁸² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

руйнування Європи, та значної частини Азії»²⁸³. **Четвертий.** Концепція може бути реалізована за допомогою Організації Об'єднаних Націй, яка повинна стати «дійсним храмом миру». З чого почати? ООН «не зможе ефективно працювати, якщо не буде мати в своєму розпорядженні міжнародні збройні сили», формування яких необхідно починати «на достатньо скромній засаді...»²⁸⁴. **П'ятий.** Щодо тиранії. «Не наша справа... силоміць втручатися у внутрішні справи країн, з якими ми не воювали і котрі не можуть бути віднесеними до числа переможених, але... ми... повинні проголошувати великі принципи демократичних прав і свобод людини... (по-перше, громадяни якої-завгодно держави мають право обирати уряд своєї країни та змінювати характер або форму правління; по-друге..., повинна панувати свобода слова й думки; по-третє, суди повинні бути незалежними від виконавчої влади та вільні від впливу будь-яких партій)»²⁸⁵. **Шостий.** «Якщо буде подолана небезпека війни та тиранії..., то розвиток науки і міжнародного співробітництва дозволить людству... досягти... стрімкого росту матеріального добробуту...»²⁸⁶ **Сьомий.** «Попередження нової війни та розвиток міцного співробітництва ...можливо... за особливих відносин між Великобританією... та Сполученими Штатами Америки. Ми, британці, уклали договір про співробітництво і взаємодопомогу терміном на 20 років з Радянською Росією. Нашою єдиною метою у таких договорах є саме взаємодопомога й співробітництво»²⁸⁷.

У московському виданні «Мускули світу» (2009 рік) не вдалося знайти тези про залізну завісу, яку, щоправда, виявлено у київській збірці статей й документів «Черчілль» (2008 рік): «Простягнувшись через увесь континент від Штеттина на Балтійському морі і до Трієсту на Адріатичному морі, на Європу опустилася «залізна завіса». Столиці держав Центральної та Східної Європи... потрапили... у сферу радянського впливу»²⁸⁸.

²⁸³ История Китая: учебник / под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во МГУ, Изд-во: «Высшая школа», 2002. С. 674–692.

²⁸⁴ Владимир П. П. Особый район Китая 1942–1945. М.: Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 656 с.

²⁸⁵ Шергин, С.А. Азиатско-тихоокеанская дилемма. Зеркало недели. 2004. 14 августа. С. 4–5.

²⁸⁶ Флойд Д. Мао против Хрущева. Краткая история китайско-советского конфликта. М.: Прогресс, 1964. 191 с.

²⁸⁷ Владимир П. П. Особый район Китая 1942–1945. М.: Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 640с.

²⁸⁸ Флойд Д. Мао против Хрущева. Краткая история китайско-советского конфликта. М.: Прогресс, 1964. 191 с.

Важко пояснити причини різниці у виданнях, можливо, це справи редакційних колегій, зауважимо лише таке – чому протягом десятиріч у розв’язанні «холодної війни» традиційно звинувачується виключно одна сторона – американська. Про Радянський Союз не згадується. Чи не було подій у Німеччині 1948 р. (англійський історик Н. Дейвіс взагалі переконаний, що «холодна війна» розпочалася 24 червня 1948 р. з блокування радянськими військами Берліну); Югославії 1948 р; Корейської війни 1950–1953 рр.; Угорщини й Польщі 1956 р; Карибської кризи 1962 р; розгрому «працької весни» 1968 року. Не збираємося виправдовувати або «відбілювати» колишнього англійського прем’єра, лише підкреслимо: хіба в 2015–2017 рр. українці в умовах воєнної агресії з боку Російської Федерації (що визнано Верховною Радою) не звертаємося за різноманітною допомогою до США, Великобританії, використовуючи для цього й трибуну ООН (як і бажання керівництва України запросити її миротворчі сили)? Хіба у сучасних умовах науковці-міжнародники не актуалізували питання про особливі взаємини України зі США, Росією, Німеччиною, Великою Британією, Францією, але ми не називаємо ці дії «холодною війною» відносно будь-якої іншої сторони.

Чому в останні роки всі разом забули про таке жахливе явище як «сталінізм» (чи це не тиранія, а «радянська особлива форма правління»)? Відомий російський історик, професор В. Дашичев на початку 1990-х рр. писав: «У Південно-Східній та Центральній Європі вирости свої «маленькі сталіни» у постаті чаушеску, хонеккерів, живкових, біляков..., які репрезентували віджилу командно-бюрократичну систему. Так опинилися зв’язаними й «холодна війна», й конфронтація Схід-Захід, й розкол Європи, й небувала гонка озброєнь, й підриг радянської економіки, й мілітаризація нашої країни. Такі сталінські наслідки у зовнішній політиці»²⁸⁹. Вказані наслідки можемо простежити й нині. Про радянський вплив на країни Центральної та Східної Європи після Другої

²⁸⁹ Флойд Д. Мао против Хрущева. Краткая история китайско-советского конфликта. М. : Прогресс, 1964. 180 с.

світової війни яскраво засвідчують матеріали, «Короткої історії Румунії» чи «Короткої історії Чехословаччини»²⁹⁰.

Розглянемо коротко про офіційний та неофіційний вплив Радянського Союзу на країни Азії, зокрема Китай. Про післявоєнну «битву за Китай» між СРСР й США відомо багатьом, ще більше про це написано, зокрема у книзі П. Владімірова «Особливий район Китаю»²⁹¹. Незаперечним є той факт, що битву виграв Радянський Союз, який підписав 14 лютого 1950 р. з КНР договір про дружбу, союз і взаємодопомогу, надавши китайській стороні кредит на пільгових умовах (1% щорічно) – 1 млрд 200 млн карбованців; пообіцяв побудувати й реконструювати 50 промислових підприємств²⁹².

Як відомо, у повоєнному керівництві КПК існувало два табори – «прорадянський» (Лю Шаоці) та «проамериканський» (Чжоу Еньлай). По це частково йшлося в переписці Й. Сталіна (підписувався псевдонімом Філіппов) з Мао Цзедуном напередодні проголошення Китайської Народної Республіки. Однак у сучасних виданнях про діяльність СРСР у боротьбі китайців проти японських загарбників 1937–1945 рр. не завжди згадувалося про фінансову, економічну та політичну допомогу, зате стверджувалося, що в «СРСР продовжував панувати великодержавний шовінізм, який перешкоджав самостійному та суверенному реформуванню в інших країнах...»²⁹³.

Повертаючись до появи терміну «холодна війна», вважаємо, що найоб'єктивніше його початкову фазу охарактеризували автори «Системної історії міжнародних відносин» під редакцією О. Богатурова, стверджуючи: «З квітня 1947 р. в американському політичному лексиконі з подачі відомого американського підприємця і політика Бернарда Баруха з'явився вислів «холодна війна», котрий незабаром став популярним завдяки багаточисельним

²⁹⁰ Владимиров П. П. Особый район Китая 1942–1945. М. : Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 656 с.

²⁹¹ Владимиров П. П. Особый район Китая 1942–1945. М. : Изд-во агентства печати «Новости», 1973. 656 с.

²⁹² Хайнциг Дитер. Советский Союз и коммунистический Китай (1945–1950). М. : Наука, 2004. 483 с.

²⁹³ Федоренко Н. Т. Сталин и Мао: Беседы в Москве. Проблемы Дальнего Востока. 1989. № 1.

статтям... публіциста Уолтера Ліппмана»²⁹⁴. Однак у дисертанта є певні застереження.

По-перше, Барух – не просто був підприємцем, а представником США в ООН, який 14 червня 1946 р. вніс до Комісії ООН з атомної енергії американський план її контролю, що став відомим як «план Баруха».

По-друге, в лютому 1946 р. радник посольства США у Москві Джордж Ф. Кеннан надіслав до Департаменту документ відомий як «доктрина стримування», а у липні 1947 р. він же в журналі «Форін Ефферз» надрукував статтю «Джерела радянської поведінки», в якій закликав «протиставити росіянам незмінну протидіючу силу в будь-якому пункті...»²⁹⁵. Вважаємо цю публікацію одним із атрибутів «холодної війни».

На переконання автора, заслуговує на увагу визначення терміну «холодна війна» М.А. Куліничем і Г.М. Руденком, яке вони наводять у «Стислому українському дипломатичному довіднику»: «...- термін, який використовується для визначення конфронтації між СРСР і західними країнами на чолі із США в період після закінчення Другої світової війни; характеризує стан міжнародних відносин, що визначалися постійною взаємною ворожістю і недовірою та ґрунтувались на політичних, економічних, ідеологічних та суспільних відмінностях між наддержавами». Єдине, щоб мені хотілося б додати у дужках після «США», – це – «біля концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії яких знаходилися план Баруха 1946–1947 рр.; доктрина «стримування» Дж. Кеннана 1946–1947 рр.; доктрина Трумена 12.03.1947р.; план Маршалла 5.06.1947 р.; доктрина «звільнення від комунізму» Дж. Ф. Даллеса січня 1953 року...»²⁹⁶.

Своєрідне трактування політиці «холодної війни» подали англійсько-американські друковані засоби. Наведемо на підтвердження лише два приклади. Оксфордське видання «The Hutchinson Pocket Encyclopedia»

²⁹⁴ Уткин А. И. Мировая «Холодная война». М. : Международные отношения, 2005. 412 с.

²⁹⁵ Усов Виктор Николаевич. История КНР: в 2-х т. : учеб. для вузов / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки, Ин-т дальнего Востока РАН. М. : АСТ: Восток–Запад, 2006. Т. 1: 1949–1965 гг. 812 с.

²⁹⁶ Советско-китайские отношения (1917–1957): сборник документов / под. ред. О. Б. Борисова, Б. Т. Колоскова. М. : Изд-во восточной литературы, 1959. 481 с.

констатує: «Холодна війна – ідеологічна, політична та економічна напруженість, яка існувала у 1945–1990 рр. між СРСР і Східною Європою з одного боку, й США і Західною Європою з іншого. Холодна війна відзначена двосторонньою пропагандою для створення постаті ворога, підвищеною активністю розвідувальних служб, економічними санкціями, конфліктами по всьому світу»²⁹⁷.

Аналізуючи сучасний стан російсько-українських взаємин, зауважимо, що в уявленні Путіна та його оточення, всі українці – «бандерівці, київська хунта» (хіба не «постать ворога»), а небачена активність ФСБ, «російських найманців» на Донбасі, Луганщині, багатовекторні економічні санкції з боку Російської Федерації (газовий шантаж, «нестандартизовані» українські продукти харчування), воєнні конфлікти в Сирії, Туреччині фактично підпадають під англійський варіант визначення «холодної війни».

Американські науковці у дослідженні «America. A Concise History», зокрема в розділі «Америка часів холодної війни, 1945–1960» виокремлюють підрозділ «Рання холодна війна», в якому прямо вказують, що під час роботи Потсдамської конференції у липні 1945 року, спілкуючись з радянським міністром закордонних справ В. Молотовим щодо домовленості Сталіна з проблем Польщі, президент Б. Трумен назвав їх «tough methods» – «хуліганськими методами»²⁹⁸. Власне «хуліганські» вчинки, політика Сталіна, а перед цим – 1938–1945 рр. Гітлера, Муссоліні, Чемберлена, Далад'є, Франко й спричинили розв'язання Другої світової війни, а згодом «холодна» війни.

Нехай залишаються в сучасній історичній науці різні термінологія – й «холодна війна», й конфронтація, й протистояння, лише б не було найгіршого прояву війни – «гарячої», бо історії людства Перша і Друга світові війни

²⁹⁷Пронь Д.С. Корейський плацдарм «холодної війни»: продовження протистояння? «Холодна війна» 1946–1991 рр.: причини, перебіг, наслідки: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011 р.) / за ред. М. С. Буряна. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. 196 с.

²⁹⁸Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая, 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. 131с.

обійшлися занадто дорого, за даними незалежних експертів, – життя понад 67,5 млн людей²⁹⁹.

4.3. Перезавантаження політики Китаю відносно країн «Третього світу» після «Культурної революції»: чинники впливу

Післявоєнна зовнішня політика і дипломатія Японії має багатоаспектний характер і пов'язані з її відносинами не тільки з Китаєм, але й з США. Виникнувши як результат поновлення міждержавних відносин (1972 рік) з Китаєм, проблема не втратила актуальності до сьогодні. Більш того, вона набула додаткової гостроти, що пояснюється, з одного боку, поступовим жорсткішим після рішення питання з Гонконгом (1997 рік) і Макао (1999 рік) курсом Пекіна на приєднання Тайваня та пов'язаними з цим спробами здійснити тиск на Токіо з метою отримання його дипломатичної підтримки, з другого – розширенням зобов'язань Японії в межах союзу з США щодо здійснення дій в тайванській затоці при виникненні надзвичайної ситуації. Останнє викликає негативну реакцію китайської сторони. «Розповсюдження на Тайванську затоку японсько-американського співробітництва в області оборони порушує суверенні права Китаю»³⁰⁰; – заявив міністр оборони КНР Чі Хаотянь.

Виходячи зі стратегічної точки зору, Японію очевидно влаштовував статус-кво Тайваня. Її турбувала перспектива утворення «Великого Китаю» у складі КНР, Гонконг, Макао і Тайвань. Така структура могла б загрожувати, в першу чергу, економічним інтересам Японії на азіатському ринку.

Своє намагання позбавитися заяв щодо Тайваню японські представники пояснювали тим, що Японія, відмовившись від прав на острів згідно Сан-Франциської угоди (1951 рік), не може висловлюватися щодо шляхів рішення тайванської проблеми, статусу острова. Пояснення малопереконливе, але цей стиль дотримується. Японія, як і при підписанні Спільного Комюніке про

²⁹⁹Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая, 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. 131с.

³⁰⁰Підкова І., Джеджора О. Світова історія. ХІХ – ХХ століття. Словник. Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 344 с.

нормалізацію відносин з КНР (1972 рік), ухилялася від чіткого формулювання свого ставлення до відомої китайської позиції з тайванського питання: «Китай – один, Тайвань – частина його», обмежившись лише висловлюванням «розуміння підходу Китаю». Пекіну цього було недостатньо, тому він прагнув заручитися дипломатичною підтримкою Токіо, покладаючись на його здібність впливати на Тайвань. «Якщо не буде підтримки Японії і США, проголошення Тайванем незалежності стане неможливим», – заявив посол КНР в Японії Чень Цзянь³⁰¹. Зрозуміло, що китайська сторона була знервована з приводу такої позиції японців ще й тому, що вона вже добилася зміни американської позиції щодо Тайваню.

Зроблена колишнім Президентом США Б. Клінтоном в ході візиту до Китаю в липні 1998 року заява в американській пресі була розцінена як найголовніше з тайванського питання за останні 15 років. Суть заяви полягає в прийнятті США трьох «ні» по Тайваню. Американський экс-президент підкреслив, що «США не будуть підтримувати незалежність Тайваню; будь-яке рішення на утворення «двох Китаїв» або одного Китаю і одного Тайваню; його прийняття до таких організацій, як ООН»³⁰².

Таким чином, Тайванська проблема у відносинах Токіо з Пекіном не мала зваженого рішення, яке знаходилося виключно в компетенції японської сторони. Разом з тим, цю проблему деякі спостерігачі називали найсуттєвішою в двосторонніх відносинах. Вона, у зв'язці з новим змістом Головних напрямків японсько-американського співробітництва в області оборони, займала центральне місце на японсько-китайських переговорах на найвищому рівні у 1997 році. Однак тоді домовитись не вдалося: з-за протиріч із тайванського питання виникли труднощі на зустрічі керівництва Японії з КНР у 1998 році, – і знову сторони досягли занадто обмежених підсумків, лише продекламувавши своє намагання до партнерства у XXI столітті. Ситуація для Токіо

³⁰¹ Попов И. М. Россия и Китай: 300 лет на грани войны. М. : Астрель, 2004. 141 с.

³⁰² Сборник документов по японо-китайским отношениям / перевод с японского. Токио, 1967. С. 465.

ускладнюється ще тим, що він не міг активно вплинути на те, що з даної проблеми відбувається на переговорах між Пекіном та Вашингтоном.

Особливо гострими були територіальні суперечки щодо приналежності островів Сенкаку (Дяюйдао). Острови Секаку (китайська назва Дяюйдао), які були розташовані в Східнокитайському морі в 420 км від китайського порту Фучжоу і в 190 км на північний схід від тайванського порту Цзилун. Острови були безлюдними, серед них три відносно великих, загальною площею 6,3 кв. км. Найбільший – Уодзурідзіма, два майже рівні за площею – Кітакодзіма та Мінамікодзіма³⁰³.

Історія приналежності островів досить заплутана. Вперше вони згадуються в китайських хроніках XIV століття як такі, що належали Китаю і входили до королівства Рюкю (нині префектура Окінави). На початку XVII ст. Рюкю захопили японські самураї з острова Кюсю. Але в період правління в Китаї династії Цинь (1644–1911) Сенкаку були включені до складу китайської провінції Тайвань. За умовами Симоносекської угоди 1895 року після війни з Китаєм Японія отримала Тайвань разом з Пенхуледао і Дяюйдао (Сенкаку). Останні увійшли адміністративно в префектуру Окінава. Згідно із Сан-Франциським мирним договором 1951 року Японія відмовилася від територій, захоплених в наслідок агресії, в тому числі від Тайваню. Але – не від Сенкаку. На них, у складі японської Окінави, до 1972 року розповсюджувалися права опіки Сполучених Штатів Америки. У 1968 році з'явилися перші повідомлення про наявність на шельфі Сенкаку запасів нафти. Територіальні суперечки навколо Сенкаку виникли в 1971 році. Ініціатива належала Тайбею, який зробив у червні 1971 року офіційну заяву про свої права на острови. У грудні цього ж року з відповідною аналогічною заявою виступив Пекін. У березні 1972 року у відповідь на ці кроки свою позицію висловив Токіо³⁰⁴.

³⁰³ Вопросы и ответы, касающиеся Белой книги «Тайваньский вопрос и объединение Китая». Пекин.: Межконтинентальное издательство Китая, 1997. С.56–58.

³⁰⁴ Vogel E.F. Japan as Number One: Lessons for America. Cambridge and London, 1979. P. 31.

³⁰⁵ China's Economy and Foreign Trade 1978–1979. U.S. Department of Commers. Washington, 1979. P. 19.

Мотивація своїх прав на острови у КНР і Тайваню була однакова: історично та географічно Сенкаку завжди розглядались як частина провінції Тайвань. Натомість Японія розглядала звернення до історії непереконливим, висуваючи свої аргументи: острови не включалися в перелік територій, від яких Японія відмовлялася згідно Сан-Франциським мирним договором. Необхідно зауважити, що в цьому протистоянні Вашингтон зайняв «нейтральну» позицію, переклавши рішення проблеми на зацікавлені країни. Пізніше ця позиція була офіційно підтримана Держдепартаментом США³⁰⁵.

У кінцевому результаті інцидент, не отримавши розвитку, трохи згас³⁰⁶. Стало зрозумілим: Пекін не збирається йти на різке загострення японсько-китайських відносин; проблему не знято і вона може в майбутньому використовуватися як «дипломатична карта» для здійснення тиску на Токіо, отримання від нього можливих поступок на напрямках взаємодій, які є найбільш важливими, наприклад, в економічній галузі.

Не вирішеним залишалося питання про компенсацію матеріальних і моральних збитків, що нанесла Японія Китаю внаслідок агресії. Втім, це питання при нормалізації відносин, в яких і Токіо, і Пекін були активно зацікавлені, не займало вагомого місця. КНР відмовилася від воєнних репарацій, натомість Японія виявила готовність здійснити економічну допомогу. Але перебіг подій неодноразово свідчив, що проблему не було так і не було знято: Пекін періодично нагадує про її існування, пов'язуючи це з іншими питаннями японсько-китайських відносин.

Необхідно нагадати, що згідно з японськими, можливо, не зовсім повними даними, в ході війни в Китаї в 1937–1945 роках було вбито близько 10 млн китайців. Водночас 3 млн осіб примусово працювало на японських окупантів³⁰⁷. На початку 1990-х років загальні матеріальні збитки від агресії оцінювалися в

³⁰⁵ The Daily Yomiuri. 1998. December 4.

³⁰⁶ The Daily Yomiuri. 1998. July 11.

³⁰⁷ ИТАР-ТАСС. Компас. 1996. № 40. 3 октября.

300 млрд доларів, у цій сумі 120 млрд. розглядалися як збиток держави (у 1951 році він оцінювався у 50 млрд доларів)³⁰⁸, а 180 млрд – приватним особам³⁰⁹.

В 1998 року під час офіційного візиту до Японії голови КНР Цзян Цземіня проблема знову проявилася, отримавши нове тлумачення китайською стороною. Тоді китайський лідер заявив: «Японія винна у загибелі 35 млн чоловік і у збитках на суму понад 600 млрд доларів та великих бідах, які вона нанесла китайському народу»³¹⁰. Шокований офіційний Токіо був змушений знову нагадати свою позицію щодо цього, яку він підтвердив у 1993 році: «Зобов'язання Японії щодо військових репарацій відносно всіх країн, за виключенням Північної Кореї, виконані відповідно до міжнародних угод»³¹¹.

У питанні про моральні компенсації ясності для японців було не більше, ніж у питанні про компенсацію матеріальну. На думку автора, моральна компенсація зводилася до висловлювання покаяння з боку Японії у зв'язку з тим, що зроблено у війні проти Китаю. В 1990-ті роки японська сторона неодноразово в заявах офіційних представників підтвердила своє ставлення до цього. 1992 року імператор Японії висловив «глибоке співчуття в зв'язку зі стражданнями» китайського народу, викликаними війною, яку Японія вела в Китаї³¹². 1993 року вперше з боку офіційних японських представників прем'єр-міністр М. Хосокава публічно визнав «акт агресії» Японії щодо Китаю³¹³.

Голова КНР Цзян Цземінь, своєю чергою, мабуть, вперше виокремив цю проблему на зустрічах з прем'єр-міністром Т. Мураямою в листопаді 1995 року в ході Осацької конференції. У відповідь на заклик японського представника припинити ядерні випробування китайський лідер підкреслив необхідність для Японії корегування «невірного розуміння історії». Правильне розуміння історії, за його словами, є основою для розвитку «відносин, які мають майбутнє»³¹⁴.

³⁰⁸ Степанов Е.Д. Пограничная политика КНР. Кн.: Китай в мировой политике. М.: Росспэн, 2001. С. 169.

³⁰⁹ Сборник документов по японо-китайским отношениям / перевод с японского. Токио, 1967. С. 465.

³¹⁰ Япония: полвека обновления. М., 1995. С. 536.

³¹¹ The Daily Yomiuri. 1998. November 29.

³¹² The Japan Times. 1993. September 14.

³¹³ The Japan Times. 1992. October 28.

³¹⁴ The Japan Times. 1993. August 14.

У зв'язку з цим необхідно торкнутися проблеми «китайського впливу» щодо безпеки Японії. Загальновідомим є те, що після закінчення «холодної війни» поняття «китайська загроза» наповнилося у японських політиків та військових цілком конкретним змістом. Воно стало асоціюватися з твердою позицією Пекіна щодо застосування військової сили як єдиного засобу досягнення геополітичної мети свого домінування у Східній Азії. Причому у 90-ті роки китайці були в цьому не настільки вже оригінальними. У квітні – травні 1999 року світове співтовариство, по суті, пасивно спостерігало збройну агресію США проти Югославії. Тоді, наприкінці 1990-х років, американці чітко показали, що вони є прибічниками використання сили у постконфронтаційному світі для досягнення політичних цілей. Застосування сили у другій половині 1990-х років продемонструвала і Росія, коли з метою поновлення «конституційного порядку» у Чеченській республіці уряд Б. Єльцина використав авіацію, артилерію, новітні види зброї та техніки. Занепокоєність Токіо з приводу можливого застосування керівництвом КНР війська для досягнення геополітичних цілей не виглядала такою вже необґрунтованою, бо керівництво авторитарного Китаю не зупинялось перед використанням сили навіть проти власного населення (придушення демонстрації опозиціонерів на площі Тяньаньмень у Пекіні у травні 1989 року)³¹⁵.

Сприйняття «китайської загрози» посилювалось в Японії побоюваннями, що Сполучені Штати Америки не будуть зацікавлені втручанням у війну з Китаєм із-за Тайваню у випадку, якщо Пекін спробує силою поновити свої права на острів. Насправді ж всі президенти США, починаючи з Франкліна Рузвельта, визнавали: Тайвань – невід'ємна частина території КНР і США не можуть відстоювати суверенітет острова, вступаючи у збройний конфлікт з Китаєм. Крім того, більшість в американському політичному керівництві переконана, що Китай значно вигідніше стримувати не силою, а комплексними економічними і політичними засобами, застосовуючи обмеження в торгівлі та доступ до новітніх технологій, а саме: припинити передачу Китаю сучасної

³¹⁵ China's Economy and Foreign Trade 1978–1979. U.S. Department of Commers. Washington, 1979. P. 19.

високоточної зброї, здійснювати політичний тиск на китайське керівництво щодо недопущення застосування ним сили проти інших країн у конфліктних ситуаціях, активно інтегрувати Китай в новий світовий політичний та економічний порядок³¹⁶.

«Китайська загроза» асоціювалася також в Японії з тим, що Китай має найновітніші види озброєння, технологію яких китайська сторона успішно «придбала» у США протягом 1980 – 1990-х років, про що неодноразово офіційно повідомляли представники ЦРУ³¹⁷.

Дані опитування громадської думки, яке щорічно проводиться в Японії канцелярією прем'єр-міністра з приводу ставлення відношення до загрози інтересам національної безпеки з боку Китаю, свідчать про те, що стурбованість японців з цього приводу зростала щороку. Так, наприклад, у 1998 році «почуття безпеки» відносно Китаю «відчувало» 44,2% респондентів, а вже у 1999 році їх кількість збільшилася до 47,9%³¹⁸.

Аналіз аргументації та підходів, якими користувалися японські фахівці при визначенні характеру «китайської загрози» безпеці Японії, дозволяє автору зробити певні узагальнення в цій області. Перш за все необхідно зауважити, що японські політики підкреслювали зростаючі претензії Китаю на лідерство у Східній Азії в умовах швидкого посилення китайського націоналізму (достатньо пригадати організовану реакцію китайського населення на бомбардування посольства КНР у Белграді під час воєнних дій США в Югославії весною 1999 року). Наприкінці XX століття насправді сформувався «Великий Китай» як регіональна держава, яка намагається диктувати свою політичну волю сусідам по Східній Азії. Чи виникне гегемоністська сфера впливу Китаю у регіоні, чи ні, залежить від того, наскільки жорстким та авторитарним залишиться китайський режим у XXI столітті і яким чином будуть реагувати США на існування «Великого Китаю». Складність цієї проблеми для Японії полягала в тому, що політика «умиротворення» Китаю, як

³¹⁶ The Japan Times. 1995. November 19.

³¹⁷ Kissinger H. U.S. Must Avoid Clash with China. *The Daily Yomiuri*. 1999. March 10.

³¹⁸ U.S. Probing whether China Stole Nuclear Secrets. *The Daily Yomiuri*. 1999. March 8.

і політика його стратегічного стримування, вела до одного результату: сприяла розробці твердішої позиції китайського керівництва з питань регіонального домінування.

Амбіції Китаю та Японії можуть зіштовхнутись у Південно-Східній Азії, а також в районі Кореї і Тайваню, якщо Пекін запровадить тактику «сильної руки». Країни Південно-Східної Азії занадто слабкі у воєнному відношенні та політично різнобарвні, що спрощує Китаю рішення геостратегічних завдань щодо зміцнення свого впливу. Цьому сприяє і такий важливий фактор, як фінансова і економічна присутність Китаю у всіх країнах регіону, яка неодмінно зростала у ХХІ столітті в ході зростання могутності самого Китаю. Останній накопичив значний історичний досвід не тільки ефективного державного управління, але й взаємовідносин із сусідами по регіону з позицій гегемонізму. Симптоматично, що Індонезія, наприклад, спостерігаючи за швидко зростаючими амбіціями Китаю наприкінці 1990-х років, поквапилася оформити військову співпрацю з Австрією³¹⁹.

Наприкінці 1990-х років Японія стурбовано спостерігала за тим, як Китай після повернення Гонконгу енергійно взявся за приєднання Тайваню, розраховуючи на те, що Сполучені Штати Америки не будуть виступати проти цього, бо не захочуть втягнути себе у конфлікт у цій частині Азії та порушити встановлену тут більш-менш стабільну рівновагу сил. Занепокоєність Японії пов'язувалася з тим, що Китай не погодиться на безстрокове відокремлення Тайваню, тоді як США, можливо, все-таки втрутяться у конфлікт в тому випадку, якщо Пекін спробує використати силу для реінтеграції. При цьому правлячі кола Японії найбільше були занепокоєні тим, що при будь-якому сценарії розвитку конфлікту США мали реагувати на насильницьку реінтеграцію не стільки заради захисту Тайваню від китайської агресії, скільки заради забезпечення особистих геополітичних інтересів в АТР, які визначені завданнями якомога широкої стратегічної взаємодії з Китаєм у ХХІ столітті. В

³¹⁹ Уткин А. И. Мировая «Холодная война». М. : Международные отношения, 2005. 412 с.

Токіо теж розуміли, що США зможуть поступитись інтересами маленького Тайваню заради збереження відносин з Китайською Народною Республікою.

Саме ця сторона тайванської проблеми більше всього турбувала японських керівників у плані загрози національній безпеці, так як вони поволі «проектували на Японію» можливі сценарії поведінки США на випадок загострення ситуації в регіоні. Америка і справді досить кволо реагувала у 1990-ті роки на будь-які прояви китайської політики з позиції сили на тайванському напрямку, маневрувала у політичних відносинах з Тайбеєм, дозувала всі види контактів з Тайванем, крім економічних, при бурхливому зростанні різноманітних зв'язків з Пекіном.

У 1990-х роках Китай, щоб зменшити перешкоди на шляху реалізації своїх регіональних амбіцій, намагався активно протидіяти зміцненню і розширенню військового співробітництва Японії та США у Східній Азії. Пекін, наприклад, поквапився висловити свою особливу стурбованість розширенням масштабів такого співробітництва на початку 1996 року, коли стало відомо, що стратегічні взаємодії Японії і США повинні вийти за межі Далекого Сходу і розповсюдитись повністю на Азіатсько-тихоокеанський регіон. Пекін угледів у цьому не тільки загрозу своїм геополітичним планам домінування у Східній Азії, але й спробу США створити базу для азіатської системи безпеки під своїм керівництвом, направлену в першу чергу на стримування Китаю³²⁰.

Пекінські аналітики стверджували, що після «холодної війни» і поразки в ній СРСР японсько-американський договір безпеки кардинально змінився і перетворився із засобу стримування Радянського Союзу на Далекому Сході у «лезо атаки» проти Китаю. Погодження між Японією і США у військовій сфері було розцінено у Пекіні як засіб, який значно полегшує Японії у майбутньому перетворення в могутню воєнну країну, спроможну робити ставку на силу для самостійного подолання неврегульованих економічних і територіальних розбіжностей в Азії. Для Японії найнебезпечнішим, на думку автора, є те, що Китай, як і в минулі часи, залишається зацікавленим у нагнітанні в країнах Азії

³²⁰ Public Feels Closer to South Korea, Anxious over Relations with China. *The Daily Yomiuri*. 1999. April 25.

недовіри до Японії і жаху перед її силою, з тим, щоб ці країни відчували необхідність в його «патрунуванні» та захисті від японського мілітаризму та американського гегемонізму.

Зовнішньополітичні амбіції китайського керівництва зросли на достатньо вагомому фундаменті військової могутності, створеному за період реформ 1980–1990-х років. Якщо протягом всієї «холодної війни» Японія враховувала гегемоністську ідеологію китайських лідерів, їх рішучість до кінця боротися зі «світовим імперіалізмом», а також приймала в рахунок багатомільйонну армію, величезну територію та людський потенціал, оцінюючи Китай як країну, що містить в собі загрозу провокування світової термоядерної війни, то у постконфронтаційному світі, коли лідери КНР почали дотримуватись позиції малоімовірності виникнення глобальної війни, занепокоєння в Токіо стала викликати, перш за все, підготовка Пекіна до участі в регіональних конфліктах, що можуть виникнути поряд з територією Японії.

З середини 1980-х років в межах підготовки до локального конфлікту у Східній Азії Китай поліпшив структуру Народної визвольної армії Китаю, здійснив модернізацію озброєння, у військовому будівництві перейшов від «принципу кількості» до «принципу якості» національних збройних сил. Модернізація армії передбачала, в першу чергу, вдосконалення ядерного, морського та авіаційного озброєння на вітчизняних підприємствах військово-промислового комплексу. Крім того, протягом останніх десятиріч Китай суттєво поповнив свій бойовий потенціал за рахунок запозичення передової військової технології у США. За оцінками японських військових фахівців, завдяки військово-промислому шпигунству, Китай наприкінці 1990-х років мав на озброєнні 20 новітніх міжконтинентальних балістичних ракет класу DF-31 (на початку 1990-х років їх було всього дві); розпочав будівництво декількох ракет JULANG-11 з радіусом до 8 тисяч кілометрів, що запускалися з атомних підводних човнів (їх планувалося закінчити до 2010 року)³²¹. Із секретних

³²¹ Wang Chunyin. Looking Ahead to Asia: Pacific Security in the Early Twenty-First Century. *World Outlook*. 1996. February. P. 27–36.

американських лабораторій у Лос-Анжелосі Китай фактично викрав технологію виробництва термоядерних боєголовок, в тому числі й мініатюрних боєголовок W-88, одного з найсучасніших і високотехнологічних видів озброєння³²². Хоча китайська сторона відхиляє випадки запозичення військової технології в США та звинувачує американців у військовому шпигунстві проти Китаю, але фактом залишається те, що КНР за 1990-ті роки здійснила якісний стрибок від сором'язливих ядерних можливостей на рівні 1950-х років до сучасних видів озброєння, що представляють загрозу безпеці багатьох країн, враховуючи й Японію.

Тільки за даними, що надходять до відкритої преси, на початку XXI століття арсенал НВАК нараховуватиме до 70 міжконтинентальних балістичних ракет у мобільному та стаціонарному стані. Китайські балістичні ракети середнього радіусу дій також модернізуються і комплектуються звичайними боєголовками для можливого їх використання в регіональних конфліктах в азіатсько-тихоокеанському регіоні³²³. У 1990-ті роки Китай значно зміцнив свій наступаючий потенціал саме на регіональному напрямку. Він мав на озброєнні близько 100 ракет середнього радіусу дальності, досягаючи всі райони Азії, 120 бомбардувальників; за оцінками японських військових спеціалістів, наприкінці 1990-х років Китай вивів на бойові позиції нові моделі ракет близького радіуса дій³²⁴.

Найбільшу занепокоєність в Японії викликає той факт, що військовий потенціал Китаю в регіоні може суттєво зрости після мирного возз'єднання з Тайванем. Збройні сили Тайваню (наприкінці 1990-х років – 240 тисяч осіб) більші за кількістю, ніж сили самооборони Японії (180 тисяч). Крім того, військово-морські сили Тайваню нараховують 30 тисяч осіб і 380 бойових кораблів, а військово-повітряні сили – 430 бойових літаків³²⁵. Військовий

³²² Yang Baijiang. Implications of Japan-U.S. Security Declaration Outlined. *Contemporary International Relations*. 1996. June 20. P. 27.

³²³ Sugiyama H. China Reportedly Preparing to Test New Ballistic Missile. *The Daily Yomiuri*. 1999. June 4.

³²⁴ Петровский В.Е. Азиатско-тихоокеанские режимы безопасности после «холодной войны». М., 1998. С. 156.

³²⁵ China – in military Situation in the Asia-Pacific Region. Defense of Japan 1997. Tokyo. 1997. P. 47–54.

потенціал у випадку об'єднання Китаю з Тайванем може ще більше зміцнити збройні сили «Великого Китаю» в регіоні.

Військове будівництво Китаю у 1990-ті роки відбувалося на фоні зростання воєнних витрат. Щоправда, показники цього зростання, а також загальні розміри військового бюджету до цих пір є предметом дискусії експертів та політиків різних країн. Так, Міжнародний інститут стратегічних досліджень оцінив військовий бюджет Китаю у середині 1990-х років у 27,4 млрд доларів; Стокгольмський міжнародний інститут проблем світу (SIPRI) на той же самий період називав цифру 37 млрд. доларів; японський щорічник «Ніхон кокусей дзуге» – 37,7 млрд доларів, а за офіційними даними, наведеними у доповіді міністра фінансів КНР Цзян Хуанчена на сесії Всекитайських зборів народних представників у березні 1999 року – 12,6 млрд доларів.

У доповіді міністра стверджено, що абсолютні показники військових витрат за період 1998–1999 років зросли на 15%: у 1999 році становили 104,6 млрд юанів або 14,1% витратної частини бюджету на 1999 фінансовий рік³²⁶. Причини стурбованості японської сторони, разом з тим, пов'язані навіть не стільки із зростанням військових витрат у Китаї у 1990-ті роки, скільки з наявністю фактів, які об'єктивно підштовхують китайське керівництво до прискореного військового будівництва. Саме факт збереження нестабільності в сфері регіональної безпеки підштовхували КНР до необхідності модернізації та заміни застарілих видів озброєння, як і об'єктивна потреба у забезпеченні армії новою, високотехнічного зброєю, пристосованої для участі в можливих локальних регіональних конфліктах.

Посилення військової могутності сусіднього Китаю відбувалося на фоні його послаблення геостратегії щодо Японії, яке викликало в останньої законне занепокоєння. Протягом багатьох століть Китай вважав Японію своїм стратегічним супротивником. Відносячись до різних гілок однієї й тієї ж самої монголоїдної раси, народи Китаю і Японії, знаходились у різних геополітичних умовах і відчували на собі впливи різних факторів, внаслідок чого істотно

³²⁶ Taiwan's Military Strength. *Defense of Japan*. 1998. P. 51–53.

відрізнялися один від одного в окремі історичні періоди за характером та рівнем розвитку. Вказані обставини найчастіше й визначали відносини суперництва між Китаєм і Японією.

Частково причини китайської ворожнечі відносно Японії можна пояснити їх різними геополітичними положеннями, але при оцінці раннього стану формування політики Китаю на японському напрямку навряд чи правомірно застосовувати категорії класичної геополітики та розглядати їх ворожнечу в межах традиційних протиріч сухопутних та морських країн. Японія, не дивлячись на своє острівне розташування, багато віків не була розвинутою морською державою, у неї було відсутнє розвинуте мореплавство, і вона використовувала своє острівне розташування як реальну перешкоду для стримування експансії більш могутнього сусіднього континентального Китаю, компенсуючи, таким чином, свою економічну та стратегічну слабкість. У цей період Китай ще не розглядав Японію як серйозну антагоністичну морську силу.

Проте зі створенням наприкінці XIX століття могутнього воєнно-морського флоту і перетворення Японії фактично в єдину азіатську імперію, яка проіснувала в такій якості до кінця другої світової війни, вона стала сприйматись Китаєм як ворожа країна, що прагне колоніальних володінь, до розповсюдження свого впливу на сусідні держави та їх загарбання. Саме в цей період у свідомості китайських лідерів та рядових китайців сформувалася негативна постать Японії, яка зберігалася до кінця XX століття. До того ж зростала і об'єктивна необхідність участі Китаю у боротьбі з Японією за економічне і політичне домінування у Східній Азії.

На межі XX– XXI століть загроза безпеці Японії з боку Китаю полягала у відсутності прозорості щодо прогнозування майбутнього розвитку японсько-китайських відносин, в оцінці впливу сукупної могутності Китаю на стабільність у регіоні. Та й самі міждержавні відносини Японії та Китаю важко безпосередньо назвати відносинами суперництва, як, у свою чергу, і співробітництва. З одного боку, за роки китайських реформ Японії вдалося

створити у Китаї значний потенціал торгівельно-економічних і технологічних потреб з метою підтримки з нею добросусідських відносини. Наприкінці 1990-х років Китай став другим після США головним постачальником своїх товарів до Японії (у 1997 році обсяг імпорتنих закупівель у США становив 75,6 млрд. доларів, або 22,3% всієї вартості японського імпорту, тоді як Китай постачав у Японію товарів на суму 41,8 млрд доларів, що становило 12,4% всього японського імпорту)³²⁷. Проте, з іншого боку, у зовнішньополітичній поведінці Китаю зберігалися певні моменти, які Японія сприймала як загрозу своїй безпеці.

В першу чергу, це торкається військових намірів Китаю відносно Японії, його недовіри, підозри та готовності запобігти будь-яким шляхом, навіть застосуванням сили, небезпечний, з точки зору китайського керівництва, розвиток подій у Східній Азії. Китай дуже вороже ставився, наприклад, до процесу так званої мілітаризації Японії. Актуальність цієї проблеми для безпеки Китаю не тільки не знизилася після «холодної війни», але й, навпаки, ще більше зросла у 1990-ті роки. Причин тут кілька.

По-перше, Пекін, без сумніву, розглядав зміцнення Японією військової могутності як найбільш «серйозний дестабілізуючий фактор» у всьому регіоні. Не забута експансія Японії проти Китаю у 1930-ті роки, величезні людські та матеріальні жертви, пов'язані з нею.

По-друге, не дивлячись на досягнення у 1980–1990-ті роки «переваги» над Японією у воєнній області, Китай був занепокоєний тим, що в перспективі Японія може перетворитись у наймогутнішу військову державу з ядерною зброєю та передовою воєнною технологією. Це означало, що в Східній Азії Японія може стати найбільшою і реальною загрозою безпеці КНР у XXI столітті, і вона буде змушена вживати заходи щодо власного захисту на японському напрямку³²⁸.

³²⁷ Rex Li. China and Asia-Pacific Security in the Post – Cold War Era. *Security Dialogue*. 1995. № 3. P. 337; Japan 1999. An International Comparison. Tokyo, 1999. P. 90–99.

³²⁸ Japan 1999. An International Comparison. Tokyo, 1999. P. 58.

По-третє, китайське керівництво було занепокоєне, що вступ Японії у гонку озброєнь зможе істотно послабити Китай економічно і, можливо, навіть перекреслити більшість досягнень його політики модернізації наприкінці ХХ століття.

У ХХІ столітті Японія розглядає Китай як супротивника номер один та історична ворожнеча двох східно-азіатських країн може повернутися до початкової точки: в Академії воєнних наук НВАК з 1970-х років розробляються сценарії воєнних дій, в яких Японія виступає як стратегічний супротивник, разом з США, проти КНР. Для японських лідерів цілком зрозуміло, що Китай буде намагатися будь-якими засобами перешкоджати становленню Японії як регіональної і глобальної держави та як превентивний захід спробує випередити її у заповненні «вакууму сили», що був створений у регіоні після закінчення «холодної війни»³²⁹. При цьому для японського керівництва стало також зрозуміло, що Китай раніше, ніж Японія, перетвориться на воєнну наддержаву з одної простої причини: занадто різні силові потенціали обох країн. До того ж у Токіо не забували, що в регіоні, як і раніше, зберігалася велика недовіра до Японії у зв'язку з її колишнього агресією, у той же час як Китайську Народну Республіку «всі бояться, але й поважають».

Після «холодної війни» в Японії почали заздалегідь готуватися до можливості серйозного загострення відносин з Китаєм у ХХІ столітті і навіть до прямого силового протистояння. Разом з тим у Токіо конкретно не уявляли, в якій формі це протистояння може проявитися. Виходячи з реалій кінця ХХ століття, японці розглядали декілька можливих приводів для загострення відносин з Китаєм у майбутньому. Насамперед, це територіальні суперечки про приналежність островів Сенкаку (Дяоюдай), які знаходилися під управлінням Японії, тоді як Китай вважав їх своєю територією. У 1970-ті роки на стані поновлення післявоєнних двосторонніх відносин та підписання мирного договору Китай погодився «залишити цю проблему на розгляд майбутніх

³²⁹ Информационный бюллетень ИДВ РАН. 1993. № 5; цит. за: Ощенко В.П. Россия и Китай в зеркале региональной политики. М., 1998. С. 83.

покоління», але вже у 1990-х роках лідер КНР вважали можливим знову загострити територіальну суперечку з Японією та 25 лютого 1992 року прийняли закон про територіальні води, який юридично, в односторонньому порядку, закріплював приналежність островів Китаю, а охорону архіпелагу та навколишньої території було доручено НВАК з усіма витікаючими з цього наслідками для безпеки Японії³³⁰.

Така демонстративно жорстка позиція Пекіна щодо островів Сенкаку була викликана бажанням вчинити додатковий тиск на Токіо з метою отримання додаткових фінансових ресурсів для модернізації економіки, а також зв'язана з наполегливим наміром зберегти у національній власності величезні запаси нафти на шельфі островів. Останнє завжди можна вигідно використовувати як відповідний ресурс та вагомий політичний карт у суперечливих питаннях з Японією у XXI столітті.

Серйозне незадоволення з боку Китаю Японія відчувала й у зв'язку з активізацією у 1990-х роках японсько-тайванських відносин. Китайські лідери розглядали зміцнення цих відносин як безпосередню загрозу територіальній цілісності країни. Японія порушила «дух» спільної китайсько-японської заяви щодо Тайваню, збільшила потік японських інвестицій в економіку острова, розширила товарообіг, активізувала офіційні контакти. Своїми зв'язками з Тайванем Японія певним чином сприяла існуванню «двох Китаїв», а праві сили в Японії активно підтримували намагання Тайбею до незалежності.

Суттєво погіршували відносини Японії з Китаєм й важка історична спадщина японської агресії в Азії, яка періодично нагадувала про себе у формі вимог офіційної влади Китаю до Японії – про необхідність надання пільгової фінансової допомоги як компенсації за понесені збитки. Японська сторона в цьому питанні займає цілком категоричну позицію та вважала, що ця проблема вичерпала себе після поновлення дипломатичних відносин між двома країнами

³³⁰ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. 150 арк.

у 1972 році, коли Китай відмовився від військово-репараційних претензій до Японії. У цих умовах лідери КНР продовжували періодично заявляти про своє незадоволення позицією Токіо і навіть підраховували нанесені Японією збитки, які вона завдала Китаю під час агресії проти країн Азії у 1930–1940-х роках.

Складне переплітання багатьох суперечливих політичних, економічних, історичних і стратегічних факторів заважало керівникам Японії уявити реальні та потенційні загрози безпеці з боку Китаю у XXI столітті. Разом з тим фактичним для них було те, що протиріччя між двома країнами не тільки збережуться, але й будуть з часом посилюватися.

Додатковим аргументом для такого висновку, крім факторів, розглянутих вище, є, на думку автора, суперечність процесів внутрішнього розвитку самого Китаю, відповідний розрив між його наростаючими політичними амбіціями на регіональне лідерство, з одного боку, та внутрішньою перенапругою сил для їх реалізації – з іншого. Загалом прогнози, що робилися для Китаю протягом 1990-х років аналітиками різних країн, були багатообіцяючими: і темпи економічного зростання, і масштаби іноземних інвестицій у китайську економіку забезпечували вагомий фундамент для традиційного висновку про те, що на протязі майже двох десятиріч Китай вийде на рівень сучасної світової держави, рівної США та країнам об'єднаної Європи. Зрештою, за показниками валового внутрішнього продукту (надалі ВВП), Китай може значно обійти Японію, а набутий економічний потенціал дозволить йому посилити свою воєнну могутність настільки, що він може стати загрозою для сусідів по регіону і, навіть, для більш віддалених країн. Змінивши свої позиції, завдяки приєднанню Гонконгу, Макао а, можливо, і Тайваню, «Великий Китай» дійсно може розраховувати на перетворення у майбутньому не тільки у регіонального лідера, але й у світову державу.

Разом з тим ряд факторів свідчило: якщо це здійсниться, то Китаю прийдеться заплатити занадто високу ціну, яка у кінцевому рахунку підірве його економічну і соціально-політичну стабільність, а йому як лідеру необхідно буде шукати вихід з цієї ситуації. Для підтримки високих темпів зростання

протягом історично тривалого періоду часу необхідними є вдале поєднання ефективності державної влади, політичної стабільності та соціальної дисципліни всередині країни, високий рівень накопичення та іноземного капіталовкладення, а також «спокій» на національних кордонах.

Збереження всіх цих позитивних факторів протягом тривалого часу стало неможливим навіть для Японії (середньорічні темпи зростання її ВВП не перевищили у 1990-ті роки 1,4 %), хоча відомий політолог Езра Вогель ще наприкінці 1997-х років передбачив Японії позицію «номер один» у світовій ієрархії провідних країн Заходу і пропонував лідерам США навчатися саме у японців³³¹.

Тривала підтримка високих темпів зростання, безперечно, приведе Китай до серйозної перенапруги в економіці та соціальній сфері. Так, споживання Китаєм енергії вже зростає такими темпами, які набагато перевищують можливості внутрішнього виробництва. Цей розрив буде збільшуватись у будь-якому випадку, але він суттєво зросте, якщо темпи економічного росту Китаю будуть зберігатися на такому високому рівні. Напружена ситуація може скластися і на ринку продовольства. Чисельність населення Китаю продовжує швидко зростати, не дивлячись на зниження темпів приросту, саме тому імпорт додаткового продовольства набуває все більш вагоме значення для внутрішньої стабільності. Зростаюча залежність Китаю від імпорту продуктів харчування не тільки збільшить навантаження на національні економічні ресурси, виходячи з більш високих цін на імпортне продовольство, але й зробить Китай політично більш уразливим стосовно будь-якого зовнішнього діяння³³².

Реалізація амбіційних планів воєнного будівництва, розширення і модернізація збройних сил, враховуючи накопичення стратегічного ядерного потенціалу, вже у 1990-ті роки вимагали витрати на ці потреби до 20% ВВП³³³. При збереженні цієї тенденції виникне сильний негативний тиск на економіку

³³¹ Вопросы и ответы, касающиеся Белой книги «Тайваньский вопрос и объединение Китая». Пекин.: Межконтинентальное издательство Китая, 1997. С.56–58.

³³² Vogel E.F. Japan as Number One: Lessons for America. Cambridge and London, 1979. P. 31.

³³³ Там само..

Китаю і тягар військових витрат зробиться занадто важким, як це відбулося в роки «холодної війни» в СРСР, який не зміг витримати гонку озброєнь з США і країнами НАТО³³⁴. Крім того, активна діяльність Китаю у військовій сфері здатна викликати адекватну реакцію у країнах регіону (наприклад КНДР), що може призвести до небажаного порушення балансу сил у Східній Азії.

Важливими факторами внутрішнього розвитку Китаю, які можуть негативно вплинути на стабільність у регіоні, є також зростаюче соціальне розшарування у китайському суспільстві та нерівномірність розвитку районів країни. Південні та східні райони Китаю, а також великі міста опинилися найбільш доступними для іноземних капіталовкладень і зовнішньої торгівлі та отримали найбільші прибутки від економічного росту країни. Натомість сільські райони, розташовані у китайській глухомані, серйозно відставали в своєму розвитку, нараховували у другій половині 1990-х років величезну, до 100 млн осіб армію безробітних, мали занадто низький рівень соціальної забезпеченості населення у порівнянні з іншими районами³³⁵.

Ця порохова соціальна бочка у будь-який момент готова вибухнути та здійснити рішучий вплив на політичну стабільність у країні в цілому. У Китаї зберігаються умови для фронтального зіткнення інтересів бюрократичної політичної еліти, яка традиційно заявляє про свою вірність соціалістичним ідеалам, але насправді вона більше піклується про збереження своїх майнових привілеїв, з одного боку, і головною масою населення, вкрай незадоволеного своїм матеріальним становищем на фоні зовнішнього статистичного благополуччя китайської економіки і яка вимагає більш рівномірного розподілу національного продукту, – з іншого.

Цілком логічно, що новому поколінню лідерів Китаю у XXI столітті приходить розв'язувати складні соціально-економічні й політичні завдання щодо регулювання зростаючих протиріч між соціалістичною, за формою,

³³⁴ The Economist. 1999. June 19. P. 89.

³³⁵ Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. 150 арк.

політичною системою держави та ринковою, по суті, структурою економіки. У всіх випадках в цілому Китаю навряд чи буде загрожувати внутрішньополітична нестабільність.

Отже, самі китайські лідери постійно очікують зростання серйозних внутрішніх протиріч та заздалегідь готуються до можливості надзвичайно небезпечних для стабільності політичних струсів³³⁶. Справа в тому, що, якщо Китай навіть збільшить у три рази виробництво ВВП, за рівнем доходів на душу населення країна залишиться в останніх рядах держав світу, не кажучи вже про надзвичайну бідність значної частини китайського суспільства.

Таким чином, «китайський виклик» інтересам безпеки Японії у XXI столітті з об'єктивних обставин уявляється досить серйозним і рахуватись з ним лідери країн просто зобов'язані. Поза будь-якого сумніву, Китай стане домінуючою регіональною державою у Східній Азії і його військова могутність набагато перевищує оборонні можливості його найближчих сусідів, враховуючи Японію. Китай хоча і не стане світовою наддержавою з ключових показників розвитку, але буде все більше зміцнювати свої позиції в регіоні, виходячи з особливостей історії своєї цивілізації, географії та економіки. Ці особливості змусять лідерів країни протягом першого десятиріччя XXI століття більш наполегливо демонструвати потребу приєднати до себе Тайвань, що цілком може статися після економічного і політичного «поглинання» Гонконгу. При цьому реальна загроза дестабілізації ситуації у Східній Азії виникне, з одного боку, із-за намагання Китаю силою нав'язати свою політичну волю країнам регіону, а з іншого – буде пов'язана з необхідністю для США цьому протидіяти.

Існує ще одна причина, яка дозволяє, на думку автора, японським політикам розглядати Китай у XXI столітті як загрозу стабільності своїм стратегічним інтересам у Східній Азії. Це спроби Китаю включити об'єднану

³³⁶ На думку автора дисертації цей «урок» особливо актуальний для сьогодення України тому, що 8 липня 2002 року Президент України відповідно до статті 107 Конституції своїм указом увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року «Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору(НАТО)». *Урядовий кур'єр*. № 146. 2002. 10 серпня. С.11.

Корею до поясу свого впливу в регіоні. Китай, разом з тим, занепокоєний, що можливе об'єднання Кореї може піти за сценарієм, який влаштовує лише Південну Корею, що для Пекіна рівноцінно посиленню американських і частково японських позицій на Далекому Сході. Такий сценарій, безумовно, викликає у китайців бажання опору. У Китаї розроблено свій варіант об'єднання, який має за мету перетворення об'єднаної Кореї у нейтральну країну, своєрідний «буфер» між Китаєм і Японією. При цьому китайське керівництво розраховує на те, що з часом історична ворожнеча корейців до Японії сама по собі приведе Корею у сферу китайського впливу у Східній Азії. Разом з тим, китайці готові зберегти і ситуацію статус-кво на Корейському півострові, але при цьому активно підтримувати уряд КНДР, який, в свою чергу, зацікавлений в об'єднанні двох країн на умовах північно-корейської сторони³³⁷.

Амбіційні плани китайських лідерів передбачають також активізацію боротьби в регіоні за ринки збуту і нові джерела енергетичних ресурсів, враховуючи родовище шельфу Південно-Китайського моря. Сукупні активи 500 провідних компаній Південно-Східної Азії, власниками яких є китайці, складала за даними середини 1990-х років, біля 540 млрд доларів. Китайці, які мешкають у країнах Східної Азії, контролюють біля 90% економіки Індонезії, 75% економіки Таїланду, 50–60% малайзійської економіки, а також повністю економіку Тайваню, Гонконгу, Сінгапуру³³⁸. Тривога з цього приводу примушує політичну еліту країн Східної Азії відкрито говорити про «економічну інтервенцію Китаю в регіоні», так само як у 1970-ті роки тут говорили про японську експансію.

У зв'язку з цим показовими можна вважати підсумки візиту до Пекіна прем'єр-міністра Таїланду Чаваліта Йонгчаюта весною 1997 року з метою погодження умов створення союзу з «Великим Китаєм». Тоді лідер Таїланду

³³⁷ Thomas W. Robinson, David Shambaugh, eds. *Chinese Foreign Policy: Theory and Practice*. Oxford, Eng.: Oxford University Press, 1994. P.135–138.

³³⁸ Галенович Ю.М. Ипостаси Китая в современных международных отношениях. – У кн.: *Китай в мировой политике*. М.: РОССПЕН, 2001. С. 448–576.

офіційно визнав, що Китай є наддержавою та користується величезним впливом у світі і що інтересам його країни відповідає будівництво мосту між державами АСЕАН і Китаєм у XXI столітті.

Швидке за історичним виміром розростання сфери домінування «Великого Китаю» зустрічає опір у Японії, лідери якої змушені шукати разом з США адекватні міри для нейтралізації спроб Пекіна домогтися для себе односторонніх стратегічних переваг у Східній Азії. Майбутня безпека Японії прямо залежить від того, в якій мірі їй вдасться захистити себе від можливої загрози з боку Китаю та самій зміцнити позиції в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

ВИСНОВКИ

З часу утворення КНР в офіційній зовнішньополітичній стратегії країни відбулося декілька змін геополітичного характеру. Утворення Китайської Народної Республіки на чолі з Мао Цзедуном стало поштовхом до переорієнтації міжнародних пріоритетів на основі доктрини Китайської комуністичної партії – маоїзму, що протягом майже двох десятиліть піддавалася трансформаціям. В ході наукового дослідження було виокремлено такі особливості зовнішньої політики Мао:

1. Домінуючим фактором впливу на китайську політику в 50-х рр. XX ст. була теорія «двох таборів» (1950 р.) В її основі лежало протистояння двох сторін. З одного боку капіталістичний табір на чолі з США, з іншого – СРСР і Китай, який доповнював тандем, виконуючи роль «молодшого брата». Поняття «проміжної території» включало звільнені країни Азії, Африки і Латинської Америки.

2. Зовнішньополітична концепція маоїзму передбачала існування в політичному просторі «трьох світів: імперіалістичних США, СРСР з низкою соціалістичних країн Східної Європи, за винятком Румунії та Албанії, та країни, що розвиваються на чолі з КНР (1960-ті рр.).

3. Перерозподіл сфер впливу відбувся в 1970-ті роки: лідируючі позиції на міжнародній арені зайняли США і СРСР, що перебували у стані «холодної війни»; другий світ – решта капіталістичних країн, третій світ залишався у тому ж складі на чолі з КНР. УРСР, незважаючи та окреме представництво в ООН, не мала прямих дипломатичних відносин з Пекіном. Щоправда, такі шляхи співпраці як навчання китайських студентів у вишах Радянської України, торгівля товарами легкої промисловості були дозволені Москвою.

4. Відносно країн «третього світу» китайська політика носила агітаційний характер. Боротьба відсталих країн за політичні і економічні права, введення курсу неприєднання, досягнення єдності й взаєморозуміння, а також вирішення всіх питань між собою дипломатичним шляхом відкрила шлях для КНР у

налагоджені з ними відносин, зробивши її автоматично їх національно-ідейним лідером.

5. Характерною особливістю китайської політики у зазначений період стало створення єдиного міжнародного фронту проти двох наддержав – Радянського Союзу і Сполучених Штатів. У цьому напрямку Китай пропонував економічну, технічну і військову допомогу країнам «третього світу» для ведення визвольних рухів; взаємини між країнами були досить стабільними, допоки країни не почали відчувати войовничі настрої Китаю.

6. Провідною зовнішньою стратегією Мао стала спроба об'єднання «другого» та «третього» світів для досягнення своїх цілей на засадах рівноправності. Найбільшу підтримку КНР отримала від урядів країн Африки, Азії і, частково, країн Латинської Америки, що вбачали в КНР соціалістичного лідера, який враховував потреби інших країн. Проте політика Мао Цзедуна мала нахили і до екстремістських дій на світовій арені, що погіршувалися в ході радянсько-китайської конфронтації.

7. Культурна революція у Китаї, що набрала своїх обертів у 1966 р., розпочала занепад внутрішньої і зовнішньої політики. Тотальні репресії торкнулися партійних і господарчих кадрів, інтелігенції. На міжнародній арені Китай намагався нав'язати багатьом власний досвід культурної революції, китайську модель соціально-економічної і політичної організації суспільства. Як наслідок, це призвело до різкого погіршення відносин з десятками країн Азії, Африки і Латинської Америки. Керівники Китаю розійшлися в поглядах майже з усіма соціалістичними країнами, навіть з тими, з якими мали тісне партнерство. Через претензії Пекіну на світове лідерство у міжнародному комунізмі від КПК відвернулися більшість зарубіжних компартій.

8. Культурна революція була безпрецедентним політичним рухом, який допоміг Мао зберегти соціалістичний устрій в Китаї. Революційний напрямок Китаю у міжнародній політиці в 1960-х рр. зміцнив його статус як сильної країни, що боролася з двома наддержавам.

9. Переформатування зовнішніх концепцій Мао відбулося на початку

1970-х рр., коли після ізоляції своєї зовнішньої політики та войовничості кінця 1960-х рр. Китай переглянув свою політику. Відновлено дипломатичні місії, які були відкладені під час «культурної революції» і розпочато процес зближення із США. Крім того, було зроблено політичну заяву Мао про «три світи» у 1974 р., відповідно якій СРСР і США віднесено до Першого Світу, як дві наддержави і «імперіалістичні агресори», чиє суперництво пророкувало світову війну.

10. Політика Китаю на початку 1970-х рр. була спрямована на радикальні зміни у структурі держави, до чого закликав й інші країни, а також до «нового міжнародного економічного порядку». До кінця 1970-х рр. офіційний Пекін схилявся до дотримання принципів суверенітету, боротьби проти гегемонії, що не відповідало цілями нового економічного порядку. Відповідно, КНР розпочала політику «відкритості», що характеризувалося надходженням іноземних інвестицій і зовнішніми позиками.

11. Однак, коли зовнішня політика не могла більше базуватися на революційних засадах, Китаю довелося укласти стратегічний союз із США, що було означало кінець підтримці революційних рухів. Відповідно цьому бачимо, що найбільшою слабкістю у міжнародній політиці щодо країн «третього світу» було те, що не було зроблено правильного аналізу імперіалістичної системи в цілому, яка залишалася лише на теоретичному рівні.

12. За епохи Мао Китай досяг значних зрушень у міжнародній політиці, вплинув на зміну світової політичної ситуації. Потенційно – в силу територіальних і демографічних особливостей – могутня країна почала стрімко реалізовувати свої можливості, дані їй самій географією, різко змінюючи баланс сил у глобальному масштабі.

13. Враховуючи величезну документальну, друковану базу і мережу Інтернет, не можна однозначно дати повну оцінку зовнішньої політики та дипломатії Мао Цзедуна. Керманичу КНР необхідно було балансувати між впливовими центрами світу того періоду, в першу чергу СРСР, США, деякими країнами Західної Європи, не забуваючи при цьому, що він представляв велику і потенційно потужну державу – Китайську Народну Республіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

1. Архив Президента Российской Федерации. Фонд 45. Китайский стол. Оп. 1. Д. 330. Лист 95–96. Телеграмма И. В. Сталина Мао Цзедуну 10 января 1949 г.
2. Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 495. Довідки відділу про економіку, зовнішню та внутрішню політику, державний устрій та політичні партії Китайської Народної Республіки, про агресивні дії з боку Тайваню та стан радянсько-китайських взаємовідносин. Т. 2: Про політичні партії, зовнішню та внутрішню політику КНР і характеристики державних діячів. 114 арк.
3. Архів МЗС України. Основний фонд. Політичний відділ. Справа № 572. Довідки відділу про загальне становище на Тайвані, взаємовідносини між чайканшистами та США, їх агресивні дії проти КНР та ситуацію в районі Тайванської протоки. Т. 1. 150 арк.

Література

4. Азаренко Ю.А. Этнолингвистические процессы на Тайване в освещении историографии КНР. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. Новосибирск, 2008. Т. 7. № 4. Востоковедение. С. 45–51.
5. Алексеев И.А. Американские китаеведы об экономике и политике Китая сегодня и завтра. М.: Наука, 1989. 301 с.
6. Афоризмы старого Китая / пер. с кит. В. В. Малявина. М.: Наука, 1988. 190 с.
7. Багдасарян В. Э., Сулакшин С. С. Высшие ценности Российского государства. Научная монография. Серия «Политическая аксиология». М.: Научный эксперт, 2012. 624 с.
8. Гельбрас В. Г. Китай: возрождение национальной идеи. *Политика*. 2003. № 2. С. 80–90.

9. Делюсин Л. П. Борьба вокруг идейного наследия Сунь Ятсена. *Общественно-политическая мысль в Китае (конец XIX–начало XX в.)*. М.: «Наука», 1988. С. 394–477.
10. Маомао. Мой отец Дэн Сяопин «культурной революции»/ пер. с китайского. М.: РУССЛИТ, 1995. 568 с.
11. Погребенніков В. І. Розвиток вікової психології в Китаї. М., 2000. 235 с.
12. Решетов А.М. Китайцы (хань) в свете теории этноса. *Общество и государство в Китае: тезисы и доклады XXVIII научной конференции*. М.: Институт востоковедения РАН, 1998. Часть II. С. 265–270.
13. Абри Г. Победа народной революции и вопросы демократических преобразований в Китае (1945–1952). Будапешт.: РОССПЭН. 1980. 215 с.
14. Астафьев Е. В. Внешняя политика и международные отношения КНР: в 2-х томах. М. : Мысль, 1974. 124 с.
15. Бадмаев. П. А. Россия и Китай. СПб. : Изд. Пожарова, 1990. 117 с.
16. Бажанов Е. П. Китай и внешний мир. М. : Междунар. отношения, 1990. 352 с.
17. Баталов Э. Я. Идеологическая стратегия США на мировой арене. М.: «Международные отношения», 1985. 232 с.
18. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М. : Международные отношения, 1999. 256 с.
19. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995). М. : Сюита, 1997. 254 с.
20. Богомолов, А.О. Тихоокеанская стратегия США и АСЕАН. М.: Главная редакция восточной литературы, 1989. 172 с.
21. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / под. ред. А. М. Прохорова. 3-е изд. М. : Советская энциклопедия, 1973. Т. 12. 652 с.

- 22.Бородин Б.А. Помощь СССР китайскому народу в антияпонской войне 1937–1941 гг. М.: Изд-во «Мысль», 1965. 200 с.
- 23.Борисов О. Б. Из истории советско-китайских отношений в 50-х гг. К дискуссии в КНР о Мао Цзэдуэ. М. : Международные отношения, 1982. 152 с.
- 24.Борисов О. Б. Внутренняя и внешняя политика Китая в 70-е годы: полит. очерк. М. : Полииздат, 1982. 384 с.
- 25.Борисов О. Б. Советский Союз и маньчжурская революционная база (1945–1949). М.: Наука, 1975. 321 с.
- 26.Борисов О. Б. Советско-китайские отношения. М.: Международные отношения, 1972. 412 с.
- 27.Бурлацкий Ф. М. Мао Цзэдуэ и его наследники. М. : Международные отношения, 1979. 400 с.
- 28.Бурлацкий Ф. М. Мао Цзэдуэ. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. 254 с.
- 29.Бурлацкий Ф. М. Мао Цзэдуэ: Наш коронный номер – это война, диктатура. М. : Междунар. отношения, 1979. 392 с.
- 30.Бутурлинов В. Ф., Плотников Г. К., Чубаров В. В. О советско-китайской границе. Правда и пекинские вымыслы. М. : Воениздат, 1982. 78 с.
- 31.Ван Мин. Полвека КПК и предательство Мао Цзэдуэ. М. : Политиздат, 1975. 365 с.
- 32.Василевский А. М. Дело всей жизни: в 2-х кн. М.: ООО «Издательство АСТ», 1973. Кн. 1. 462 с.
- 33.Великая пролетарская культурная революция (важнейшие документы). Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 1970. 176 с.
- 34.Видадь Ж. Куда ведет Китай группа Мао Цзэ-дуэ. М. : Прогресс, 1967. 300 с.
- 35.Владимиров Л. Развитие промышленности экономические связи Китайской Народной Республики. *Внешняя торговля*. 1953. № 10. С. 3–12.

- 36.Владимиров О. Советско-китайские отношения в 1940–80-х гг. М. :
Международ. отн., 1984. 165 с.
- 37.Владимиров О. Е., Рязанцев В. И. Страницы политической биографии
Мао Цзедуна. М. : Полииздат, 1980. 127 с.
- 38.Владимиров П. П. Особый район Китая 1942–1945. М. : Изд-во
агентства печати «Новости», 1973. 656 с.
- 39.Внешняя политика и международные отношения Китайской народной
республики, 1963–1973: в 5 т. / под общ. ред. Г. В. Астафьева,
А. М. Дубинского; Акад. Наук СССР. Ин-т Дальнего Востока. М. :
Мысль, 1974. Т. 2. 307 с.
- 40.Внешняя политика Советского Союза: Документы и материалы. М. :
Политиздат, 1949. 100 с.
- 41.Внешняя политика США. 1998. Т. 3. № 1. URL: <http://www.usia.gov/journals/itps/1097/ijpa1097.htm> (дата доступа: 15.01.1998).
- 42.Волохова А. А. К событиям на Даманском. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 3. С. 94–97.
- 43.Воронцов В. Б. Китай и США в 60–70-е гг. М. : Наука, 1979. 172 с.
- 44.Воронцов В. Б. Тихоокеанская политика США 1941–1950. М. : Наука,
1967. 321 с.
- 45.Воскресенский А. Д. Китай и Россия: теория и история
межгосударственных отношений. М. : ООО «Издательский центр
научных и учебных программ», 1999. 408 с.
- 46.Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии: историческая динамика
политических взаимовлияний. М. : Муравей, 2004. 600 с.
- 47.Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Пекин:
Издательство литературы на иностранных языках, 1969. 811 с.
(документы).
- 48.Выступления Мао Цзедуна, ранее не публиковавшиеся в китайской
печати: в 6 вып. / под. ред. О. Борисова: пер. с кит. Л. Началова. М. :
Прогресс, 1976. Т. 2. 352 с.

- 49.Гайдуков Л., Лі Сін. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини: історія, сьогодення перспективи. *Політика і час*. 2001. № 7. С. 51–61.
- 50.Галенович Ю. М. Мао Цзэдун вблизи. М. : «Русская панорама», 2006. 325 с.
- 51.Галенович Ю. М. Россия–Китай: шесть договоров. М. : Наука, 2003. 362 с.
- 52.Галенович Ю. М. Нации и государства: сб. статей о китайско-американских отношениях. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2001. 184 с.
- 53.Галенович Ю.М. Ипостаси Китая в современных международных отношениях: кн. Китай в мировой политике. М.: РОССПЕН, 2001. С. 448–576.
- 54.Галенович Ю. М. Пэн Дэнхуей и Мао Цзэдун. Политические лидеры Китая XX века. М. : Огни, 2005. 411 с.
- 55.Галенович Ю. М. Россия и Китай в XX веке: граница. М. : Изограф, 2001. 336 с.
- 56.Галенович, Ю. Мао Цзэдун, Дэн Сяопин и «холодная война». *Свободная мысль*. 2012. № 11. С.129–138.
- 57.Гарвер Дж. В. Мао Цзэдун и разлад китайско-советских отношений. *Китай в диалоге цивилизаций* (к 70-летию академика М. Л. Титаренко). М. : Памятники исторической мысли, 2004. С. 47–483.
- 58.Гломбиньский К. Китай и США. М. : Политиздат, 1975. 142 с.
- 59.Границы Китая: история формирования / под общ. ред. В. С. Мясникова, Е. Д. Степанова. М. : Наука, 2001. 365 с.
- 60.Дедовский А. М. Сталин и СССР в судьбах. М.: «Наука», 1999. 362 с.
61. Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К., Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
- 62.Дейч Т. Л. Африка в стратегии Китая. Москва, 2008. 325 с.

63. Димитров Г. Дневник (9 марта 1933 – 6 февраля 1949). София: Университетское издательство «Св. Климент Охридски», 1997. 608 с.
64. Дипломатический словарь: в 3-х томах / гл. ред-ция А. А. Громыко. М.: Изд-во «Наука», 1986. Том III. С–Я. 752 с.
65. Дубинский А. М. Освободительная миссия Советского Союза на Дальнем Востоке (из истории международных отношений, национально-освободительной борьбы народов Восточной и Юго-Восточной Азии в годы Второй мировой войны). М.: Изд-во иностранной литературы, 1966. 560 с.
66. Дубинянский М. Мао Цзэдун: Поединок с историей. *Личности Украины*. 2009. № 2. С. 50–69.
67. Дубинянский М. Голод имени Мао. *Зеркало недели*. 2007. № 48 (15 декабря). С. 21.
68. Думан Л. И. Традиции во внешней политике Китая. *Роль традиций в истории и культуре Китая*. М.: Наука, 1972. С. 199–213.
69. Энциклопедія Ніппоніка: в 26 т. 2-е видання. Токіо.: Сьогаккан, 1994–1997. 545 с.
70. Ефимов Г. В. Очерки по новой и новейшей истории Китая. М.: Политиздат, 1951. 574 с.
71. Желуховцев А. «Культурная революція» с близкого расстояния. М.: Политиздат, 1973. 265 с.
72. Жуков В. Г. Куда ведет политика Мао. М.: Междунар. отношения, 1967. 56 с.
73. Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии. М.: Международ. отношения, 1990. 232 с.
74. Зовнішня політика КНР від Мао Цзедуна до Ден Сяопіна. Розробка концептуальних основ зовнішньої політики КНР (кінець 70-х – початок 80-х рр.). *Сходознавство*. 2000. № 9. С. 45–61.
75. Зотов В. Мао Цзэдун как идеолог: марксизм и маоизм. *Социально-гуманитарные знания*. 2007. № 4. С. 213–228.

76. Инако Цунэо. Право и политика современного Китая 1949–1975 гг. М. : Прогресс, 1978. 294 с.
77. История внешней политики СССР. 1945–1985 гг. / под ред. А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева. М.: «Наука», 1986. Том второй. 694 с.
78. История дипломатии: в 5-ти томах / под. ред. А. А. Громыко. М., 1979. Т. 3. 732 с.
79. История Китая: учебник / под ред. А. В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М. : «Высшая школа», 2002. 736 с.
80. История современной революции в Китае. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. 786 с.
81. Історія Сполучених Штатів. Нарис / гол. ред. Говард Синкотта. Київ: Інфор. Агентство Сполучених Штатів, 1993. 406 с.
82. История и сталинизм / ост. А. Н. Мерцалов. М.: Политиздат, 1991. 448 с.
83. Иванов О. В. США–Китай. Відносини 1945–1990 рр. Сучасна російська та українська історіографія. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2014. Вип. 229. С. 126–131.
84. Иванов О. В. Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972–2014 рр.). Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Історія. Миколаїв, 2016. Вип. 262. С. 54–56.
85. Иванов О. В. Мао Цзедун: Політичні проблеми культурного розвитку Китаю (до «революції» 1966–1976 рр.). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, 2016. №1. С. 78–82.
86. Иванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (зарубіжна і українська історіографія). Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2016. Вип. 11. С. 143–147.

- 87.Іванов О. В. «Холодна війна»: США–СРСР–Китай (з позиції сьогодення). Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Київ, 2016. Вип. 23. Ч.1. С. 104–108.
- 88.Іванов О. В. «Дипломатія Мао Цзедуна: еволюція політики балансування между США и СРСР в 1949–1950-х гг. Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (1918 г. – начало XXI в.). Витебск, 2015. С. 162–165.
- 89.Іванов О. В. Візит Річарда Ніксона до Китаю: прорив в американсько-китайських відносинах. Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2014». Миколаїв, 2014. С. 79–81.
- 90.Іванов О. В. Боротьба Китаю за лідерство серед країн, які розвиваються (Азія, Африка, Латинська Америка), 1965 – на початку 1970-х років. Всесвітня історія та схід. Миколаїв, 2015. С. 106–116.
- 91.Іванов. О. В. Зовнішня політика і дипломатія Мао Цзедуна: Українська історіографія. II Всеукраїнська науково-методична конференція молодих вчених та студентів. Миколаїв, 2017. С. 24–27.
- 92.Іванов О. В. Дипломатія Мао: невідомі сторінки китайсько-радянських переговорів вересня – жовтня 1954 року. Борисфенійський симпозіум – 2017. Міжнародна науково-практична конференція. Миколаїв, 2017. С. 23–25.
- 93.Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.
- 94.Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Политиздат, 1979. 576 с.
- 95.Капица М. С. КНР: три десятилетия – три политики. М. : Изд-во политической литературы, 1979. 576 с.
- 96.Карманная энциклопедия The Hutchinson / пер. О. Максименко. М.: «Внешсигма», 1995. 665 с.
- 97.Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. Л. Иванцова. М. : НИЦ «Ладомир», 1997. 848 с.

98. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. 352 с.
99. Китай / гл. ред. Чжоу Минвей. Пекин: ООО «Изд.-во лит-ры на иностр. языках», 2011. 230 с.
100. Китай и его соседи в новое и новейшее время / под. ред. С. Тихвинского. М.: Наука, 1982. 453 с.
101. Ковалев И. В. Диалог Сталина с Мао Цзэдуном. *Проблемы Дальнего Востока*. 1991. № 6. С. 83–93.
102. Ковалев И. В. Россия и Китай. *Дуэль*. 1997. 25 февраля. С. 8. (с миссией в Китае).
103. Коваль К. И. Московские переговоры И. В. Сталина с Чжоу Эньлаем в 1953 году и Н. С. Хрущева с Мао Цзэдуном в 1954 г. *Новая и новейшая история*. 1989. № 5. С. 104–119.
104. Колосков Б. Т. Внешняя политика Китая. 1969–1976 гг. Основные факторы и ведущие тенденции. М.: Политиздат, 1977. 330 с.
105. Конституция и основные законодательные акты Китайской Народной Республики / под. ред. В. Е. Чиркина. М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. 412 с.
106. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / отв. ред. В. Н. Виноградов. М.: «Наука», 1987. 544 с.; Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней / отв. ред-ры А. Н. Клеванский, В. В. Марьина, И. И. Поп. М.: «Наука», 1988. 576 с.
107. Крутиков К. А. На китайском направлении. Из воспоминаний дипломата. М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2003. 346 с.
108. Крюгер Р. Китай. История страны / пер. с англ. О. Великданова. М.: ЭКСМО, 2008. 544 с.
109. Кулик Б. Китайская Народная Республика в период становления (по материалам Архива внешней политики РФ). *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 5. С. 11–125.

110. Кулик Б. Т. Советско-китайский раскол: причины и последствия. М. : Инст ДВ, 2000. 412 с.
111. Кулик Б. Т. Китай в мировой и региональной политике (история и современность). М. : Ин-т Дальнего Востока РАН, 2003. 171 с.
112. Кулініч М.А., Руденко Г.М. Стислий український дипломатичний довідник: навчальний посібник. К.: Дипломатична академія при МЗС України, 2006. 376 с.
113. Лавренов С. Советско-китайский раскол. *Советский Союз в локальных войнах и конфликтах*. М. : Астрель, 2003. С. 336–369.
114. Лан В. И. США в военные и послевоенные годы. М. : Наука, 1978. 691 с.
115. Ледовский А. М. Китайская политика США и советская дипломатия 1942–1954. М. : Наука, 1985. 189 с.
116. Ледовский А. М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий. 1937–1952 гг. М. : Пам. ист. мысли, 1999. 344 с.
117. Ледовский А. М. СССР, США и китайская революция глазами очевидца 1946–1949. М. : Институт Дальнего Востока РАН, 2005. 192 с.
118. Ледовский А. М. Сталин, Мао Цзэдун и корейская война 1950–1953 годов. *Новая и новейшая история*. 2005. № 5. С. 79–113.
119. Ленинская политика СССР в отношении Китая. 1917–1967: сб. статей / под ред. М. И. Сладковского. М. : Наука, 1968. 257 с.
120. Лещенко Л. А. Воссоединение родины – приоритетная задача внешней политики КНР. *Украина-Китай: информационно-аналитическое обозрение*. 2000. № 1. С. 12–14.
121. Ли Даньхуэй. Некоторые вопросы китайско-советских отношений в 1960-е годы. *Проблемы Дальнего Востока*. 2005. № 1. С. 104–119.
122. Ли Жуй. Мао Цзэдун в последние годы жизни. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. № 1. С. 129–132.

123. Ли Цзюньжу. Что вы знаете о Компартии Китая? Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 2011. С. 6–7.
124. Литвин В. Україна і Китай в історичних зв'язках. *Голос України*. 2004. 20 березня. С. 4–5.
125. Лузянин, С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. 447 с.
126. Майоров С. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: в 5 т. М. : Наука, 1966. Т. 5. 561 с.
127. Макиндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Классика геополитики. XX век*. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 7–32.
128. Мао Цзэ-Дун. *Советская историческая энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 1966. Т. 2 С. 63
129. Мао Цзе-Дун. *Українська радянська енциклопедія*. Київ: Головна редакція УРЕ, 1962. С. 468.
130. Мао Цзэдун о китайской политике Коминтерна и Сталина. *Проблемы Дальнего Востока*. 1994. № 5. С. 101–110.
131. Мао Цзэдун. Избранные произведения: в 4-х т. М. : Государственное издательство иностранной литературы, 1952. 2084 с.
132. Материалы VIII Всекитайского съезда Коммунистической партии Китая. М. : Политиздат, 1956. 803 с.
133. Материалы второй сессии Всекитайского собрания народных представителей (5–30 июля 1955 г.). М. : Политиздат, 1956. 689 с.
134. Мельников Ю. М. От Потсдарма к Гуаму. Очерки американской дипломатии . М. : Политиздат, 1974. 367 с.
135. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева. *Вопросы истории*. 1992. № 11. С. 25–26.
136. Менг Хін. Історія науково-технічного співробітництва між УРСР та КНР у 50–80-х роках XX століття. *Вісник Київського національного*

- університету імені Тараса Шевченка. *Історія*. 2003. Вип.70. С. 161–163.
137. Миф П. А. Китайская революція. М. : Партиздат, 1932. 322 с.
 138. Моу Сеньмин. Анализ развития современных российско-китайских торговых отношений. *Сборник научных трудов НГТУ*. 2003. № 4. С. 115–120.
 139. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю. *Классика геополитики, XIX век*. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 183–274.
 140. Непомнин О. Е. История Китая XX век. Москва: ИВ РАН КРАФТ, 2011. 725 с.
 141. Обеды диктаторов: Сталину готовил... Путин. *«Вечерний Николаев»*. 2015. 28 ноября.
 142. Остроухов О. Л. Внешняя политика КНР: обеспечение суверенитета и целей развития. *Китай в мировой политике*. М. : РОССПЭН, 2001. С. 41–46.
 143. Отношения между великими державами в Восточной Азии после окончания холодной войны / Рос. акад. наук, Ин-т Дальнего Востока. *Экспресс-информация*. М., 2000. № 1. 86 с.
 144. Памятные страницы истории советско-китайского сотрудничества. *Проблемы Дальнего Востока*. 1984. № 3. С. 202–205.
 145. Панцов А. В. Мао Цзэдун. М. : Молодая гвардия, 2007. 867 с.
 146. Перша та Друга світові війни в історії людства: монографія / наукова редакція С. С. Трояна. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. 316 с.
 147. Підкова І., Джеджора О. Світова історія. XIX – XX століття. Словник. Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 368 с.
 148. *Політичний словник*. К.: Головна редакція УРЕ, 1976. 2-е вид. С. 297–298.
 149. Попов И. М. Россия и Китай: 300 лет на грани войны. М. : Астрель, 2004. 141 с.

150. Попова Е. И. Внешняя политика США в американской политологии. М. : Наука, 1987. 208 с.
151. Пронь С. В. США і Японія в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (50–90 роки ХХ століття): монографія. Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. 244 с.
152. Пронь С. В. Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині ХХ століття : монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. 147 с.
153. Пронь Д.С. Корейський плацдарм «холодної війни»: продовження протистояння? *«Холодна війна» 1946–1991 рр.: причини, перебіг, наслідки*: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011 р.) / за ред. М. С. Бурьяна. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. 196 с.
154. Пронь С.В. Європа і сталінська дипломатія 1935–1941 років: монографія. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 99 с.
155. Пэн Дэнхуей. Мемуары маршала / пер. с кит. О. Липницкая. М. : Воениздат, 1988. 386 с.
156. Рахманин О. Б. Из истории отношений СССР и Китая, 1917–1991. М.: Институт военной истории Министерства обороны, 1994. 131с.
157. Рахманин О. Б. К истории отношений России–СССР с Китаем в ХХ в. М. : Памятники исторической мысли, 2002. 512 с.
158. Рахманин О. Б. К истории отношений РСФСР, СССР РФ с Китаем 1917–1997 (обзор основных событий, оценки экспертов). М. : Институт Дальнего Востока РАН, 1999. 145 с.
159. Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. М., 2005. 558 с.
160. Румянцев А. М. Истоки и эволюция «идей Мао Цзэдуна». М. : Наука, 1972. 211 с.
161. Рябушкин Д. С. Остров Даманский. 2 марта 1969 г. *Вопросы истории*. 2004. № 5. С. 148–152.

162. Сапожников Б. Г. Народно-освободительная война в Китае (1946–1950 гг.) . М. : Международные отношения, 1984. 512 с.
163. Седнев В.В. СССР–КНР: взаимное притяжение. К. : Знание, 1990. 325 с.
164. Седнев В. В. Размышляя о китайском феномене. *Украина–Китай: информационно-аналитическое обозрение*. 1999. № 1. С. 52–54.
165. Семенов Г. Г. Три года в Пекине. М. : Воениздат, 1978. 286 с. (Записки военного советника)
166. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи: практикум: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 329 с.
167. Системная история международных отношений в двух томах / под редакцией А. Д. Богатурова. М.: Культурная революция, 2006. Том второй. События 1945–2003 годов. 720 с.
168. Сладковский М. И. Интернациональная помощь Китаю. М. : Астра, 1982. 165 с.
169. Сладковский М. И. Китайская Народная Республика в 1975 г. Политика, экономика, идеология. М. : Наука, 1978. 375 с.
170. Советский энциклопедический словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1980. 1600 с.
171. Советско-китайские отношения (1917–1957): сборник документов / под. ред. О. Б. Борисова, Б. Т. Колоскова. М. : Изд-во восточной литературы, 1959. 481 с.
172. Современные Соединенные Штаты Америки: Энциклоп. справочник. М.: Политиздат, 1988. 542 с.
173. Сунь-цзы. Искусство войны / перев. с кит. Н. И. Конрада. М. : Наука, 1950. 412 с.
174. США и проблемы Тихого океана. Международно-политические аспекты. / под ред. В. П. Лунина. М.: Международные отношения, 1979. 328 с.

175. Сычева, В.А. Труженики четырех «маленьких драконов». М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 135 с.
176. 40 лет КНР. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. 565 с.
177. Тёмкин Я. Разбойничий путь американских. М.: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1952. 214 с.
178. Титов А. С. Из истории борьбы и раскола в руководстве КПК 1935–1936 гг. М. : Наука, 1979. 152 с.
179. Тихвинский С.Л. Век стремительных перемен. М.: Наука, 2005. 541 с.
180. Тихвинский С. Л. Путь Китая к объединению и независимости. 1898–1949. М.: Наука, 1996. 356 с.
181. Тихивинский С. Л. Китай и всемирная история. М. : Наука, 1987. 589 с.
182. Уильям З. Фостер Очерк политической истории Америки. М. : Иностранной литературы, 1955. 917 с.
183. Уиткомб В. Современный Китай / перевод с англ. И. В. Павловой. М.: Астрель, 2006. С.137.
184. Урусов В. Українсько-китайські зв'язки у галузі промисловості та сільського господарства (1949–1959 рр.). *Україна–Китай: інформаційно-аналитическое обозрение*. 2002. № 1. С. 37–41.
185. Усов Виктор Николаевич. История КНР: в 2-х т. : учеб. для вузов / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки, Ин-т дальнего Востока РАН. М. : АСТ: Восток–Запад, 2006. Т. 1: 1949–1965 гг. 812 с.
186. Усов В. Н. Культурная революция в Китае. Китай: история в лицах и событиях. М. : Наука, 1991. 247 с.
187. Уткин А. И. Мировая «Холодная война». М. : Международные отношения, 2005. 412 с.

188. Федоренко Н. Сталин и Мао Цзэдун. *Новая и новейшая история*. 1992. № 5. С. 98–114.
189. Федоренко Н. Т. Визит Хрущева в Пекин. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. № 1. С. 32–36.
190. Федоренко Н. Т. Сталин и Мао: Беседы в Москве. *Проблемы Дальнего Востока*. 1989. № 1. С. 149–164.
191. Флойд Д. Мао против Хрущева. Краткая история китайско-советского конфликта. М. : Прогресс, 1964. 191 с.
192. Хайнциг Дитер. Советский Союз и коммунистический Китай (1945–1950) . М. : Наука, 2004. 483 с.
193. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
194. Хрущев Н. Мао Цзэдун и раскол. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. № 2. С. 108–116.
195. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: в 4-х кн. М. : ИИК «Московские Новости», 1999. Кн. 3. 846 с.
196. Цзюньжу Ли. Что вы знаете о Компартии Китая? Пекин: ООО «Ин-во лит-ры на иностранных языках, 2011. 192 с.
197. Цинь Сяньюань. Пять десятилетий развития китайско-российских отношений: пройденный путь и перспективы. *Проблемы Дальнего Востока*. 2000. № 3. С. 5–13.
198. Черчилль У. Мускулы мира. М.: Эксмо, 2009. 528 с.
199. Черчилль: Сборник статей и документов. К.: «Личности», 2008. 304 с.
200. Чжан Ю., Холлидей Дж. Неизвестный Мао. М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. 389 с.
201. Чжисуй Ли. Мао Цзэдун: Записки личного врача: в 5-ти т. Мн. : Интер-Дайджест. 1996. Т. 1. 384 с.
202. Чжуан Цунь. После учебы в Москве. *Народный Китай*. 1956. № 8. С. 9.

203. Чудодеев Ю. В. Маоизм. *Украинская советская энциклопедия*. К.: Главная редакция УРЭ, 1981. С. 284–285.
204. Шведков Ю. А. США: внешнеполитический механизм / Шведков Ю. А., Бессменных А. А., Кулагин В. М., Оленев В. А. М. : Наука, 1972. 368 с.
205. Шевчук О. В. Зовнішня політика країн Азії (1945–2000 рр.). Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 304 с.
206. Шергин, С.А. Азиатско-тихоокеанская дилемма. *Зеркало недели*. 2004. 14 августа. С. 4–5.
207. Шепилов Д. Т. Воспоминания. *Вопросы истории*. 1998. № 9. С. 18–33; № 10. С. 3–31.
208. Широкопад А.. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. М.: Вече. 2004. 448 с.
209. Шорт Ф. Мао Цзедун / пер. Ю. Г. Кирьяка. М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. 608 с.
210. Шрам С. Мао Цзедун . М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 326 с.
211. Яковлев М. И. 17 лет в Китае. М. : Политиздат, 1981. 320 с.
212. Яковлев А. Г. Россия, Китай и мир. М. : Памятники истор. мысли, 2002. 231 с.
213. Якушик С. Еволюція американсько-японської військово-політичної співпраці (1946–1979 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. 2010. Вип. 24. С. 162–166.
214. Adrian H. China Engages Latin America: Tracing the Trajectory. Boulder, USA, 2011. 325 p.
215. China's Spase Industry Takes Off. *Beijing Review*. May 21–27, 1990. P.13
216. Kirby, William. Stanford Journal of East Asian Affairs. Stanford, Ca: Stanford University Press, 1984. 361 p.
217. Maoism. *The World Book Dictionary* / edited by Robert K. Barnhart. Chicago-London-Sydney-Toronto: World Book, Inc., 1988. Vol. 2. 1269 p.

218. Malek R. Maoizm. *Encyklopedia Katolicka*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006. S. 1206–1207.
219. Mao Zedong. *The World Book Encyclopedia*. London-Sydney-Tunbridge Wells-Chicago: World Book, Inc., 1992. Vol. 13. P. 173.
220. Ngo, Tak-Wing. *Hong Kong's History: State and Society Under Colonial Rule*. London; New-York: Routledge. 1999. 205 p.
221. Public Papers of the Richard M. Nixon. Wash., 1970. P.181.
222. Kissinger H. *White House Years*. Boston, 1979. 1521 p.
223. Nixon R. *The Memories of Richard Nixon*. N.Y., 1978. P. 562.
224. Japan Times. 1972. January 10.
225. Washington Post. 1972. February 13.
226. Peking Review. 1972. March 3.
227. Гломбиньский С. Китай и США. М.: Прогресс, 1975. 328 с.
228. Washington Post. 1972. March 1.
229. The New York Times. 1972. February 28.
230. Sutter R. *China-Watch: Toward Sino-American Reconciliation*. Baltimore; London, 1978. 155 p.
231. Mainichi Daily News. 1978. January 1.
232. Foreign Affairs. 1979. № 3. 596 p.
233. The New York Times. 1978. October 31.
234. Япония. Справочник. М., 1992. 547 с.
235. 40 лет КНР. М.: Наука, 1989. 567 с.
236. Peking Review. 1978. № 45. P. 3.
237. Г. Кунадзе. В поисках нового мышления: о политике СССР в отношении Японии. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 8. С. 61.
238. Calvororessi P. *World Politics Since 1945*. London; N.Y. 1982. 770 p.
239. Thornton R. C. *China: A Political History*. Colorado, 1982. 355 p.

240. The Sino–Soviet Conflict. A Global Perspective /ed. by H. J. Ellison. Seattle, 1982. P.180.
241. Бажанов Е.П. Китай и внешний мир. М.: Международные отношения, 1990. 352 с.
242. Демченко М.В. Договор, попустительствующий агрессору. *Советское государство и право*. 1979. № 7. С.122.
243. Newsweek. 1979. January 29. P. 4.
244. Japan Press servise. 1978. Oktober 24.
245. Pacific Affairs.1979. Vol. 52. № 3. 440 p.
246. Asian Security in the 1980s: Problems and Politicies for Time of Transition. / Richard H. Solomon, ed. Santa Monica, 1979. 324 p.
247. Brzezinski Zb. The Fragile Blossom: Crisis and Change in Japan. N.Y., 1972. 153 p.
248. Setting National Priorities: Agenda for the 1980. Wash., 1980. 566 p.
249. International Herald Tribune.1978. № 17. June 18.
250. Military Power and Policy in Asian States: China, India, Japan. Boulder, Colorado,1980. 180 p.
251. Mainichi Daily News.1979. January 3.
252. China's Economy and Foreign Trade 1978–1979. U.S. Department of Commers. Washington, 1979. P. 19.
253. Pacific Affairs.1978. № . P. 310.
254. Japan Times.1978. August 13.
255. Henretta Y.A., Brody D., Dymenil L. America A Concise History. Boston; New York: Bedford / St. Martin's, 1999. 920 p.
256. The Daily Yomiuri. 1998. May 4.
257. Национализм в международных отношениях России, стран Восточной Европы и Восточной Азии. *Институт международных экономических и политических исследований*. М., 1992. С. 45–50.
258. The Daily Yomiuri. 1998. December 4.
259. The Daily Yomiuri.1998. July 11.

260. ИТАР-ТАСС. Компас.1996. № 40. 3 октября.
261. Степанов Е.Д. Пограничная политика КНР: в кн. Китай в мировой политике. М.: Росспэн, 2001. 528 с.
262. Япония: полвека обновления. М., 1995. 575 с.
263. Сборник документов по японо-китайским отношениям. Токио; перевод с японского. 1967. 465 с.
264. Япония: полвека обновления. М.,1995. 575 с.
265. The Daily Yomiuri.1998. November 29.
266. The Japan Times. 1993. September 14.
267. The Japan Times. 1992. October 28.
268. The Japan Times.1993. August 14.
269. The Japan Times.1995. November 19.
270. Kissinger H. U.S. Must Avoid Clash with China. *The Daily Yomiuri*. 1999. March 10.
271. U.S. Probing whether China Stole Nuclear Secrets. *The Daily Yomiuri*. 1999. March 8.
272. Public Feels Closer to South Korea, Anxious over Relations with China. *The Daily Yomiuri*. 1999. April 25.
273. Wang Chunyin. Looking Ahead to Asia: Pacific Security in the Early Twenty-First Century. *World Outlook*. 1996. February. P. 27–36.
274. Yang Baijiang. Implications of Japan–U.S. Security Declaration Outlined. *Contemporary International Relations*. 1996. June 20. P. 27.
275. Sugiyama H. China Reportedly Preparing to Test New Ballistic Missile. *The Daily Yomiuri*. 1999. June 4.
276. Петровский В.Е. Азиатско-тихоокианские режимы безопасности после «холодной войны». М.,1998. С.156.
277. Communist China. Revolutionary reconstruction and International confrontation 1949–1966. Edited by Franz Sehurmann and Orville Schell. New- York: Penguin books, 1977. 647 p.

278. China – in military Situation in the Asia–Pacific Region. *Defense of Japan*. Tokyo, 1997. P. 47–54.
279. Taiwan's Military Strength. *Defense of Japan*. 1998. P. 51–53.
280. Rex Li. China and Asia-Pacific Security in the Post–Cold War Era. *Security Dialogue*. 1995. № 3. P. 337; Japan 1999. An International Comparison. Tokyo, 1999. P. 90–99.
281. Japan 1999. An International Comparison. Tokyo, 1999. 280 p.
282. Информационный бюллетень ИДВ РАН. 1993. № 5; Цит. за: В. П. Ощенко. Россия и Китай в зеркале региональной политики. М., 1998. С. 83.
283. Chen Chimaο. New Approaches in China's Foreign Policy: the Post–Cold War Era. *Asian Survey*. 1993. Vol. 33. № 3. P. 240–241.
284. Dionne, E.Y. The Obama Doctrine. *The Washington Post*. 2009. April 16. Regime of a ccess URL:<http://www.washingtonhost.com/wp-yn/content/article/AR/2009/04/15/02902.html> (Date of access: 17.04.2014).
285. Kim S. Mainland China in a Changing Asia–Pacific Regional Order. *Issues and Studies*. 1994. Vol. 30. № 10. P. 9.
286. Вопросы и ответы, касающиеся Белой книги «Тайваньский вопрос и объединение Китая». Пекин.: Межконтинентальное издательство Китая, 1997. С. 56–58.
287. Roy D. Hegemon on the Horison. China's Threat to East Asian security *International Security*. Vol.19. 1994. № 1. P. 23–29.
288. Vogel E.F. Japan as Number One: Lessons for America. Cambridge and London, 1979. 272 p.
289. The Economist. 1999. June 19. P. 89.
290. Bello W. The answer: De-Globalize. *Far Eastern Economic Review*. 1999. April 29. P. 61.
291. Урядовий кур'єр. № 146. 2002. 10 серпня. С.11.

292. Huang J., Rozelle S. A0nd Rozengrant M. China's Food Economy to the 21st Century: Supply, Demand and Trade. University of Adelaide Centre for Internationalconomic Stadies, 1996. P. 27–29.
293. Thomas W. Robinson, David Shambaugh, eds. Chinese Foreign Policy: Theory and Practice. Oxford, Eng.: Oxford University Press, 1994. P.135–138.
294. Baum R. China after Deng: Ten Scenarios in Search of Reality. *China Quarterly*. 1996. March.
295. Hao Jufan and Zhai Zhihai. China's Decision to Enter the Korean War: History Revisited. *China Quarterly*. № 212. 1990. March. P. 94–115.
296. Asia Week. 1994. September 25.
297. International Economy. 1996. November–December. P. 31–33.
298. Nation. 1997. March 31.
299. Zhu Liqun. China's foreign policy debates. Paris: European Union Institute for Security Studies, September 2010. 75 p.
300. Sara Lengauers Foreign Aid Policy: Motive and Method. *Culture Mandala: Bulletin of the Centre for East-West Cultural and Economic Studies*, Vol. 9, Issue 2, September–December 2011. P. 35–81.
301. Snow E. The Lng Revolution. N. Y, 1972. 221 p.
302. Whiting A. China and the United States: What Next? N.Y.: Press, 1976. 63 p.
303. Young K. T. Negotiating with the Chinese Cmmunists the United States Experience. 1953–1957. New-York; Toronto, 1968. 145 p.
304. Richard King, Ralph Croizier, Shengtian Zheng, Scott Watson. Art in turmoil: the Chinese Cultural Revolution, 1966–1976. London: UBC Press, 2010. 318 p.
305. Julia C. Strauss. The Past in the Present: Historical and Rhetorical Lineages in China's Relations with Africa. *The China Quarterly*. №. 199, September 2009. P. 777–795.

306. Premier Chou's Four-point Statement on China's Policy Towards U. S. Washington, 1966. 351 p.
307. Report to the Congress by Richard Nixon – President of USA. Washington.: «Department of State Bulletin». 1973. May 3. 63 p.
308. Jorge I. Dominguez. China's Relations with Latin America: Shared Gains, Asymmetric Hopes. Cambridge: Harvard University, June 2006. 59 p.
309. John Fitzgerald, Awakening China: Politics, Culture and Class in the Nationalist Revolution. Stanford: Stanford University Press, 1996. 480 p.
310. Jiang Shixue. Sino-Latin American Relations: Retrospect and Prospects. *Research Center on Development and International Relations (DIR)*. Denmark: DIR & Institute for History, International and Social Studies Aalborg University, 2001. N. 98. P. 1–23.
311. Huiyun Feng. Chinese strategic Culture and foreign policy decision-making Confucianism, leadership and war. London; New-York, 2007. 185 p.
312. Harding H. China Reassesses Détente the politic of Chinese Foreign Policy. London, 1995. 123 p.
313. 毛泽东.毛泽东选集.北京:人民出版社,1991.
314. 金冲及主编,中共中央文献研究室
编.毛泽东传(1893-1949).北京:中央文献出版社, 2004.
315. 逢先知、金冲及主编,中共中央文献研究室
编.毛泽东传(1949-1976).北京:中央文献出版社, 2003.
316. 罗斯·特里尔著,胡为雄、郑玉臣
译.毛泽东传.北京:中国人民大学出版社, 2006.
317. 张素华.毛泽东与中共党史重大事件.北京:中央文献出版社, 2001.
318. “毛泽东生平”,中华人民共和国国史百科全书 (1949–
1999).中国大百科全书出版社, 1999.
319. 吴冷西.忆毛主席:我亲身经历的若干重大历史事件片断.新华出版社, 1995.

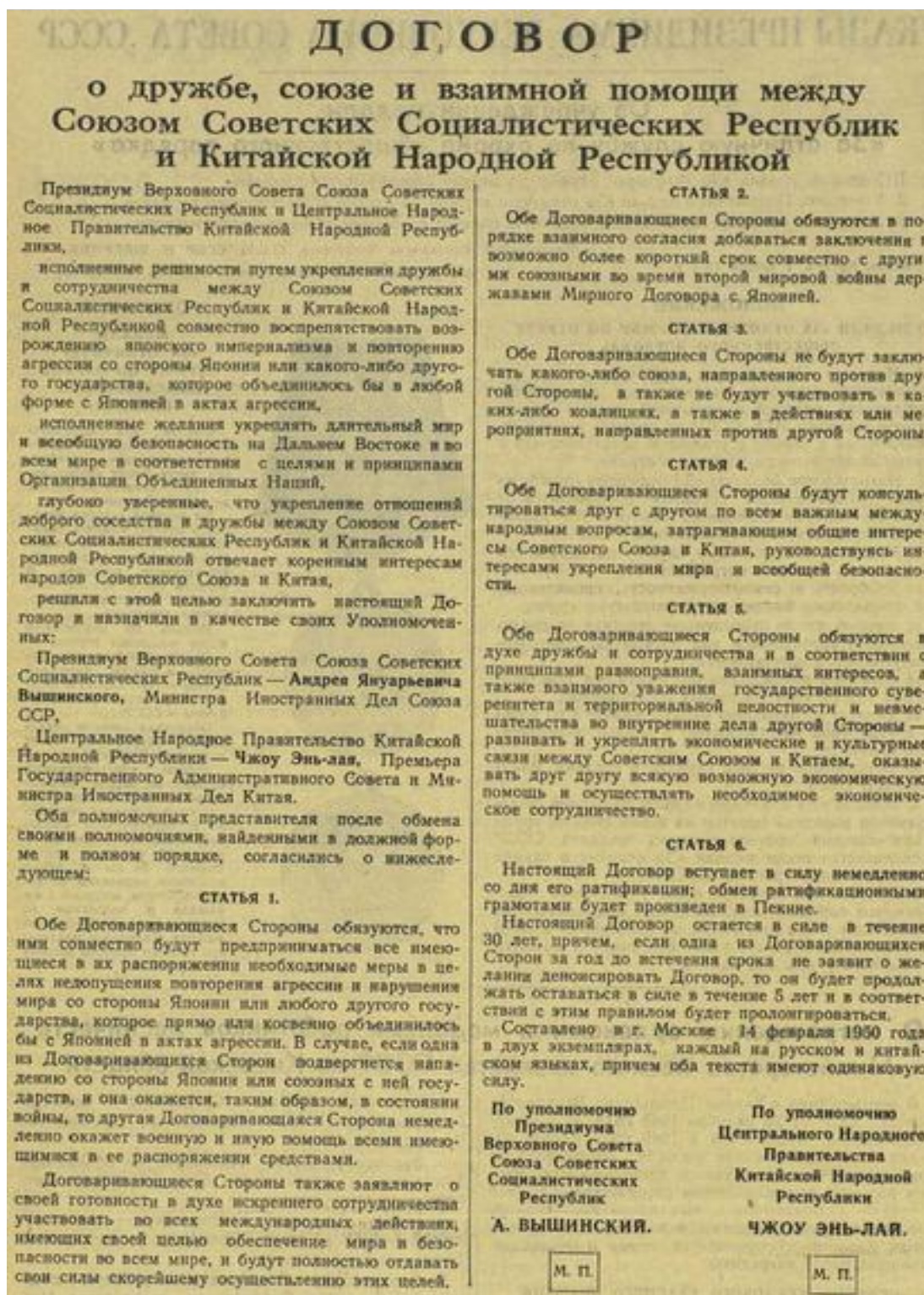
320. 高华.红太阳是怎样升起的：延安整风运动的来龙去脉.香港:香港中文大学出版社, 2000.
321. 何方.党史笔记：从遵义会议到延安整风.香港:香港利文出版社,2005.
322. 许全兴.毛泽东晚年的理论与实践：1956–1976.
北京:中国大百科全书出版社, 1993.
323. 陳永發.中國共產革命七十年.聯經出版公司, 1998.
324. 哈里森·索爾茨伯里.長征：聞所未聞的故事.山西人民出版社,1992.
325. 汪東興口述,裘之倬整理.汪東興公開毛澤東私生活.名流出版社,1997.

ДОДАТКИ

Додаток А

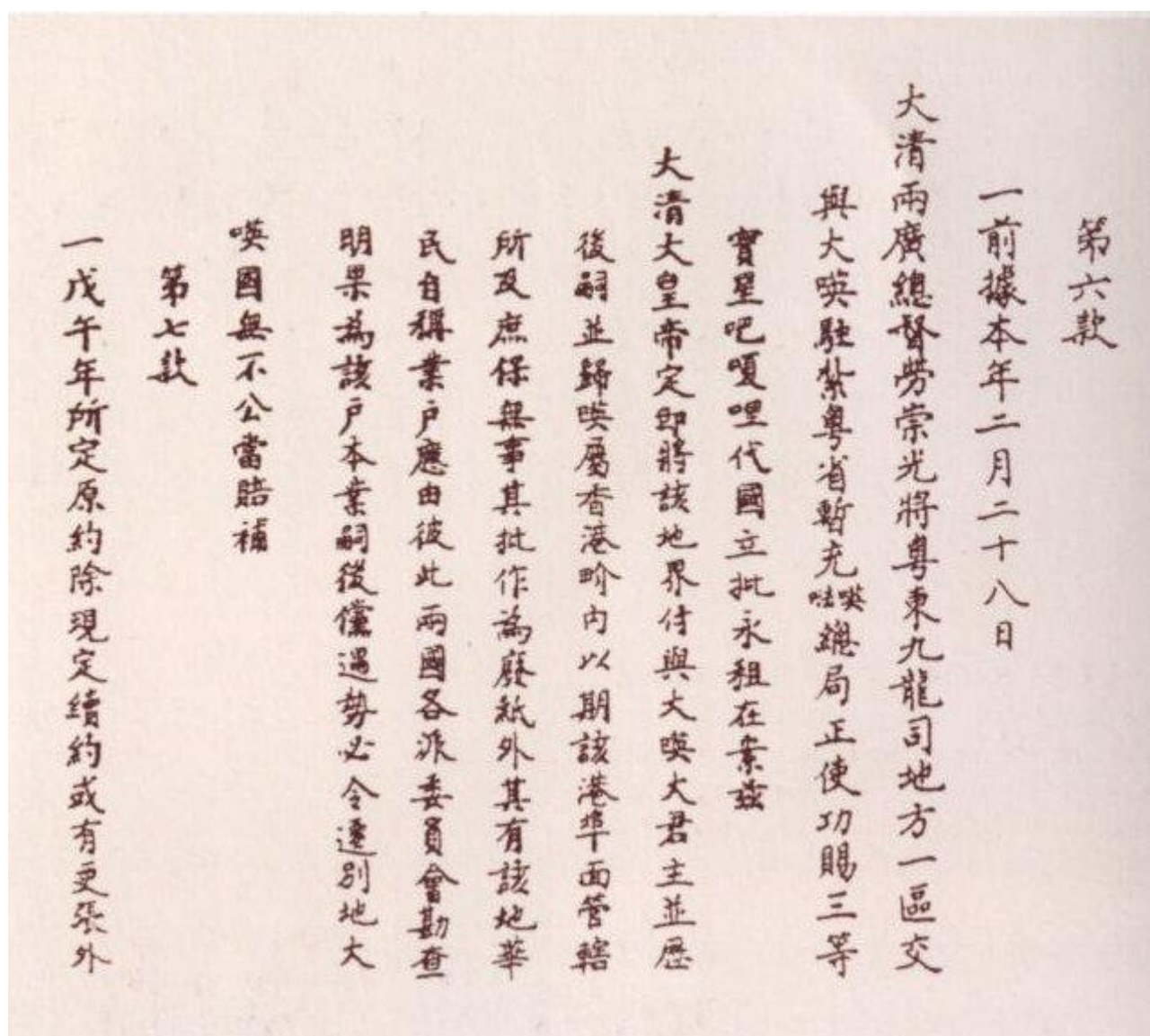
Графическая копия печатной публикации в газете

«Ведомости Верховного Совета СССР»

Додаток Б

Пекінський договір 1860

Пекінський договір 1860. *Енциклопедія Ніппоніка*: в 26 т. ; 2-е видання. Токіо:

Сьогаккан, 1994. 1997. С.113.